

લોકગુર્જરી

સળંગ અંક : બત્રીસ

(ત્રૈમાસિક : તૃતીય વર્ષ, પ્રથમ અંક, જૂન-૨૦૧૪)

: સંપાદક :

ડૉ. બળવંત જાની

શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી

રાજકોટ-૫

‘Lok Gurjari-32’

Quartely Journal of Oral Traditional folk Literature of Gujarat,
Edited by Dr. Balvant Jani, Published by ‘Shri Jhaverchand Meghani
Loksahtya Kendra’ and Gujarat Sahitya Academy,
Gandhinagar-382017

ISSN : 2320-8872

પ્રકાશન : તૃતીય વર્ષ. પ્રથમ અંક : જૂન, ૨૦૧૪

પ્રત : ૫૦૦

પૃષ્ઠ : ૮+૧૮૨=૨૦૦

મૂલ્ય : છૂટક કિંમત રૂ. ૧૦૦-૦૦

(વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. ૩૦૦, પંચવાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૦૦૦
વિદેશમાં રૂ. ૬૦૦)

આવરણ ચિત્ર : (૧) ભક્તકવિ સાંયાજી ઝૂલા (૨) ભક્તકવિ નરહરદાસ બારહટ્ટ
ચિત્રકાર : પ્રભાતસિંહ બારહટ્ટ

પ્રકાશક :

ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા

માનદ નિયામક,

શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ

મુદ્રક :

કિંબા ગ્રાફિક્સ

૯૬૬, નારણપુરા જૂના ગામ, નારણપુરા,

અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩

ફોન : ૦૭૯-૨૭૪૮૪૩૮૩

સંપાદકીય....

ચારણી સાહિત્યના તપ અને તેજ

ચારણી સાહિત્યનું આગવાપણું એની અભિવ્યક્તિની તરાહમાં છે. પરંપરિત, પ્રચલિત છંદોને બદલે નાદ-લય અને છટાથી પ્રસ્તુત થઈ શકે એવી કાવ્યબાની. ડિંગળી-ભાષા અને એને અનુકૂળ નૂતન છંદવિશ્વ, એનું બંધારણ અને એને ભાવાનુરૂપ ભાવવિશ્વ. ચારણી છંદો, ચારણી સાહિત્યાભિવ્યક્તિની છટા એનું આગવું રૂપ છે. ચારણી સાહિત્ય તત્ત્વતઃ રજૂઆત માટેનું, પ્રસ્તુતિકરણ માટેનું સાહિત્ય છે. લગભગ હજારેક વર્ષની પરંપરાના તો આધારો મળે છે. પ્રાચીન હસ્તપ્રતો, કર્તાઓની, કૃતિઓના સંદર્ભો પણ ઐતિહાસિક તથ્ય અને દસ્તાવેજ આધારો સાથે મળે છે.

એ ખરું કે ચારણીસાહિત્ય રાજ્યાશ્રિત હતું. પણ સાથે-સાથે તે તથ્યાશ્રિત હતું. આધાર વગરના નિરાધાર કાલ્પનિક ઉકૂચનોમાં ચારણ કવિને રાચવું નથી ફાવતું. એ તો તડ ને ફડ, સીધું સઢાક યોખ્ખે યોખ્ખું સંભળાવી દે. ભલે ગરાસ છોડવો પડે, ગામ છોડવું પડે. આ એની આડોડાઈ ન કહેવાય એમાં એની સત્યપ્રીતિ અને સચ્ચાઈ માટેની પ્રતિબદ્ધતા હતી. એના વટ, વ્યવહાર અને અટંકીપણાની અનેક કથાઓને દંતકથા કહીને આપણે લગભગ આઘી રાખી છે.

સ્વાધ્યાય, સંશોધન અને અભ્યાસમાં ચારણી સાહિત્યને રાજસ્થાનમાં જેટલો પટ પ્રાપ્ત થયો છે એનાથી અર્ધો પણ ગુજરાતમાં નથી પ્રાપ્ત થયો. અન્યથા ગુજરાતનું ચારણી સાહિત્ય રાજસ્થાનથી જરા પણ ઓછું કે ઉતરતું નથી. રાજસ્થાનમાં ચારણી સાહિત્યના અત્યંત સમૃદ્ધ એવા ત્રણ ચાર સામયિકો છે. ઓમકારસિંહ લાખાવતથી માંડીને ડૉ. શેખાવત જેવા દશ-પંદર વિદ્વાનો ક્રિયાશીલ છે. પ્રકાશનો, હસ્તપ્રતોના સૂચિપત્રો અને સરકારી અનુસહાય તથા યુનિવર્સિટીના

આશ્રયે સારું કામ થાય છે. ડૉ. ચંદ્રપ્રકાશ દેવલે ‘વંશભાસ્કર’ ના દશ ગ્રંથો સંપાદિત કર્યાં. અને સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હીએ આઠ હજાર પૃષ્ઠના એ દળદાર ગ્રંથને પ્રકાશિત કર્યો.

આપણે ત્યાં ‘ઈસરદાસ ગ્રંથાવલિ’ની યોજના ધૂળ ખાય છે. કોઈ ચારણ કવિના સંપૂર્ણ સાહિત્ય પ્રકાશનની યોજનાને બહુ ટેકો સાંપડતો નથી. મહેશદાન મિશણ, લક્ષ્મણ ગઢવી, જિતુદાન ગઢવી, યશવંત લાંબા, જેવા પાંચ-છ વિદ્વાનોના સ્વાધ્યાય પ્રકાશનની રાહ જોતા પડ્યા છે. પુષ્કરભાઈ, રતુદાન રોહડિયા, ઈશ્વરલાલ ર. દવે, ડૉ. તેરૈયાએ મેઘાણીના ‘ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય’ પછી ઘણાં મહત્ત્વના પ્રકાશનો કરીને મધ્યકાલીન ગુજરાતીના ટોડલા કે ટીંબાને નૂતન દૃષ્ટાંતોથી શણગાર્યા છે. નરોત્તમ પલાણ જેવા લબ્ધપ્રતિષ્ઠ વિદ્વાન પોકારી-પોકારીને ગુજરાતી સાહિત્યના વિદ્વાનો સમક્ષ ચર્ચાઓ, વ્યાખ્યાનમાં અને લેખમાં પણ આલેખતા રહે છે કે ચારણ કવિઓના પ્રદાનના આલેખન વગર ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ અધૂરો ગણાય. પણ ગંભીર વાતને કાને ન ધરવાની આદતને કારણે આજ સુધી ચારણી સાહિત્ય પરંપરાને સ્વીકારવાનું વલણ દાખવનારા બહુ જડ્યા નથી.

મારા ઉપરાંત નિરંજન રાજ્યગુરુ, અંબાદાન રોહડિયા, રમણિકલાલ છ. મારુ વગેરે ચારણી સાહિત્ય ક્ષેત્રે યતકિંચિત્ ક્રિયાશીલ છીએ. આમાં અંબાદાન રોહડિયા શત પ્રતિશત ચારણી પરંપરાને જ અભ્યાસનો વિષય બનાવીને ક્રિયાશીલ છે.

ચારણી હસ્તપ્રતલેખન પરંપરાનું સ્વરૂપ મેં પ્રાચીન હસ્તપ્રતોને આધારે ચર્ચ્યું. અને હસ્તપ્રતવિદ્યામાં એને સન્માન-માન પ્રાપ્ત થાય એ માટે પ્રયત્નો કર્યા પણ ધારી સફળતા પ્રાપ્ત થતી નથી.

શ્રદ્ધેય મોરારિબાપુની પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહનથી કવિ કાગની જન્મતિથિએ રાજસ્થાન અને ગુજરાતના ચારણી વિદ્વાનોના પોંખણાં પ્રત્યેક વર્ષે થાય છે. ચારણી પરંપરા વિશે વાર્તાલાપ પણ યોજાય છે. ક્યારેક ‘શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર’ દ્વારા પરિસંવાદ યોજાય તેમાં ચારણ જ્ઞાતિએ પણ એમની પરંપરાના જતન, સંરક્ષણ અને પ્રસારણ માટે ક્રિયાશીલ થવું પડશે. જાગૃતિ કેળવીને ઉજ્જવળ વારસાને, તેજસ્વી પરંપરાને જીવંત રાખવા તેમણે પણ પ્રતિબદ્ધ થવું પડશે.

ભારતીય સાહિત્યનું પ્રાચીન સ્વરૂપ દુહો છે. દુહાને સૌથી વધુ કોઈએ જાળવ્યો હોય, વિકસાવ્યો હોય અને વિવિધ પ્રકારોથી સમૃદ્ધ કર્યો હોય તો માત્ર

ને માત્ર ચારણોએ. ચારણી દુહા ભારતીય સાહિત્ય પરંપરાનું મહત્વનું પ્રકરણ છે.

હમણાંથી શિવદાન ગઢવી, વસંતભાઈ ગઢવી, સતીશ વ્યાસ, દીપક પટેલ અને યોગેશ બોક્ષા જેવા નૂતન અભ્યાસીઓ અને તજજ્ઞો વિશેષ ક્રિયાશીલ થયા છે. ગુજરાત સરકારે સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીને ‘રાઓ લખપત વ્રજભાષા કાવ્યશાળા’ના નૂતન અવતાર સમાન ‘શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર’ જેવી સ્વાયત્ત સંસ્થાની ભેટ ધરી છે. એના ઉપક્રમે આજ સુધીના ચારણી સાહિત્યના પ્રકાશનોની, ચર્ચાઓની, સામયિકોની, લેખોની અને કલામરમીઓની એક વ્યાપક સ્વરૂપની સૂચિની અપેક્ષા રહે છે. કોઈક નવા અભ્યાસીઓએ આવા પ્રકલ્પો કેન્દ્રના માધ્યમથી માગીને એ કરવા જેવું મોટું કામ છે.

ચારણી સાહિત્ય માત્ર ગુજરાત, રાજસ્થાન પૂરતું સિમિત નથી. એની સમગ્ર ભારતીય ભાષામાં ભાળ મળે છે. યુરોપના બાર્ડને પણ અભ્યાસમાં ભેળવવા પડશે. યુરોપનો બાર્ડ છે એ કોર્ટ પોએટ હતો અને કુળ પરંપરાથી એનું નિયત રાજકૂળ સાથે વારસાગત - વંશ પરંપરાગત જોડાણ રહેતું. આપણે ત્યાં બારોટનું જ રીતે નિશ્ચિત જ્ઞાતિ યજમાન કુળ હોય છે. આપણો ચારણ તો બાર્ડ કરતા જુદો પડે છે. એ પોતાની કાવ્યકૃતિ કલાત્મક રીતે પ્રસ્તુત કરીને રાજ્યાશ્રય મેળવતો. એ રાજ્યાશ્રય જતો પણ રહે અને બીજો નવો રાજ્યાશ્રય પણ મેળવે. પોતાની પ્રતિભાથી મેળવેલું રાજકવિનું પદ ભારતીય ચારણની ઓળખ છે, જ્યારે વારસાગત રીતે પદ જળવાઈ રહેતું હોય એ યુરોપિયન બાર્ડની ઓળખ છે. જિપ્સિઓના રૂટ પણ ચારણ પરંપરા સાથે સામ્ય ધરાવે છે. સતત પરિવ્રાજક, વ્યાપક પરિભ્રમણ પછી પણ પોતાની ઓળખને જાળવી રાખનારી ચારણ પરંપરાનો પ્રસ્તુત અંક તૈયાર થઈ શક્યો એ ઓછા આનંદની વાત નથી.

દસ-બાર વિદ્વાનોના અહીં સંગ્રહિત લેખો તો પાશેરામાં પહેલી પૂણી સમાન છે. ચારણી સાહિત્યનું જ ત્રૈમાસિક કે વાર્ષિક તૈયાર થઈ શકે એવી મોટી ગુંજાઈશ આ પરંપરા ધરાવે છે. ગુજરાતના અભ્યાસીઓના તપ ઓછા નહીં પડે તો ચારણી સાહિત્યનું તેજ પ્રત્યેક વર્ષે એક વાર્ષિક અંક સ્વરૂપે પ્રસ્તુત કરતા રહેવાની સિસૃક્ષા છે.

આવશ્યકતા છે ખુમારી અને ખમીરવંતા અભ્યાસીઓની પ્રતિબદ્ધતાની. મેઘાણીએ કહેલું આજે પણ પ્રસ્તુત જણાય છે ‘થોડાંક તો નીકળી પડો.’

૧૪-૫-૨૦૧૪

બળવંત જાની

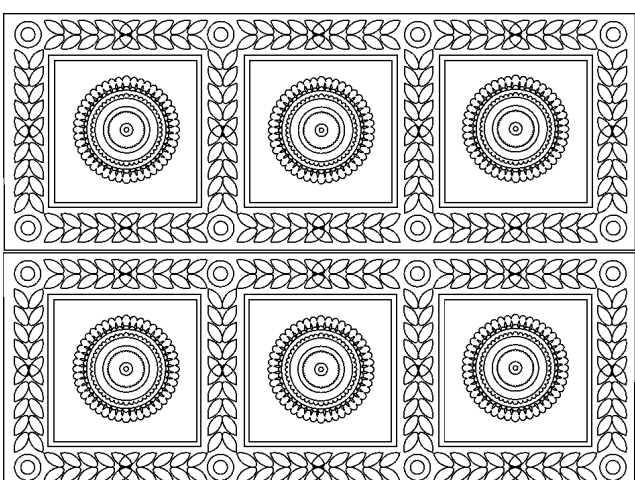
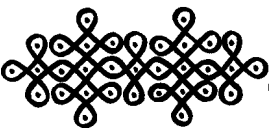
balvantjani9@gmail.com

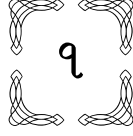
‘લોકગુર્જરી’ - ત્રૈમાસિક

- * ‘શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર’ દ્વારા પ્રકાશિત ત્રૈમાસિકના એક વર્ષમાં કુલ ચાર અંકો જૂન, સપ્ટેમ્બર, ડિસેમ્બર અને માર્ચ માસમાં પ્રગટ થશે.
- * ‘લોકગુર્જરી’નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩૦૦-૦૦ છે, પંચવાર્ષિક રૂ. ૧૦૦૦-૦૦ છે અને વિદેશ માટે રૂ. ૬૦૦-૦૦ છે. લવાજમ ચેક દ્વારા સ્વીકારવામાં નહીં આવે. લવાજમ રોકડથી અથવા મ.ઓ. દ્વારા મોકલવું, ડ્રાફ્ટ ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના નામે જ મોકલવા વિનંતી.
- * છૂટક અંકો મેળવવા માટે પણ ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, અભિલેખાગાર ભવન, ગુલાબ ઉદ્યાન સામે, સેક્ટર-૧૭, ગાંધીનગર-૩૮૨ ૦૧૭. ફોન : (૦૭૯) ૨૩૨૫૬૭૯૭-૯૮નો જ સંપર્ક કરવો.
- * ‘લોકગુર્જરી’માં પ્રગટ થતાં લખાણોની પસંદગી બાબતે સંપાદકનો નિર્ણય આખરી ગણાશે. પ્રગટ થતાં લખાણોની રીતિ અને વિચાર સાથે કેન્દ્ર તેના સંપાદક, નિયામક, સલાહકાર સમિતિની સહમતિ અનિવાર્ય નથી. જવાબદારી જે તે લેખકની રહેશે.
- * લોક, સંત અને ચારણી સાહિત્યના વિવેચન લેખો, રચનાઓ, લોકવિદ્યા વિશેના લેખો, મુલાકાતો ઈત્યાદિ પ્રકારની સામગ્રી ગુણવત્તાના ધોરણે સ્વીકારવામાં આવશે. ગ્રંથાવલોકન અને સાભાર સ્વીકાર માટેના પુસ્તકો અને વિનિમય માટે સામયિક પણ આવકાર્ય છે.
- * લેખકોએ પ્રત્યેક કૃતિ કે લખાણ નીચે પોતાનું નામ-સરનામું તથા ફોન નંબર અને ઈ-મેઈલ એડ્રેસ અવશ્ય જણાવવાં.
- * સ્વીકૃત કે અસ્વીકૃત કૃતિની જાણકારી મેળવવા અથવા કૃતિ પાછી મેળવવા પોતાનાં નામ સરનામાવાળું પોસ્ટકાર્ડ કે પરબીડિયું જોડવું અનિવાર્ય છે. એ સિવાય પ્રત્યુત્તર આપી શકાશે નહીં.
- * સાહિત્યિક કૃતિઓ મોકલવાનું સરનામું : ડૉ. બળવંત જાની, ‘તીર્થ’, ૨૬૪, જનકપુરી, યુનિવર્સિટી રોડ, રાજકોટ-૫
- * અંકો રવાના થયા પછી કોઈ અંક ગ્રાહકને ન મળે તો કેન્દ્રની જવાબદારી રહેતી નથી. ગ્રાહકનંબર સાથે પત્ર લખવાથી અંક ઉપલબ્ધ હશે તો કાર્યાલય દ્વારા મોકલવામાં આવશે.
- * અંક તેમ જ લવાજમ અંગેનો પત્ર વ્યવહાર ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી અથવા ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર ખાતે કરવો.
- * ચેતન શુક્લ, મહામાત્ર, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, અભિલેખાગાર ભવન, ગુલાબ ઉદ્યાન સામે, સેક્ટર-૧૭, ગાંધીનગર-૩૮૨ ૦૧૭. ફોન : (૦૭૯) ૨૩૨૫૬૭૯૭-૯૮

ચારણી સારિત્ય : સર્વગ્રાણી સમીક્ષા

ચારણી સાહિત્ય : આગવી, અનોખી ભારતીય સાહિત્ય પરંપરા

ડૉ. બળવંત જાની

આપઓળખ અને ઉદ્દેશ :

ચારણી સાહિત્ય મધ્યકાળથી ગુજરાત-રાજસ્થાનમાં રચાવું શરૂ થયેલું. પહેલાં તો માત્ર જાતિગત સીમિત હતું. એમાં બારોટને ભેળવાયા. એના પ્રસ્તુતીકરણમાં ચારણ ઉપરાંત અન્ય રજૂઆતકળાના સંવાહક તરીકે સંકળાયેલા તૂરી, લંઘા, રાવળ, મીર, ઢાઢી, ભરથરી તથા અન્ય જ્ઞાતિના વ્યક્તિત્વનો પણ સમાવેશ થયો. એની શૈલી વિષયસામગ્રી અને અભિવ્યક્તિની તરાહ મધ્યકાલીન ગુજરાતીથી અનોખી છે. મેઘાણીએ યુરોપમાં પ્રચલિત બાર્ડના કોર્ટલિટરેચરને આની સાથે સાંકળીને ‘બાર્ડિક લિટરેચર’ એવી સંજ્ઞા ચારણી સાહિત્ય સંદર્ભે પ્રયોજેલી. હકીકતે તો યુરોપના બાર્ડ અને આપણા બારોટ વચ્ચે ઘણું સામ્ય છે. બાર્ડ અને બારોટ રાજ્યાશ્રિત હોય છે. એ કુળપરંપરામાં વારસાગત રીતે જોડાઈ રહે છે. બારોટનો દીકરો પણ રાજ્યાશ્રિત જ રહે. એ રીતે તેઓ કુળબારોટ છે. જ્યારે ચારણનો રાજ્યાશ્રય પ્રસ્તુત કરેલી રચનાથી, રાજ્યસભામાં રાજ સમક્ષ રજૂ કરેલી કવિતાથી રાજાનો પ્રેમ સંપાદન કરીને પ્રાપ્ત કરેલો હોય છે. આમ, પ્રેમથી પ્રાપ્ત થયેલું અંગત, વ્યક્તિગત પ્રકારનું આશ્રયપણું છે. એ વંશપરંપરાગત

જળવાઈ રહેતું નથી. વળી રાજ્યાશ્રયનો, પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થતાં અંત પણ આવે છે. ચારણી સાહિત્ય-બાર્ડિક લિટરેચર વચ્ચેનો આ એક સૂક્ષ્મ ભેદ ધ્યાનમાં લેવાનો રહે. બારોટી સાહિત્ય રાજ્યાશ્રિતપણું અને કચેરીમાં પ્રસ્તુતીકરણ એમ ઉભય રીતે અર્થાત્ પૂર્ણ રીતે જ્યારે ચારણી સાહિત્ય જુદી રીતે અર્થાત્ આંશિક રીતે બાર્ડિક લિટરેચર છે.

ચારણી સાહિત્યની અભિવ્યક્તિની ભાષા ડિંગળીવ્રજ જણાઈ છે. એના છંદો અને વર્ણકો પણ આગવા અનોખા છે. એમાં પ્રેમ, ભક્તિના કથાનકમાં પણ શૌર્ય અને વીરત્વનું ઘટક સંકળાઈ જતું હોય છે. એનો પ્રધાનસૂર મૂલ્યનિષ્ઠા, ધરતીપ્રીતિ હોય છે. બહુધા એનો સર્જનહેતુ અને વિનિયોગ પણ આવી સાત્વિકતાથી સભર હોય છે. સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિનિષ્ઠાનું સન્માન સાહિત્યના માધ્યમથી કરવાનું વલણ ચારણી સાહિત્યમાં હોવાને કારણે એ મૂલ્યપરક વિષયસામગ્રીને ઉદ્ઘાટિત કરતા સાહિત્યની ઓળખ પામ્યું.

ચારણી સાહિત્યનો રચયિતા પ્રસ્તુતકર્તા પણ હતો. એમાં સર્જન અને પ્રસ્તુતીકરણ-ઉભયની અભિજ્ઞતા અનિવાર્ય લેખાઈ છે. એટલું જ નહિ, એના રાગ, ઢાળ, તાલ અને બંદીશ-સ્વરરચના પણ પોતાની જાણકારીથી પૂરી માર્મિકતા સાથે કરવામાં આવતી. આથી એ સાહિત્યધારાના રચયિતાને ‘વાડગ્યેયકાર’ તરીકે ઓળખાવતા. પ્રાચીન વાડગ્યેયકારો પાસે આ અભિજ્ઞાન હતું એનું પ્રાત્યક્ષિત પણ થતું રહેતું. સર્જક કે પ્રસ્તુતકર્તાને વાડગ્યેયકાર તરીકેની ચારણી સાહિત્યની પરંપરામાં ઓળખ પ્રાપ્ત થયેલી છે. એ રીતે એનો સ્વાયત્ત ઓળખ અને સ્વતંત્રધારા તરીકેનું નામકરણ ચારણી સાહિત્ય પરંપરાનું થયું.

ચારણી કાવ્યબાનીમાં વ્રજભાષાનું બાહુલ્ય રહ્યું. એમાં સમયે સમયે રાજસ્થાની-મારુ ગુર્જર, ગુજરાતી, કચ્છી, સોરઠી જેવી બોલીઓ ભળી અને સમરસ થઈ, ચારણી સાહિત્યની આગવી-અનોખી કાવ્યભાષા પ્રચલિત બની. નાદ અને લયને ઉપસાવતી પદાવલિ, પોતીકી આગવી છંદયોજના - અલંકારયોજના અને વીરરસની નિષ્પત્તિ કરાવતી વિષયસામગ્રી ચારણી સાહિત્યની નિજી ઓળખ બની રહી.

નામકરણ અને નિજીરૂપ

રાજસ્થાની-ચારણી સાહિત્ય માટે ‘ડિંગળી સાહિત્ય’ સંજ્ઞા પ્રયોજાઈ છે. ડિંગળી ચારણો દ્વારા પ્રયોજાતી સાહિત્યભાષા અવશ્ય છે. ડિંગળીના છંદોથી જુદા પ્રકારના છંદ, નાદતત્ત્વ અને રવાનુકારી શબ્દોના વિનિયોગથી ચારણોએ નિપજાવ્યા

અને કાવ્યભાષામાં પ્રયોજ્યા એથી પણ સહજ રીતે ‘ડિંગળ સાહિત્ય’ એવી સંજ્ઞા સાંપડી હોય. આ અંગે રાજસ્થાની અને ગુજરાતી વિદ્વાનોએ પોતપોતાના પ્રતને અભ્યાસ-ચિંતનને આધારે પ્રગટ કર્યા છે. યારણી સાહિત્યની ચર્ચાને બદલે ડિંગળી સાહિત્યની પરિભાષા-સંજ્ઞાની જ વિશેષ રૂપે ચર્ચા થઈ.

હકીકતે રાજસ્થાન-ગુજરાતના સમગ્ર સાહિત્યને ડિંગળી સાહિત્ય સંજ્ઞાથી ઓળખાવી શકાય તેમ નથી. ગુજરાતી ભાષામાં રચાયેલા યારણી સાહિત્યનો આગવો વળોટ છે અને તેથી એક વળાંક અહીં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. રતુદાન રોહડિયાએ આ માટે સોરઠિયા યારણોની રચનાઓને ડિંગળીથી આગવી યારણી સાહિત્યની રચના તરીકે મૂલવી છે. અને વ્યાખ્યા બાંધતાં સમુચિત રીતે લખ્યું છે કે, ‘યારણી સાહિત્યને પોતાનાં આગવાં છંદશાસ્ત્ર, અલંકારના નિયમો અને કાવ્યરીતિ છે. એ કોઈ એક કોમનું નહીં પણ એક શૈલીવિશેષનું સાહિત્ય છે.

હેમચંદ્રાચાર્યના અપભ્રંશ વ્યાકરણમાં યારણી વળોટના-ઢંગના દુહાઓનાં દૃષ્ટાંતો ઉપલબ્ધ છે. અર્થાત્ સોલંકીકાળથી યારણો સૌરાષ્ટ્રમાં સ્થિર થયેલા જણાય છે. સોરઠને-સૌરાષ્ટ્રને યારણોના પિયર તરીકે મેઘાણીએ નિર્દેશ કર્યો છે. એટલે યારણો રાજસ્થાનમાંથી સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા એવી માન્યતા નિરાધાર છે. અહીંથી યારણો રાજસ્થાન તરફ વળ્યા હોવાની સંભાવના છે. ઉત્તર-હિમાલય રસ્તે એના પ્રવેશ અંગે પણ એક મત પ્રવર્તે છે.

યારણી સાહિત્યની સર્જકશ્રેણીમાં યારણ જ્ઞાતિના સર્જકો વિશેષ પ્રમાણમાં છે. એથી યારણો વિશે થોડી જાણકારી મેળવવી અનિવાર્ય છે.

યારણોની કુલ ૨૩ મુખ્ય શાખાઓ છે. એની પેટાશાખાઓ પણ હોય એ સ્વાભાવિક છે. દા.ત., વરસડાએ યુવા શાખાની એક પેટાશાખા છે. આ યુવા શાખાની કુલ ૩૨ પેટાશાખા છે.

‘વડે કુળ યુવાં વડાઈ, શૌખ, એતરી કુળ તેહા સમાઈ
ઝૂલા, વરસડા, કાઝા, ઝાંઝણિયા, રાજા ગોડ, નાથા રાંગણિયા’

યારણી સાહિત્યની અભિવ્યક્તિનું માધ્યમ પ્રારંભે દુહો, પછી કવિત, પછી ગાહા છંદ જેને ડિંગળીમાં શાવક, અડલ્લ, કે ગાહા ચોસર અને વિવિધ છંદો માટે ગીત સ્વરૂપે સંબોધન છે. કવિતનો છપ્પય તરીકે પણ ઉલ્લેખ મળે છે. આચાર્ય કવિશ્રી હમીરજી રત્નુએ પોતાના ગ્રંથ ‘હમીર પિંગળ’માં કવિતનું, છપ્પયનું બંધારણ દર્શાવેલ છે. વિવિધ છંદો વિપુલ સંખ્યામાં યારણી કાવ્ય-શાસ્ત્રીઓએ શોધ્યા અને પ્રયોજ્યા છે પણ દુહો-સાઘંત પ્રયોજતો રઘો જણાય છે.

યારણની વિવિધ શાખા અને પેટાશાખાઓને પ્રદેશભેદે વર્ગીકૃત કરીએ તો મારુ યારણો, પરજિયા યારણો અને સોરઠિયા યારણો એમ ત્રણ ભેદ છે. આ ઉપરાંત તુંબેલ, નેસઈને અગરવણ જેવા નાના નાના જૂથમાં ઓખાનિવાસી યારણો માટે પ્રયોજાતી સંજ્ઞાઓ પણ પ્રચલિત છે. માલધારી વ્યવસાયમાં રત રહીને વનવાસી હોવાને કારણે કેટલાક યારણોના નેસ ગીર, બરડા, આલેચ અને કચ્છ વિસ્તારમાં હોવાને કારણે એમને આદિવાસી કક્ષામાં મૂકવામાં આવ્યા છે. એ રીતે એમનું કંઠસ્થપરંપરાનું સાહિત્ય યારણી સાહિત્ય તો ખરું જ પણ સાથે-સાથે વનવાસી પરંપરાના આગવા સાહિત્યપ્રકાર તરીકે પણ ઓળખાવું જોઈએ.

ઉદ્ભવ અને પ્રેરક-પોષક પરિબળો

યારણી સાહિત્યના ઉદ્ભવ પાછળ પ્રેરકબળ તરીકે રાજકીય સ્થિતિ કારણભૂત છે. રાજદરબારમાં કાવ્યપ્રસ્તુતિ માટે આવનાર યારણોમાં કવિનો ભારે સમાદર-સત્કાર થતો. એને રાજયાશ્રય મળતો, લાખપશાવ-કરોડ પશાવ, વિવિધ પ્રકારની ભેટ સોગાદો પ્રાપ્ત થતી.

યારણકવિઓ રાજાઓ સાથે યુદ્ધભૂમિમાં પણ જતા. યશોગાન, કીર્તિગાથાનું સર્જન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ સાથે કરતા. રાજવીકુટુંબની વંશાવલિ, યશગાથાને બિરદાવતા ચરિત્ર-ગુણસંકીર્તનના ગ્રંથો ‘વખતબલંદ’ જેવા પણ રચાતા. રાજદરબારમાં પૌરાણિક કથાકાવ્યો-આખ્યાન રચનાઓનું સર્જન કરીને નારીવર્ગમાં શીલ, સદાચાર, સતીત્વ અને પતિવ્રતાના મહિમાગાન-મૂલ્યનિષ્ઠાને આલેખતી રચનાઓ રચાતી, પ્રસ્તુત થતી. કચેરીમાં, રાણીવાસ પૂરતું જ માત્ર સાહિત્યનું પ્રસ્તુતીકરણ સીમિત ન રહેતું. રાજકુમારોને યુવાન રાજવીઓને વંશજોના પરાક્રમોની, બહાદુરી-વીરતાની રચનાઓ સંભળાવીને એમના જેવા વીર પરાક્રમી રાજવી બનવા માટે પ્રેરતી રચનાઓ સર્જતા. લોકસમુદાય કે જનસમાજમાં લૌકિક કથામૂલક રસપ્રદ કથાઓ, વાર્તાઓ, પ્રણયકથાઓને પ્રસ્તુત કરતા. આમ શ્રોતાસમુદાયને અનુલક્ષીને વિવિધ પ્રકારનું સાહિત્ય રચાતું. રચનાને શ્રોતાની કક્ષાનુસાર, સમયાનુસાર દીર્ઘ કે લઘુ પ્રકારે બહેલાવીને કે ટૂંકાવીને રજૂ કરવાનું કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરતા. આ માટે એક દુહો પ્રચલિત છે :

‘વાતડિયું વગતાળિયું જણ જણ જુજવિયું;
જેડા જેડા માનવી, એડી એડી વાતડિયું.’

યારણી સાહિત્યના સર્જન માટે પ્રસ્તુતિની કૌશલ્યપ્રાપ્તિ માટે પાઠશાળાઓ-કાવ્યશાળાઓનું અસ્તિત્વ હતું. કઈ પાઠશાળામાંથી કાવ્યશિક્ષણ લીધું છે એની

વિગતને આધારે કવિને અનોખા-આગવા માન-સન્માન પ્રાપ્ત થતા. ભૂજની 'રાઓ લખપત વ્રજભાષા કાવ્યશાળા' આનું ઊજળું દૃષ્ટાંત છે. અહીં કાવ્યસર્જન, કાવ્યપ્રસ્તુતીકરણના પાઠ ભણાવતા. વર્ણકો, પ્રાસકોશ, છંદશાસ્ત્ર અને અલંકારશાસ્ત્રના નિયત થયેલા ગ્રંથો કંઠસ્થ કરાવતા. એની પરીક્ષાઓ પણ લેવાતી. યથાસમયે સ્પર્ધાઓ પણ યોજાતી. ગ્રંથોની રચનાઓ આવી પાઠશાળાઓ માટે ખાસ પ્રકારે થતી. આવી પાઠશાળાઓ રાજ્યશ્રય મેળવીને ક્રિયાશીલ રહેતી.

રાજ્યાશ્રય-લોકાશ્રય અહીંથી દીક્ષિત થયેલા કવિઓને મળી રહેતો. આ કવિઓની રચનાઓ વિવિધ સ્વરૂપ સંદર્ભે પણ આગવી છે. બારમાસી રચનામાં માત્ર પ્રેમવિશ્વનું જ નહીં એમાં મિત્રમૃત્યુનો વિયોગ, મિત્રપુત્રનો વિયોગ, રાધાકૃષ્ણ ઉપરાંત વીરચરિત્રોની બારમાસી પણ મળે છે. વ્યક્તિના દૈનંદિનીય જીવનનો પરિચય કરાવતી બારમાસી પણ મળે છે.

આગવી છંદયોજના અને અલંકાર યોજના :

આ સાહિત્યધારામાં બિરાખરી, કુંડળિયા, જૂલણા, ઝમાળ, ગજગત અને નિશાણી જેવા છંદમાં જ રચનાઓ રચીને 'કુંડળિયા જસરાજ હરધોળાણીરા', 'લીંબડીની ઝમાળ' જેવા શીર્ષકથી સુદીર્ઘ સ્વરૂપની રચનાઓ રચાતી જોવા મળે છે.

કવિત અને ગાહાઓસર જેવી અનેક રચનાઓ પણ વિપુલમાત્રામાં પ્રચલિત છે. એ જ રીતે મોતીદામ, સપાંખરું, ઉધોર, ત્રોટક, ચર્ચરી, ગજગતિ, રેણંકી, ભૂજંગી, જૂલણા, ખડગ પ્રબંધ, નાગપ્રબંધ, દોમળિયા જેવા વિવિધ પ્રકારના શતાધિક છંદોમાં દીર્ઘ કથામૂલક રચનાઓ આખ્યાન કે પુરાણ સંજ્ઞાથી રચાયનાં વિપુલ દૃષ્ટાંતો છે. 'બાંકીદાસરી ખ્યાત', 'વિપ્રવોળાવળ', 'વંશભાસ્કર', 'રુકિમણીહરણ', 'પાંડવયશેન્દુ ચંદ્રિકા', 'જાલંધરપુરાણ' જેવી અનેક કથામૂલક રચનાઓ, પદ્યવાર્તાઓ દુહાબંધની અને કથાકાવ્ય પ્રકારની, તિથિકાવ્યો પ્રકારની રચનાઓ પણ વિપુલમાત્રામાં મળે છે.

વચનિકા, સપ્રાસગદ્યની કથાઓ પણ મળે છે. છંદશાસ્ત્ર અને કાવ્યશાસ્ત્રોના ગ્રંથો પણ વિપુલમાત્રામાં રચાયા છે. 'છાયાભાગવત', 'વીરવિનોદ', 'ઓખાહરણ' તો અત્યંત લોકપ્રિય સાહિત્યકૃતિઓ છે. છંદશાસ્ત્રના વિવિધ ગ્રંથો એમાંના આગવા છંદોની સમજ ઉપરાંત અલંકારોનું સૂઝપૂર્વકનું નિરૂપણ એ ચારણી સાહિત્યની આગવી વિશિષ્ટતા છે. ખાસ કરીને વર્ણસિદ્ધિ અલંકાર તો પંક્તિએ પંક્તિએ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ચારણી અલંકારશાસ્ત્રમાં વયણસગાઈ વિશે વિસ્તૃત ચર્ચા થયેલી છે, એના વિવિધ પ્રકારો પણ પાડ્યા છે.

ચારણી સાહિત્ય વીરરસપ્રધાન છે પણ તેમ છતાં ભક્તિરસની પણ ભારોભાર ઉપાસના ચારણી સાહિત્યમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ઈસરદાન, આશાજી રોહડિયા અને કરશનદાસ બાલિયા, સાંયાજી જૂલા, હરદાસ મીસણ, ગોદડ મહેડુ, લાંગીદાસ મહેડુ કે માવલ વરસડા તરત જ સ્મરણે ચઢે. એમનું ભક્તિકેન્દ્રી સાહિત્ય કૃષ્ણ, શિવ, વિષ્ણુ અને શક્તિ સંદર્ભે છે. નામજાપ, માળા-મંત્ર અને નિત્ય શક્તિ-શિવની આરાધના ચારણકવિઓને બ્રાહ્મણની સમીપ સન્માન અપાવે છે. બ્રહ્માનંદ, દેવાનંદ જેવા ભક્તકવિઓ તો સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનું આભરણ છે.

મેઘાણીનું 'ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય' ઈ.સ.—માં પ્રકાશિત થયું. પાંચેક વર્ષ પૂર્વેની સંચિત કરેલી સામગ્રી, કૃતિઓની યાદી એમાં મુકાઈ છે. એ પછી જયમલ્લ પરમાર, પિંગળશી પાયક, લક્ષ્મણ ગઢવી, રતુદાન રોહડિયા, ડો. ઈશ્વરલાલ ર. દવે, ખેતસિંહ મીસણ આદિએ અને મેં રતુદાન રોહડિયા સાથે ચારણી સાહિત્યની હસ્તપ્રતોમાં તૈયાર કરેલા સૂચિપત્ર 'ચારણી સાહિત્ય પ્રદીપ, ભાગ ૧-૨ અને અંબાદાન રોહડિયાના સંશોધન-સંપાદન કાર્યને આધારે મેઘાણી પછી અર્ધી વધારાની નૂતન સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ છે.

ચારણ એટલે યાયક નહીં, માગણ નહીં, પોતાની કલા પ્રસ્તુત કરીને, કૌશલ્ય-ક્સબને કારણે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિવાળી વ્યક્તિમત્તા એટલે ચારણ અને એમના દ્વારા રચાયેલું સાહિત્ય તે ચારણી સાહિત્ય. મૂલ્યના જતન માટે, સત્યની ઉપાસના માટે પોતાનો પ્રાણ આપી દેતાં ન ખચકાતો કવિ તે ચારણ અને એમના દ્વારા રચાયેલું સાહિત્ય તે ચારણી સાહિત્ય. ત્રાગાઓ કરીને સામા પક્ષને સત્યમય વ્યવહાર કરવા વાળી શકે, જાન દઈ શકે તે ચારણ અને તેનું નિરૂપણ પ્રગટાવતું સાહિત્ય તે ચારણી સાહિત્ય. ચારિત્ર્યવાન, શીલવાન, સત્યવક્તા, નીડર અને રાજ્યાશ્રિત છતાં તથ્યાશ્રિત કવિતાનો કથક તે ચારણ અને તેનું સાહિત્ય તે ચારણી સાહિત્ય. મૈત્રીને નિભાવતાં ન ખચકાતો, સ્વામીને વિપત્તિમાં સહાયભૂત થવાની ભાવનાવૃત્તિ જેના વ્યવહાર અને વર્તનમાંથી દ્રવે છે તે ચારણી સાહિત્ય. જેવું બોલે કે ઉચ્ચારે તેવું જ આચરે અને જેવું વિચારે તેવું જ આચરણ-કથન કરે. આમ, જેના આચાર, ઉચ્ચાર અને વિચારમાં જબરી સંવાદિતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે ચારણ અને એનું સાહિત્ય તે ચારણી સાહિત્ય. માતૃશક્તિનો અપાર મહિમા કરનારો, બહેન-દીકરી કે વહુઆરુનું ભારે સન્માન કરનારો માઈ પરંપરાના પૂજક અને પ્રસ્થાપક તે ચારણ અને એનું સાહિત્ય તે ચારણી સાહિત્ય.

ભાષાશુદ્ધિ જાળવે, ઉચ્ચારણમાંથી ઓજસ પ્રગટાવે અને નાદ-લયમાં સ્મૃતિકોશને ખુલ્લો મૂકીને બુલંદનાદે પડકાર કરીને લલકારે અને શૌર્ય-વીરરસ નિષ્પન્ન કરાવે તે ચારણ અને તેનું સાહિત્ય તે ચારણી સાહિત્ય. સાહિત્યની ઉપાસના, શક્તિની આરાધના અને સત્યનિષ્ઠા, સરળ, સાદગીપૂર્ણ જીવન દ્વારા પોતાની વ્યક્તિમત્તાનો પ્રભાવ પાથરે તે ચારણ અને તેનું સાહિત્ય તે ચારણી સાહિત્ય. આ પ્રકારની ચારણ પરંપરા ચારણેત્તર સર્જક પણ પ્રગટાવે અને પ્રસ્તુત કરે તે બારોટ, લંઘા, તૂરી, મીર, ભરથરી અને રાવળજ્ઞાતિનું સાહિત્ય પણ ચારણી સાહિત્યની ઓળખ એમાંના ઓજસ્વીપણાને, મૂલ્યનિષ્ઠા અને અભિવ્યક્તિની તરાહને કારણે પ્રાપ્ત કરે છે.

આવા આઠ-દસ ગુણો અને મૂલ્યો જેના વ્યક્તિત્વ અને સાહિત્યમાંથી પ્રગટે તે ચારણ અને આવાં મૂલ્યોને ઉદ્ઘાટિત કરતું સાહિત્ય તે ચારણી સાહિત્ય.

* * *

ચારણીકથા કે કવિતા, વાતચીત-વાર્તાલાપ કે કથનની ઓળખ, એમાં સમુચિત રીતે યોગ્ય સ્થાને દુહો કે સોરઠો પ્રયોજાય તે છે. ચારણી સાહિત્ય બહુધા દુહાશ્રિત છે. આ દુહા અને સોરઠાના બંધારણનો પરિચય મેળવીએ.

દુહો - સોરઠો

દુહો એકમાત્રિક છે. હજારીપ્રસાદ દિવેદીએ અપ્રભંશનું વાહન પણ દુહો દર્શાવેલ છે. અપ્રભંશને આ કારણથી દુહાવિઆ-દુહાવિદ્યા ઓળખ પ્રાપ્ત થયેલી. રાહુલ સાંકૃતયાચનજ્ઞના મતાનુસાર સરહપાદ પાસેથી પ્રાપ્ત દુહાને આપણે હસ્તપ્રતને આધારે મળતા સૌથી જૂના દુહા ગણીએ તો આઠમી શતાબ્દીથી દુહાનું પ્રચલન પ્રારંભાયું માનવાનું રહે.

ભારતીય સાહિત્યની આગવી ઓળખ દુહો છે. ચારણ કવિ રામચંદ મોડે એમના ‘હરિ પિંગળ’ નામના છંદશાસ્ત્રના ગ્રંથમાં દુહાના એકવીશ ભેદ દર્શાવ્યા છે. આમાંથી વ્યવહારમાં સવિશેષ પ્રચલિત તો મોટો દુહો, તુંવેરી, દુહો, ખોડો દુહો તથા દુહો અને સોરઠો એમ પાંચ પ્રકાર છે. એના બંધારણમાં આંશિક ફેરફાર દષ્ટિગોચર થાય છે.

દુહો : કુલ ચાર ચરણ હોય છે. એના પહેલા અને ત્રીજા ચરણમાં ૧૩-૧૩ માત્રા હોય છે. બીજા અને ચોથા ચરણનો પ્રાસ મળતો હોય છે અને એમાં ૧૧-૧૧ માત્રા હોય છે.

સોરઠો : દુહાનો આ વિશિષ્ટ પ્રકાર છે. સોરઠમાં વધુ પ્રમાણમાં પ્રચલિત હોવાને કારણે એને સોરઠો સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થઈ હોવાનું અનુમાન છે. એના પહેલા અને ત્રીજા ચરણમાં ૧૧-૧૧ માત્રા હોય છે. બીજા અને ચોથા ચરણમાં ૧૩-૧૩ માત્રાઓ હોય છે. પહેલા અને ત્રીજા ચરણનો પ્રાસ મળતો હોય છે. ઘણાં એવાં પણ દષ્ટાંતો જોવા મળે છે કે જે સોરઠાના કોઈ પણ ચરણનો પ્રાસ ન મળતો હોય.

ગુજરાતી પિંગળમાં દુહાનું બંધારણ જે રીતે દર્શાવાયું છે તે અવલોકીએ.

માત્રા ૨૪, ચરણ-૨, દ્વિદલ, યતિ ૧૩ માત્રાએ

તાલ - ૧, ૫ અને ૮મી માત્રાએ - બન્ને દલોમાં

સ્વરૂપ - દાદા દાદા દાલદા, દાદા દાદા ગાલ

પૂર્વાશના ચરણને (૧૩ માત્રાવાળા યતિખંડને) ઉત્તરાંશ બનાવાય અને ઉત્તરાંશના ચરણને (૧૧ માત્રાવાળા યતિખંડને) પૂર્વાંશ બનાવાય તો જે નવું રૂપ ઊપસે છે તેનું નામ સોરઠો છે. આ ફેરફારમાં પ્રાસ તો જાળવવાના જ રહે છે.

દુહામાં બે જ ચરણ હકીકતે ગણવાના હોય. એટલે ૧૩ માત્રાવાળા ભાગને વિષમ અને ૧૧ માત્રાવાળા ભાગને સમ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પ્રાકૃત, અપ્રભંશ કે અન્ય ભાષાના પિંગળમાં લગભગ આ ચર્ચા થઈ ન હતી. એનું પ્રથમ શ્રેય કવિશ્રી દલપતરામને ફાળે છે. માત્રામેળ છંદમાં તાલનો પરિચય પ્રસ્તુત કરીને માત્રામેળ છંદના સ્વરૂપને તેમણે વિશદ કર્યું. પિંગળકાર કવિશ્રી દલપતરામ દુહામાં જ ગણને (U-U) કેટલાક સંદર્ભે નિષદ્ધ માને છે. જ ગણને કારણે તાલ તૂટતો હોય છે.

ચારણી પિંગળના જ્ઞાતા કવિ મંછે ‘રઘુનાથ-રૂપક-ગીતાંરો’ ગ્રંથમાં ચરણને કર્ણપ્રિય અને રમણીય બનાવવા માટે દુહામાં એક વિશેષ લક્ષણ ઉમેર્યું છે. કવિ મંછે કહે છે કે યતિખંડની અંદર આવતા વર્ણોમાં અનુપ્રાસ આવશ્યક છે. આવી પ્રયુક્તિથી વર્ણસગાઈ-વચણસગાઈ સર્જાય છે.

જો કે અપ્રભંશમાં આ લક્ષણ દષ્ટિગોચર થતું નથી. ચારણી-ડિંગળી અને કંઠસ્થપરંપરાના લોકસાહિત્યમાં આ લક્ષણ વિશેષમાત્રામાં દષ્ટિગોચર થાય છે. જો કે દલપતરામે કવિ મંછની વિભાવનાનો-વિચારણાનો સ્વીકાર કર્યો જણાતો નથી. દુહો અને સોરઠો બન્ને વિશેષ પ્રયોજાયા છે. એના વિસ્તૃતીકરણમાંથી-લંબાવવાથી દુહાના અવનવા પ્રકારો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. એમાં કુંડળિયો મહત્વનો છે. એને મળતા આવતા છપ્પય, છક્કડિયા, ભાખડી, રામવળા અને ચંદ્રાવળા છે.

ડૉ. રમણિકલાલ મારુએ એમના ‘ચારણ ભાષાનું પિંગળશાસ્ત્ર’ (૨૦૧૧) ગ્રંથમાં દુહા સિવાયના આ બધા પ્રકારનો વિગતે પરિચય કરાવ્યો છે.

આ સિવાય દુહામાં જ્યારે કોઈ નિયમો ન જાળવ્યા હોય એવા પણ દુહામાં અભિવ્યક્તિ કરવામાં આવી હોય એવા દુહા માટે દુમેળિયા અર્થાત્ મેળ-માપ વગરના દુહા, આમ સ્વરૂપમાં છૂટ લઈને દુહા સદૃશ પણ કેટલાક પ્રકારો અસ્તિત્વમાં-પ્રસારમાં છે તેમાં રાફડિયા, ગોફણિયાં, દુમેળિયા, દોઢિયા, કચ્છી સાખી-બેત મુખ્ય છે. જો કે દુમેળિયા, રાફડિયા અને ગોફણિયામાં કોઈ એકસરખું માપ દૃષ્ટિગોચર નથી થતું પણ દોઢિયા, કચ્છી સાખી બેતમાં એકસરખું માપ હોય છે. દુહા અને સોરઠાનાં થોડાં દૃષ્ટાંતો અવલોકીએ :

દુહો

નર નારી બન્ને ભલા, કદી ન આંગણકાળ
આવેલાનો આદર કરે, પડ જેવો પાંચાળ
(લોકપરંપરા પ્રાપ્ત)

આશાજીકથિત ચારણી દુહો :

ચોખ્ખા જેના ચિત્ત, એના વરણ કાંઉ વખોડિએ;
પ્રહલાદેય પવિત્ર, (મર) દાનવ હુ તો દાદવા
માયા ને મમતા તણાં, જેને હૃદયે ન લાગ્યા રોગ
ઈ સાંત સમરવા જોગ, દન ઉગ્યે દાદવા

પાલરવભાકથિત દુહો :

હરખ નથી તોય હાલવું, હરમત નથી તોય હા;
નો કહેવાય ના, તારા સંદેશાને શામળા.
(ચારણી પરંપરા)

દુહો :

દુહો ચિત્તકથ્થ ચકિત કરે, દુહો ચિત્તરો ચેન;
દુહો દરદ કંપાવહિ, દુહો દારન ધેન.
(કચ્છી પરંપરા)

સોરઠો :

બચલાં વીંછણ ખાય, વીંછણ ડંખ ન આપતી
માનો મર જીવ જાય, ઊની આંચ દીએ નહીં.

(‘કલાપી’)

સોરઠો :

અબઘડીએ તું આવ, આજકાલ કરમાં હવે
મન ખેતર સોસાય, તું વિણ મેઘલ વાજસૂર

(‘કલાપી’)

સોરઠો :

રાત પ્રહરની ચાર, કેવળ આડી તાહરે
જુગજુગની લંઘાર, હું ને પિય બિચ બાંધવા

(‘સુંદરમ્’)

દુહો :

પોઢી હતી પલંગમાં, વસમા દિ વૈશાખ
વાયરો રૂઢે ગ્યો વાલમા, મારે મોઢે બેઠી માખ
ઉડાડુ તો ઊંઘ ઊડે, ને ઓઢું તો અકળાઉં
ધાડ પડે ધોળે દિયે, હું લાખેણી લુંટાઉં
(એક રજપૂત ટેકના મધ્યકાલીન કિસ્સાના દુહા)

(રા. વિ. પાઠક)

દુહો :

‘પલાશ પુષ્પિત શોભતો, જાણે દવની જાળ,
વનવન લ્હાય લગાડતો, ફાગણ ભરતાફાળ’

(‘વસંતમંજરી’) (ઉમાશંકર)

સોરઠો :

‘વીંછી ચડ્યો હોય તો, એનો થાય ઉતાર
આ તો વણઝારુંનો ભાર, એને કેમ ઉતારું કાંધથી’

‘લાખા સરખી વારતા’ (રમેશ પારેખ)

દુહો :

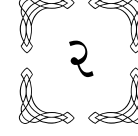
‘મારગ કેરા ચીંથરા, સળવળ દોડ્યા જાય
વિમલી તારે દેશ તાકો જાઈને ઉખળે’

‘પ્રેયસીનું Vision અનુભવ્યાંનો સાર’ (વિનોદ જોશી)

દુહો :

‘હૈયા સોંસરવી તને, વાગી ઝીણી ફાંસ
ચીંધ્યા દૂધમલ શ્વાસ, કોણે તારા વિનિયા’,

‘વિનિયા સાંભળ આટલું’ (મનોહર ત્રિવેદી)

ચારણી સંસ્કૃતિ અને ભારતીય જીવનમૂલ્યો

ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા

સત્ય, શક્તિ અને સરસ્વતીની ઉપાસના ચારણોનો જીવનમંત્ર રહ્યો છે. ચારણોએ જીવન અને કવન વચ્ચે અભેદતા આચરી બતાવી છે, તેથી લોકોએ તેને આદર-માન આપ્યા, તેને દેવીપુત્ર-સરસ્વતીપુત્ર કહીને પૂજ્યભાવ દર્શાવ્યો, કેમકે, તેની કહેણી અને કરણીમાં એકવાક્યતા હતી. શૂરવીરતા વિશે વાત કરનારા ચારણો સવાયા શૂરવીર હતા. સત્ય અને નીતિમત્તાની વાત કરનારા ચારણોએ ભલભલા રાજા-મહારાજાઓને સરાજાહેર કડવું સત્ય સંભળાવ્યું હતું, એ વખતે કોઈની સેહશરમ કે મૃત્યુનો ભય તેને ડરાવી કે ડગમગાવી શક્યો નથી. અરે ! અન્યાય, અનાચાર કે જોડૂકમી સામે પ્રાણની આહુતિ આપવામાં તેણે પારોઠના પગલાં ભર્યાં નથી. આથી તો સમરાંગણમાં ક્ષત્રિયોને તેણે વીરમૃત્યુનો મહિમા સમજાવ્યો હતો, પરાજય નિશ્ચિત હોવા છતાં કાયરની જેમ શરણાગતિ સ્વીકારવાને બદલે સામી છાતીએ લડવાની-કેસરિયા કરવાની વાત તેમણે લોકોને સમજાવી હતી, એટલું જ નહીં એ પળે તે ક્ષત્રિયોની સાથે ખંભેખંભા મિલાવીને લડ્યા છે, એ વાતની સાહેદી ઈતિહાસમાં મળે છે.

ચારણ આઈઓને સમાજે લોકદેવી તરીકે પૂજેલ છે, તેનું મૂળ કારણ છે તેમની લોકસમાજ પ્રત્યેની માનવીય નિસ્બત. કેમકે, ચારણ આઈઓએ રાયથી રંક

સુધીના લોકોને માનવતાનો મહિમા સમજાવ્યો છે. પરોપકારી વ્યક્તિત્વને કારણે તેમણે દીનદુઃખીયા અને નિર્બળને ન્યાય અને આશ્રય અપાવ્યો છે, એ માટે સંઘર્ષનો સામનો કરતાં તેઓ અચકાયા નથી. સ્વાશ્રયી અને સાદગીપૂર્ણ જીવનશૈલીને કારણે તેઓ ક્યારેય કોઈના આશ્રિત કે ઓશિયાળા બન્યા નથી. આથી જ ભક્તકવિ દુલા કાગ ચારણના કર્મ વિશે કહે છે કે :

ઈશ્વરથી ડરતા, પર દુઃખ હરતા, માતૃભૂમિ માટે મરતા;
સાયું કરતાં મુખ ઉચ્ચરતાં, મન મહિપથી ન જરા ડરતા,
ત્રંબાળ ગગડતાં, સન્મુખ મરતાં, મન કાયર એનું ન હતું;
સત ઉચ્ચરવાનું, તપ કરવાનું, એ ચારણનું કર્મ હતું....^૧

ચારણોની યશૌઙ્ગવલ કુળ પરંપરાને યથાર્થ રીતે સમજવાને બદલે કેટલાક લોકો પોતાની સંક્રુચિતદષ્ટિ અને કુંઠિત મનોવૃત્તિને કારણે ચારણોની અવહેલના કરે છે કે તેમની રચનાઓને સમુચિત રીતે યોગ્ય સન્દર્ભે તપાસવાને બદલે તેને સામંતશાહી સાહિત્ય કે રાજ્યાશ્રિત સાહિત્ય કહીને તેની ઉપેક્ષા કરે છે, ખરેખર તો સાચી માહિતીના અભાવે આમ થતું હોય તો તેમના માટે કેટલાંક સાહિત્યિક ઉદાહરણો કે પ્રમાણભૂત આધારો પ્રસ્તૂત કરી શકાય, પરન્તુ કોઈ સાચી વાત કે પ્રમાણભૂત વિગતો પ્રત્યે સહેતુક ધ્યાન ન આપે તો પછી ઉપાય શો ? કેમકે, મિથ્યા વિતંડાવાદ તો નિરર્થક જ છે, પરન્તુ ચારણોને તો કુળપરંપરાથી એવા સંસ્કાર મળ્યા છે કે, જગતજનની જગદંબા તેને યોગ્ય સમજણ આપે એવી પ્રાર્થના કરી વિરોધીનું પણ કલ્યાણ વાંચવું, આવા શુભ અને કલ્યાણકારી અભિગમથી ચારણી સંસ્કૃતિ અને ભારતીય જીવનમૂલ્યો વિષયક કેટલીક વિગતો અહીં પ્રસ્તુત કરી છે, તેને મેં મુખ્યત્વે ત્રણ ખંડમાં વિભાજિત કરી છે. પ્રથમખંડમાં ચારણોની કુળપરંપરાગત આઈ પરંપરા વિશે, દ્વિતીયખંડમાં સત્ય અને સાંસ્કૃતિક જીવનમૂલ્યોના ઉપાસક ચારણો વિશે અને તૃતીય ખંડમાં ભગવતી શારદાના ઉપાસક ભક્તકવિઓ વિશે સંક્ષિપ્તમાં વાત કરીને, માત્ર અંગુલિનિર્દેશ કર્યો છે, જેથી ચારણત્વના ઉપાસક ચારણોનો અદ્યતો પણ યથાર્થ પરિચય મળી રહે અને કેટલાક લોકોની ભ્રામક માન્યતાઓ ઓછી થાય.

॥ ૧ ॥

ભારતીય ઋષિ પરંપરાને અનુસરનારા ચારણો અરણ્યવાસી છે, તેઓનો નિવાસ હિમાલય, કૈલાસ અને ગંધમાદન પર્વતમાં હોવાની માહિતી મળે છે. યજુર્વેદ, રામાયણ, મહાભારત, શિવપુરાણ, ગણેશપુરાણ, પદ્મપુરાણ અને શ્રીમદ્

ભાગવત આદિ પૌરાણિક ગ્રંથોમાં ચારણોનો ઉલ્લેખ મળે છે, તો જૈનશાસ્ત્રો, ઐતિહાસિક ગ્રંથો અને લોકપરંપરા-કંઠસ્થ પરંપરામાં ચારણો વિશે કહેવાયેલી ઘણી વાતો મળે છે, જેમાંથી તેમનું ઉજ્જવળ ચરિત્ર ઉપસે છે અને ચારણો શક્તિપૂજક હોવાની માહિતી મળે છે. જગતજનની ભગવતી સતીએ ચારણોને વચન આપેલું કે, તમે સ્મરણ કરશો તો હું રક્ષાર્થે આવીશ અને ચારણકુળમાં અવતાર લઈશ. આ વાતની પૂર્ણ પ્રતીતિ થાય એ રીતે આજપર્યંત ચારણકુળમાં આઈ પરંપરા જળવાયેલ છે. ભક્તકવિ દુલા કાગે તો આ સંદર્ભે એક કાવ્યમાં કહ્યું છે કે :

‘ભાન બેભાનમાં માત ! તુજને રટ્યા,
વિસારી બાપનું નામ દીધું;
ચારણો જન્મથી પક્ષપાતી બની,
શરણ જનની તણું એક લીધું.’^૨

ચારણકુળમાં અનેક આઈઓએ અંશાવતારી તરીકે માનવદેહ ધર્યો છે અથવા એમ કહો કે, એમણે પોતાની ઉત્તમ કરણી અને ઉજ્જવળ આચરણ દ્વારા માનવદેહને દેવત્વ અપાવ્યું છે. મૂળ તો પૂજા ગુણની થાય છે, એમનાં પરોપકારી અને માનવતાવાદી આદર્શોને કારણે સમાજે તેમનાં પ્રત્યે પૂજ્યભાવ દાખવીને તેમની પૂજા-અર્ચના-વંદના કરી છે, આ સન્દર્ભે અહીં આઈશ્રી આવડ, આઈશ્રી ખોડિયાર, આઈશ્રી વરુડી, આઈશ્રી કરણીજી, આઈશ્રી રાજલ, આઈશ્રી ચાંપબાઈ, આઈશ્રી મોગલ, આઈશ્રી નાગબાઈ, આઈશ્રી બુટ, બલ્લળ અને બેચરાજી, આઈશ્રી જેતબાઈ, આઈશ્રી જીવણી અને આઈશ્રી કામબાઈ ઇત્યાદિ વિશે વાત કરી શકાય, પરન્તુ વિષય વ્યાપને કારણે અહીં બે-ત્રણ ઉદાહરણો જ ટૂંકમાં આપીશ.

ચારણ આઈઓ વિશે વાત કરતાં જયમલ્લ પરમારે નોંધ્યું છે કે, ‘ધર્મરક્ષા કાજે સૌથી વધુ ઝૂઝ્યા છે, ચારણ આઈઓ. મહાન ગણાતા રાજ્યો સામે, બળવાન ગણાતાં સત્તાધીશો સામે અને અન્યાયના પ્રત્યેક પ્રસંગે પણ, આ ચારણ્ય સંતોનો ઇતિહાસ ઘણો મહાન છે. એમની ભક્તિ સદાય અપાર્થિવ રહેતી આવેલી. એમાંથી ચમત્કારોના પડળો દૂર કરીને કોઈકે ચારણ આઈઓની આત્મસાધનાનો મહાન ઇતિહાસ આપવો ઘટે.’^૩

મધ્યકાળે અનેક વિદેશીઓ અને વિદર્ભીઓએ વાયવ્ય સરહદેથી અને જળમાર્ગે આક્રમણો કર્યાં છે, તેની સામે એક હજાર વર્ષ સુધી અભેદ દીવાલ ખડી કરીને ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ક્ષાત્રત્વના જતનાર્થે રાષ્ટ્રની સાંસ્કૃતિક એકતા ટકાવવા ચારણ આઈઓએ ભરપૂર પ્રયાસો કર્યાં છે. આઠમી-નવમી સદીમાં સિંધમાં

સુમરાઓનો અત્યાચાર વધી ગયો, ત્યારે આઈ આવડે સમાજને સંગઠિત કરીને સુમરાઓને પરાસ્ત કર્યા. આ વાતનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ એક દુહામાં મળે છે :

‘નરપતિની કફરી નજરથી, કોપી તું મહાકાળી;
સુમરા હાથથી સિંધના રાજને, ખોવરાવ્યા ખપરાળી’... ૧

આઈ આવડ માતાજીમાં બાલ્યાવસ્થાથી જ દંઢશ્રદ્ધા અને ભક્તિનો સુભગ સમન્વય જોવા મળતો. તેમાં પણ ઊગતા સૂરજને થંભાવી દીધાની મોટિફ જન્ય લોકમાન્યતા એટલી દઢ થઈ ગઈ છે કે, આજે પણ ચારણો આઈનું સ્મરણ કરતાં કહે છે કે :

‘આવડ તારી આણ, લાજાળું લોપે નહીં,
ભરે ન ડગલું ભાણ, કરમી કશ્યપરાઉત.’... ૨

આઈશ્રી આવડના અનેક મંદિરો પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં છે, ત્યાં તે તેમડારાય, ડુંગરેચી, ચાલકનેચી અને તનોટરાય તરીકે પૂજાય છે. ભગવતી પ્રત્યેની અતુટ અખંડ શ્રદ્ધાનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તો જેસલમેરથી ૧૨૦ કિ.મી. દૂર આવેલું તનોટરાયનું મંદિર છે. ભારત-પાકિસ્તાનની લડાઈ વખતે રણવિસ્તારમાં ઘેરાઈ ગયેલ ભારતીય સૈનિકોએ છેવટે ભગવતીના મંદિરમાં શરણ લીધું. પાકિસ્તાનીઓએ તોપગોળાની વર્ષા કરી, પણ મંદિરની કાંકરી પણ ન ખરી, બધા બોમ્બ નિષ્ફળ ગયા અને સૈનિકો બચી ગયા, એ પછીથી આ મંદિરની સેવા-પૂજા અને અન્નક્ષેત્રની જવાબદારી સૈનિકો સંભાળે છે, એટલું જ નહીં આ ઘટનાની ગવાહી રૂપ ફૂટવા વગરના તોપગોળા આજે પણ ત્યાં પડેલા જોવા મળે છે.

આઈશ્રી આવડના નાના બહેન આઈશ્રી ખોડિયારે અત્યાચારી રાજવીને પરાસ્ત કરીને એ ધરા પર ગોહિલોને શાસન સોંપ્યું હોવાથી તેઓ આઈ ખોડિયારની પૂજા કરે છે. રા, નવઘણ પર ભગવતીની કૃપા થવાથી તેમના વંશજો પણ આઈને પૂજે છે. તો સિંધમાં જાહલના રક્ષણાર્થે જતા રા, નવઘણને મદદ કરનારા આઈશ્રી વરુડી અને આઈશ્રી પીઠડને ચારણો અને ચારણેતર લોકો ભાવથી સ્મરે છે.

આઈશ્રી વરુડી અને તેમના પુત્ર બારુજી દેથાએ મહારાણા હમીરને પાંચસો ઘોડા, આવશ્યક ધન અને લડાયક યુવાનોની મદદ કરેલી. એ પછી જ્યારે ચિત્તોડ પાછું મળ્યું ત્યારે મહારાણાએ આઈશ્રીનું મંદિર બંધાવ્યું અને બારુજી દેથાને રાજકવિ પદ સોંપ્યું. આ અંગેના અનેક પ્રમાણો ઇતિહાસમાં મળે છે. નરુજી દેથાએ ઓરંગઝેબના સૈન્ય સામે લડીને બડીપોળ પર પ્રાણ આપેલા.

અરઠીલા-લાઠીના રાજકુંવર હમીરસિંહ ભીમસિંહજી ગોહિલ સોમનાથની સખાતે ગયા ત્યારે ગીરમાં રહેતા આઈ લાખબાઈએ વેગડા ભીલની પાલકપુત્રી હીમા જેઠવા સાથે લગ્ન કરાવેલાં, ભીલોએ હાથઘરણાંમાં પોતાના માથાઓ લખાવ્યા. આઈ લાખબાઈ સોમનાથ સાથે ગયા અને હમીરસિંહજીની વીરતા અને ક્ષાત્રત્વને પ્રત્યક્ષ નિહાળી તેને મરશિયા રૂપે કાવ્યાંકિત કરેલ છે.

વહેલો આવે વીર, સખાતે સોમૈયાની;
હિલોળવા હમીર, ભાલાઅણીએ ભીમાઉત... ૧
કરમાં સર કરમાળ કરે, ઈ જુએ જગદીશ;
એમ સોમૈયાને શીશ, આલ્યું અરઠીલા ધણી... ૨

રાજસ્થાન અને ગુજરાતે મુસ્લિમ આક્રમણોનો પેઢી દર પેઢી પ્રતિકાર કર્યો, એથી તો ભારતના અન્ય પ્રાંતોને સંઘર્ષ ઓછો કરવો પડ્યો છે. જોધપુર અને બીકાનેર રાજ્યની સ્થાપના જ આઈશ્રી કરણીજીએ કરાવી છે. તેમણે રાજપૂતોને આપસી વિગ્રહ ત્યજીને સંગઠિત થવા પ્રેરેલા. આજે પણ દેશણોકમાં આઈશ્રી કરણીજીનું ભવ્ય મંદિર છે. પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં આઈની દીર્ઘદષ્ટિને કારણે ભારતીય સંસ્કૃતિનું રક્ષણ થયેલું, એવી શ્રદ્ધાને કારણે અઢારે આલમ આઈની પૂજા કરે છે. એક છંદમાં કવિએ કહ્યું છે કે :

‘જોધપુર ઉદેપુર બીકાણો જાહરાં, થાહરે વશીએ ભૂપ વ્રાજે;
કેતરાં કરાં વખાણ કિન્યાણી, આઈ કીરત વઘત ઘણી આજે.’^૭

પૃથ્વીરાજ રાઠોડના પત્નીની લાજ બચાવનારા આઈ રાજલે અકબરને નવરોજ છોડાવેલો. નરુજી ચારણે તો ‘જગદંબા રા પવાડા’માં આ પ્રસંગને કાવ્યમાં વણી લીધો છે કે :

‘નવરોજ કો છોડ કસમ, મજહબ કી ખાઈ હૈ;
રાજલ ધર મૃગપતિ કો રૂપ, ભૂપ કી લાજ બચાઈ હૈ.’^૮

વસ્તુતઃ તો અહીં ચમત્કાર નહીં નિર્ભિકતાની જ વાત છે, એ વાતનું જ પ્રતિબિંબ કામાંબ બાકર શેખને સંહારતી આઈ જીવણી-સિંહમોય (સરધાર)માં જોવા મળે છે. આ આઈ પરંપરાનું જ ઉજ્જવળ અનુસંધાન આઈશ્રી સોનલ માતાજી (મઢાડા)માં પ્રગટતું જોવા મળે છે, જે ભૂતકાળની ભવ્ય પરંપરાનું સાંપ્રતમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે.

॥ ૨ ॥

ચારણો ભગવતી શારદાના અનન્ય ઉપાસક રહ્યા છે, વળી તેઓએ પ્રાણાંતે પણ સત્ય, સંસ્કૃતિ અને ભારતીય જીવનમૂલ્યોનું જતન કર્યું છે, કહો કે, ચારણ સંસ્કૃતિની યથાર્થ ઓળખ જ છે તેમની સત્યપ્રીતિ. ભલભલા રાજા મહારાજાઓ, સત્તાધીશો અને નિકટના સ્વજનોને તેણે સાચી વાત કહી છે. એ વખતે રાજકવિ પદ, રાજ્યો દ્વારા મળેલ ગામ-ગરાસ કે સંપત્તિ ઝૂંટવી લેવાનો ભય કે પ્રાણદંડની તેણે પરવા કરી નથી. અરે ! સત્ય માટે સર્વસ્વ ખોવાની ખૂમારી, મૃત્યુની મહોબ્બત અને વચનપ્રીતિ તેને વહાલા લાગ્યાં છે, એટલું જ નહીં આ સત્ના માર્ગે સદાય તેને સ્વજનોનો સાથ મળ્યો છે, ત્રાગાળું વરણ તરીકે સુખ્યાત આ સમાજે યુદ્ધભૂમિમાં અવસર આવ્યે અવશ્ય ખાંડાના ખેલ ખેલ્યા છે, એ વખતે તેને જીવવાનો મોહ થયો નથી, પરન્તુ સ્વરક્ષા કાજે એણે ત્રાગાનો-અહિંસાનો માર્ગ અપનાવ્યો છે, પરના પ્રાણ હરવાના બદલે મૃત્યુને મંગળગણીને સ્વહસ્તે હસતાં હસતાં સ્વનું બલિદાન આપવું એ કાર્ય કમળપૂજા, જેટલું પાવન અને કપરામાં કપરું છે, મિત્રો યાદ રહે કે આ કાયરતાપૂર્ણ આત્મહત્યા નથી, આ તો નીતિની વેદી પર ચડાવેલી આહુતિ છે અને એનું વિશેષ મૂલ્ય છે. ચારણોએ કરેલાં ત્રાગાં કે ધરણાઓ વિશે એક મહાનિબંધ લખી શકાય તેટલી વિગતો મળે છે, પરન્તુ બે-ત્રણ ઉદાહરણો જ જોવા હોય તો તેમાં સૌ પ્રથમ ‘આઉવાનું ધરણું’ યાદ કરવું જ જોઈએ.

મધ્યકાળે ચારણોને મળેલ ગામ-ગરાસનો તેઓ સ્વતંત્ર ભોગવટો કરતા, તેઓ સ્વતંત્ર શાસક ગણાતા, ત્યાં રાજા-મહારાજાઓ કોઈ જાતની ખલેલ ન પહોંચાડતા. આથી તો ક્ષત્રિયોને આપત્તિકાળે તેઓ આશ્રય આપતા હોવાની માહિતી મળે છે. તેમની આ સ્વતંત્રતા-સ્વાયત્તાનું ક્ષત્રિયો સમુચિત પાલન કરતા આવ્યા છે, આમ છતાં ક્યારેક સંઘર્ષ થયો તો ચારણોએ તો પ્રાણાંતે પોતાનું પ્રણ જાળવ્યું છે, આ વાતની પ્રતીતિ કરાવતો એક પ્રસંગ જોધપુરના રાજા ઉદેચસિંહ સામેનો છે. ચારણનો બળદ પૂછ્યા વગર તમે ન લઈ જઈ શકો, આ વાત વધતાં વધતાં એટલી વધી ગઈ કે, સ્વતંત્રતાના હિમાયતી ચારણોએ સામુહિક ધરણાનો નિર્ણય કર્યો, રાજાએ બળજબરી કરી, તો તેમનાં જ સ્વજન ગોપાળસિંહ ચાંચાવતે આઉવામાં ધરણું કરવાની વ્યવસ્થા ગોઠવી આપી તેનું રક્ષણ કર્યું. વિશ્વના સૌથી મોટા ધરણામાં અનેક ચારણોએ પ્રાણ અર્પ્યા, એ વાતની સાહેદી રૂપે ત્યાં ઓમકારસિંહજી લખાવતે ભવ્ય સ્મારક બનાવ્યું છે અને ચૈત્રમાસની પૂર્ણિમાના દિવસે આજે પણ ત્યાં ચારણો અને ચારણેતરો ઐક્ય થઈને ચારણત્વ કાજે અપાયેલ

બલિદાનનું સ્મરણ કરીને સાંસ્કૃતિક અસ્મિતા માટે સર્વસ્વ અર્પણ કરવાની પ્રેરણા મેળવે છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં ચોટીલામાં દેવાયત ખાયરના માણસોએ ચારણોની ભેંસોને ગઢમાં પૂરી દીધી. સંઘર્ષ વધ્યો, છેવટે ભેંસોને મારીને દાટી દીધી, ચારણો ગામમાં ધરણે બેઠા છે, એ સમાચાર જાણીને ગામતરે નીકળેલ વટેમાર્ગુ કરણાભાઈ ગોલે ધરણાની જવાબદારી લીધી, એટલું જ નહીં છેવટે વાત વધી પડતાં પોતે તેલીયો ડગલો પહેરી, તેમાં આગ પ્રગટાવી, હાથમાં માળા લઈને ગામની પ્રદક્ષિણા કરી અને ગામની આથમણી જગ્યામાં બેસી દેહ છોડ્યો, ત્યાં આજે પણ એમની નાની દેરી છે. તેમજ આ ઘટનામાં નિમિત્ત બનનારા રાજવીના દરબારગઢમાં આંકડા ઉગ્યા છે.

રાજસત્તા અને રાજવૈભવને કારણે મોહાંધ બનેલા જામનગરના રાજપરિવારે પોરબંદરથી લગ્નપ્રસંગે તેડાવેલ ભાણેજ રામદેવજી જેઠવાની હત્યા કરાવી નાખી, ત્યારે જામીન બનીને કુંવરને તેડી લાવેલ કાવિદાસજી લાંગાએ પોતાના પરિવારના સત્તર લોકો સાથે ત્રાગાં કરીને પોતાનું વચન અને કર્તવ્ય નીભાવ્યું હતું. આ કાવિદાસજીના પરિવારમાંથી બહારગામ હોવાને કારણે બચી ગયેલ યુવાનને પોરબંદર રાજ્યે ભાણવડ પાસેનું શીવા ગામ આપેલું. આજે પણ ત્યાં તેમના વંશજો રહે છે.

જામજોધપુર પાસે એક હરણને બચાવવા માટે ચારણની બાવીસ દીકરીઓએ ત્રાગાં કરેલા, આજે એ જગ્યાએ ભવ્યમંદિર ઊભું છે. આમ, અન્યાય, અત્યાચાર અને હિંસા સામે સ્વબળે ઝઝૂમનારા ચારણો વિશે લોકોને ખૂબ આદર હતો. પરોપકારાર્થે પ્રાણ આપનાર ચારણો જો લોહી છાંટે તો વંશવેલો ન રહે એવી વાતો સમાજમાં દૃઢ બનેલી. આથી તો સત્તાધીશો પણ અન્યાય કરવાથી ડરતા હતા. અંગ્રેજોએ પણ નોંધ્યું છે કે, ચારણોને જામીન રાખવાથી કોલકરાર પળાવવામાં અનુકૂળતા રહે છે. આ વાત ચારણોની મૂલ્યનિષ્ઠા અને દૃઢવચન પ્રીતિની પરિચાયક જણાય છે.

॥ ૩ ॥

ચારણોને સમાજે દેવીપુત્ર-સરસ્વતીનું બિરુદ આપ્યું છે. ભગવતી શારદાએ ચારણોની જીભ પર આસન જમાવ્યું છે, ચારણે રાજસભામાં કે લોકસભામાં કંઠ, કહેણી, કવિતા અને કરણીના સુભગ સમન્વયથી લોકોના દિલ ડોલાવ્યા છે, તેમની વૃત્તિઓને હલકી વાતો દ્વારા બહેકાવવાને બદલે તેણે સાંસ્કૃતિક જીવનમૂલ્યોનું જતન કર્યું છે. સતીની ચારિત્ર્યશીલતાને, વીરોની વીરતાને, દાનવીરોની દાતારીને

સંતોની સાધનાને અને જીવમાત્રની કુળ પરંપરાને ચારણોએ સરાજાહેર સરાહી છે. એ વખતે એને પશુ-પ્રાણીના ભેદ નડ્યા નથી. કવિરાજ નાથુસિંહ મહિયારિયામાં કહે છે કે :

‘જો કરસી ઉણરી હોસી, આસી વિણ નૂતીહ;
એ ન કિણ રા બાપરી, ભક્તિ અરુ રાજપૂતી.’

ખરા અર્થમાં ચારણો એ ‘ગા વાળે તે અરજણ’ એ ન્યાયે જીવનમૂલ્યોના જતનાર્થે ઝૂઝનારાનો મહિમા ગાયો છે અને કાયરો, લોભીયાઓ, ચારિત્ર્યહીન સત્તાધીશો અને ભોગવિલાસીઓને પોતાની વાણી રૂપી કોરડાઓ વિઝૂયા છે. એ વખતે તેને રાજસત્તા કે સંપત્તિ ડરાવી શકી નથી, એ વાત પણ એટલી જ સાચી જણાય છે. આથી એમ કહી શકાય કે માત્ર કવિત્વકલાને કારણે જ ચારણોને માન-મરતબો, લાખપશાવ કે કરોડપશાવ મળતા હતા, તેમ નથી, વસ્તુતઃ તો ચારણત્વની તેની ઉપાસનાને ક્ષત્રિયોએ અને આમ જનતાએ બિરદાવી છે અને એના ગુણોને ધ્યાનમાં લઈને તેને આ પૂજા-અર્ચના રૂપે નિવેદ્ય ધર્યા છે. ‘ચારણ લ્યે લાખ, આપે સવા લાખ’ એમ તે સવાયો દાનવીર હતો, તેણે રાજ્યોના દાન પણ સગૌરવ પાછા આપ્યા છે. એટલું જ નહીં દાન ન સ્વીકારવાને કારણે કેદ થવું પડ્યું કે કમળપૂજા ચડાવી તેવા ઉદાહરણ પણ મળે છે ! અરે ! અણનમ રહેવા માટે પેઢીદરપેઢી સંઘર્ષ કરનારા સિસોદિયાઓ-મહારાણાઓએ ચારણોને દેવતુલ્ય આદર આપ્યો છે, એટલું નહીં જોધપુરના રાજકવિ કરણીદાનજી કવિયાની કાવ્યરચનાને તો ધૂપ દઈને-પૂજા કરીને મંદિરમાં પધરાવેલી. આટલા આદરનું કારણ સ્પષ્ટ જ છે કે ચારણોએ પણ મેવાડના રાજવંશીઓની માફક સંસ્કૃતિ માટે સંઘર્ષ કર્યો છે, મહારાણાઓની વીરતાને સૌથી વધુ સરાહી છે ચારણોએ, એટલું જ નહીં કોઈક કપરી ક્ષણે રાણાઓનું મન વિચલીત થયું હોય તો તેને કુળ પરંપરાની યાદ અપાવીને પુનઃ ઝઝૂમવાની પ્રેરણા ચારણોએ આપી છે, આથી એક દુહામાં કહેવાયું છે કે :

‘ચારણ ચિત્તોડાહ, હે દોય સૂરજ હિન્દવાં;
સાહાં સુખ સોડાહ, દોયાં નહ સુવણદિયા’^{૧૦}

મહારાણા પ્રતાપે શહેનશાહ અકબરનું આધિપત્ય ન સ્વીકાર્યું. આથી તેમણે જીવનપર્યંત સંઘર્ષ કરવો પડ્યો, સામાપક્ષે જયપુરના રાજવીઓએ પોતાની કુંવરીને અકબર સાથે પરણાવીને સુખ-શાંતિનો માર્ગ સ્વીકાર્યો. તેઓ જ અકબરના સેનાપતિ બનીને મહારાણાને મનાવવા આવ્યા. રાણા પ્રતાપે તેમની વાત ન

સ્વીકારતાં, ‘હવે તમારા પેટની દવા લઈને આવીશ કહીને વિ.સં. ૧૬૩૨માં સૈન્ય-અકબરનું સૈન્ય-લઈ આવ્યા. રાણા પ્રતાપને મેદાન છોડવું પડ્યું, એ વખતે ગવોક્તિ કરનારા માનસિંહજી કછવાહાને તેમના જ ચારણકવિએ કડવું સત્ય સંભળાવ્યું કે :

‘માના આંજસ કર મતી, અકબર બળ આયા;
જોધે જંગમે આપરા બળ, પવંગ પાણી પાયાંહ.’^{૧૧}

જાગાજીની આ વાત માનસિંહજીને હૈયે ખટકી, તેમણે કહ્યું, તમે મારા કવિ થઈ રાણા પ્રતાપનો મહિમા કરો છો, તમારે જયપુર છોડવું પડશે. જાગાજી બારહક કહે, હું તો ચારણ છું, સાચી વાત કહીશ અને રહી વાત જયપુરની તો માત્ર હું જ નહીં પણ ચારણ સમાજ જયપુર છોડી દેશે, પણ અમારો ચારણધર્મ નહીં છોડું.

રાષ્ટ્રવાદી ચારણકવિ દુરસાજી આઢા તો શિરોહીના રાજકવિ હતા, પરન્તુ તેમણે મહારાણા પ્રતાપને બિરદાવતા ‘બિરુદ છહુતેરી’ની રચના કરી હતી. શહેનશાહ અકબર સામે અણનમ રહેનારા મહારાણા વિશે તેમણે કહેલી વાત કેટલી હૃદયસ્પર્શી છે, જુઓ :

‘અકબર સમંદ અથાહ, તિંહડૂબા હિંદુ તુરક;
મેવાહો તીણ માંહ, પોયણ ફૂલ પ્રતાપસી.... ૧
અકબર ગરબ મ આંણ, હિંદુ સહ ચાકર હુવા,
દીઠો કોઈ દીવાણ, કરતો લટકા કટહડે...’^{૧૨} ૨

એક વખત દિલ્હીમાં સમાચાર વહેતા થયા કે, મહારાણા પ્રતાપ સમાધાનાર્થે દિલ્હી આવે છે. દુરસાજી આઢા અને પૃથ્વીરાજ રાઠોડે કહ્યું, અસંભવ, આ વાત ખોટી છે. તમે કહો તો અમે ખાત્રી કરાવીએ. તે સમયે લખાયેલ દુહા અને કાવ્યો લઈને એક ચારણ રૂબરૂ ગયો. મહારાણાએ પોતાનો નિર્ણય બદલ્યો :-

આયા દળ સબળ સામહો આવે, રંગિયે ખગ ખત્રવાટ રતો;
ઓ નરનાહ નમવા નહ આવે, પતસાહણ દરગાહ પતો... ૧

પૃથ્વીરાજે કહેલ આ દુહાઓ ઉદેપુરના રાજમહેલમાં શીલાલેખમાં કોતરાવેલ છે. તો મહારાણાના અકાળ અવસાનના સમાચાર મળતાં અકબરની જે મનોસ્થિતિ થઈ તેને કાવ્યાંક્તિ કરતાં દુરસાજી આઢા કહે છે કે :

‘અસ લેગો અણદાગ, પાધ લેગો અણનામી;
ગો આડા ગવડાય, જિકો બહતો ઘુર વામી;

નવરોજે ન ગયો, ન ગૌ આતસાં નવલ્લી;
ન ગૌ ઝરોખા હેઠ, જેઠ દુનિયાણ દહલ્લી;
ગહલોત રાણ જીતી ગયો, દસણ મુંદ રસણાં ડસી;
નીસાસ મૂક ભરિયા નયણ, તો મૃત શાહ પ્રતાપસી.

મહારાણા પ્રતાપના વંશ જ રાણા રાજસિંહે ઓરંગઝેબ સાથે સમાધાન કરવાનો નિર્ણય કર્યો ત્યારે ભારતીય જીવનમૂલ્યોનો ચાહક બહોળો સમાજ ચિંતાતુર બનેલો, પણ રાજવીને કોણ કહી શકે. એ વખતે ચારણકવિ કુંભાજીએ પોતાની કવિત્વકલા દ્વારા રાણાને ચેતવ્યા અને પાછા વાળ્યા, એક કવિત્વમાં તેમણે કહ્યું કે :

‘અજે સુર ઝળહળે, અજે પ્રાજળે હુતાશન;
અજે ગંગ ખળહળે, અજે સાબત ઈન્દ્રાસણ,
અજે ઘરણી બ્રહ્મંડ, અજે ફળફૂલ ધરતી,
અજે નાથ ગોરખ, અજે માત સકિત,
અજુ હિલોહલ ધ્રુ અટલ, બેદ ધરમ બારાસણી,
પતસાહ હૂત ચિત્તોડપત, રાણ મિલે કિમ રાજસી.’^{૧૪}

અંગ્રેજોએ આવીને અજગરની જેમ ધીમે ધીમે સત્તાના સૂત્રો મેળવી લીધા, એ વખતે ઈ.સ. ૧૮૫૭થી બાવન વર્ષ પહેલા ઈ.સ. ૧૮૦૫ આસપાસ જોધપુરના રાજકવિ બાંકિદાસજી આશિયાએ ભારતની પ્રજાને ચેતવતાં કહ્યું હતું કે :

આયો મુલક પરે અંગ્રેજ, આંતસ ખેંચી લીધા ઉરા;
ધણિયા મરે ન દીધી ધરતી, ધણિયા ઊભા ગઈ ધરા.^{૧૫}

અંગ્રેજોની સત્તાએ નાગચૂડની જેમ આખા દેશ પર સત્તા જમાવી દીધી, એ પછી ભારતના વાઈસરોય લોર્ડકર્ઝને ઈ.સ. ૧૮૦૩માં દિલ્હીમાં એડવર્ડ સાતમાનાં રાજ્યારોહણ પ્રસંગે ભવ્ય સમારોહનું આયોજન કર્યું, એ સમયે ઉદેપુરના મહારાણા ફતેસિંહને પણ શામ, દામ, દંડ અને કૂટનીતિથી હાજર રાખવાનો પ્રયાસ થયો. મહારાણાએ વિવશ બની હાજર રહેવાનું સ્વીકાર્યું. રાજસ્થાનની સ્વતંત્રતા પ્રેમી પ્રજાને કાળજે ખટકર્યું, તેનાં પ્રતિઘોષ રૂપે ચારણકવિ કેસરીસિંહે મહારાણાને ‘ચેતવણી રા ચુગટીયા’ રૂપે ૧૩ સોરઠા લખીને તેમની કુળ પરંપરાનું સ્મરણ કરાવ્યું. રાણાનો અંતરાત્મા જાગી ગયો, તેઓ દિલ્હીથી પાછા ફર્યા. તેમાંથી એક સોરઠો જુઓ :

પગ પગ ભમ્યા પહાડ, ધરા છાંડ રાખ્યો ધરમ;
(ઈશું) મહારાણા મેવાડ, હિરદે બસિયા હિંદ રે.^{૧૬}

ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં અનેકવીરોએ બલિદાન આપ્યાં છે. તેમાં ચારણકવિ કેસરીસિંહજી બારહક, તેમના નાનાભાઈ જોરાવરસિંહજી જેમણે લોર્ડની સવારી પર બોમ્બ ફેંકલો, માત્ર વીસ વર્ષની વયે શહાદત વહોરનારા કુંવર પ્રતાપસિંહ અને તેમના બનેવી ઈશ્વરસિંહ, આશિયાનું પ્રદાન સ્મરણીય છે, બારહક પરિવારે કરેલ સંઘર્ષને કારણે કોટામાં કેસરીસિંહજીનું સ્મારક બનેલ છે. તો આઝાદી પછી વડાપ્રધાન અને રાષ્ટ્રપતિની ઈચ્છાથી જયપુર અને ઉદેપુરના રાજવીઓનું સમાધાન કરાવી મિલન ગોઠવાયું, ત્યારે રાજકવિએ કહ્યું કે, ખરેખર તો મધ્યકાળે સમાધાન જરૂરી હતું, તો ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ જુદો હોત. કવિની સત્યપ્રીતિ જુઓ :

‘યે માન યે ફતો મીલતે, ન હાની ન લાભ;
વો માન વો પતો મીલત, તો મીટ જાત મુગલાન.’

ચારણોની સાંસ્કૃતિક પરંપરા સદા સર્વદા ભારતીય જીવનમૂલ્યોના જતનની રહી છે, અસ્મિતા માટે પ્રાણ અર્પવાનો મહિમા ગાનારા ચારણોએ અવસર આવ્યે હસતા મુખે મૃત્યુને વધાવ્યું છે. પંચાળમાં આંબરડી ગામે રહેતા વિહળ રાબાએ દસ ભાઈઓ અને એક મિત્ર સાથે અણનમ રહેવાનો સંકલ્પ કરેલો, ફરતી ફરતી વાત અમદાવાદના મુસ્લિમ સૂબા સુધી પહોંચી, દિલ્હી પતિનો સૂબો સસૈન્ય આંબરડી પહોંચ્યો. કાં તો તમે નમો, અથવા લડવા માટે મેદાનમાં આવો, એવો હઠાગ્રહ દાખવ્યો, વિહળ રાબાએ અણનમ રહી લડવાનો નિર્ણય કર્યો, એક ભાઈ બહારગામ હોવાથી અગિયાર જણ હસતા હસતા ધારાતીર્થ પામ્યા, બચી ગયેલ ભાઈ આવ્યો, ચિત્તાગ્નિમાં ઝંપલાવીને મોતને માર્ગે સાથ નીભાવ્યો.

આણંદ જિલ્લાના સામરખા ગામના કવિરાજ કાનદાસ મહેડુએ ઈ.સ. ૧૮૫૭ના પ્રથમ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ માટે ક્ષત્રિયોને પ્રેર્યા હતા, પંચમહાલના આદિવાસીઓને સંગઠિત કરી લડવા માટે ભૂમિકા ઊભી કરેલી, રાજસ્થાનથી નાનું સૈન્ય પણ મંગાવેલું. અંગ્રેજોને ખબર પડી, ગોધરાની જેલમાં કેદ કર્યા અને ૧૫-૭-૧૮૫૭ના દિવસે કેપ્ટન બર્કલએ તેમનું પાલા ગામ જપ્ત કરીને સળગાવ્યું હતું. કવિને મૃત્યુદંડની સજા જાહેર કરી, દરિયાપીરની સ્તુતિને કારણે ત્રણ વખત બેડીઓ તૂટી ગઈ, તોપની સામે બાંધ્યા. ભગવતીની પ્રાર્થનાથી તોપનું મોઢું ફરી ગયું. છેવટે અગિયાર માસ કેદ રાખીને છોડ્યા. લુણાવાડાના ઠાકોર દલેલસિંહ કહે, તમારું પાલા ગામ પાછું આપું, લુણાવાડા આવો.’ કવિ કહે, ‘અંગ્રેજોના મળતિયા-ક્ષત્રિય પર મારો ઠબકાનો પણ અધિકાર નથી, પાલા ગામ પાછું ન લીધું. તેમના જ સમકાલીન અજિતસિંહ ગેલવા ગોકુળપુરા ગામના વતની હતા.

નિ:શસ્ત્રીકરણના કાયદાનો વિરોધ કરવા માટે પંચમહાલના ક્ષત્રિયોની આગેવાની લઈને ખુલ્લી તલવારે કચેરીમાં પહોંચી ગયેલા. તો જોધા માણેક અને મૂળુ માણેક સાથે બહારવટે નીકળનાર નાગજી ચારણે માછરડાના ડુંગરમાં ઘેરાઈ ગયા પછી પણ શરણાગતિ સ્વીકારવાને બદલે સામી છાતીએ લડવાની સલાહ આપતાં ગીત લલકાર્યું...

‘ના છંડિયા હથિયાર મૂળભા બંકડા, ના છંડિયા હથિયાર,
મરણું હકડી વાર, મૂળુભા બંકડા, મરણું હકડી વાર.’

રાજસ્થાનમાં જોધપુરના રાજકવિ બાંકિદાસ આશિયાએ પ્રગટાવેલી જ્યોતને પ્રજ્વલિત રાખવાનું કામ કવિરાજ સૂર્યમલ્લજી મિસણે કરેલું. તેમણે ‘વીરસતસઈ’ની રચના દ્વારા ક્રાંતિકારીઓને બિરદાવ્યા, પ્રથમ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ નિષ્ફળ રહ્યો, મોટા રાજવીઓએ ખુલ્લો સાથ ન આપ્યો, તેમની આવી કાયરતા કવિને ખટકી, તેમણે ‘વીરસતસઈ’ અધૂરી છોડી દીધી. તો શંકરદાન સામોર તો લોકકવિ તરીકે સતત સમાજને પ્રેરતા રહ્યા. એ સમયના મોટા રજવાડાઓએ શરણાગતિ સ્વીકારી લીધી, પણ ભરતપુરના યુવાનો મોત સામે ઝઝૂમ્યા, કવિએ સરાજાહેર ભરતપુરની સરાહના કરી અને માતૃભૂમિનો દ્રોહ કરી અંગ્રેજોનો સાથ આપનાર રાજા-મહારાજાઓને ઉપાલંબયુક્ત કાવ્યો દ્વારા ખુલ્લા પાડ્યા.

આઝાદી પૂર્વે સ્વાતંત્ર્યની લડતને - સસૈન્ય લડતને અનેક કવિઓએ વધાવેલી. અરે ! કેસરિયા કરવાથી જ દેશમુક્તિનું દ્વાર ખુલશે એમ કહીને રૅટિયાને પણ કેસરિયા તાર વણવાની સલાહ આપેલી. ‘ગાંધી શતક’ રચીને નાથુસિંહજી મહિયારિયાએ પોતાનો કવિધર્મ-ચારણધર્મ નીભાવેલો. તો ભક્તકવિ દુલા કાગે તો ગાંધીજીના વિચારોને ગામડે ગામડે ‘કાગવાણી’ના કાવ્યો દ્વારા પહોંચાડેલ, એ વખતે તેમને સત્તાધીશો કે અંગ્રેજોનો ડર કે શેહશરમ આડા આવ્યા નથી. કેમકે, તેમણે તો પોતાની ચારણી સંસ્કૃતિનું જ જતન કર્યું હતું. અરે ! ભગતસિંહને ફાંસી મળી ત્યારે ‘ફૂલછાબ’માં બેઠા હોવા છતાં મેઘાણીજીએ કાવ્ય લખ્યું... ‘રોપાણાં સતલજને કાંઠે, ત્રણ રુખડાં’ તેમના આ ચારણકર્મને જયમલ્લ પરમારે વધાવ્યું અને મેઘાણીજીને ‘નૂતનયુગના ચારણ’ કહ્યા. તો કાકાસાહેબ કાલેલકર અને અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ પણ મેઘાણીજીને ‘ચારણ’ના બિરુદથી નવાજે છે, એ વાત પ્રતીતિ કરાવે છે કે, ચારણનું કર્મ શું હતું અને સમાજમાં તેનું કેટલું મહત્ત્વ અને મહિમા હતો.

ભગવતી શારદાની અનન્ય કૃપા મેળવનારા ચારણ સમાજમાં કાવ્યસર્જન તો કુળપરંપરાથી સહજ રીતે થતું આવ્યું છે. મેઘાણીજી ‘ચારણો અને ચારણી

સાહિત્ય’ ગ્રંથમાં લખે છે કે, સાહિત્ય સર્જન એ ચારણોનો વ્યવહાર કે વ્યવસાય નથી પણ એનો સંસ્કાર છે, એ પેઢીનપેઢી લોહીમાં સંચરે છે.’ આથી ચારણસમાજમાં દીર્ઘકાળથી સાહિત્યસર્જન થતું આવ્યું છે. તેમાં પણ શતાધિક કવિઓ એવા થયા છે કે તેમની સર્જક પ્રતિભાને કારણે તેમણે સાહિત્ય ક્ષેત્રે વિશિષ્ટ પ્રદાન કર્યું છે. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, રાજસ્થાન સાહિત્ય અકાદમી તેમજ સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હી દ્વારા અનેક ગ્રંથોનું પ્રકાશન થયું છે. વિવિધ સંશોધકોએ આ વિષય પર મહાનિબંધો તૈયાર કર્યા છે અને લોકગાયકોએ આ ધારાની રચનાઓને ડાયરાઓ, આકાશવાણી કેન્દ્રો અને દૂરદર્શનના માધ્યમથી સમાજમાં વહેતી રાખી છે, તેની સાહિત્યિક ગુણવત્તાએ તેને કાળનો કાટ લાગવા નથી દીધો. તો આ ધારામાં સર્જન કરીને ભક્તિના માર્ગે આગળ વધનારા ભક્તકવિઓનું પ્રદાન પણ વિશિષ્ટ અને વિલક્ષણ છે. તેમની ભક્તિમૂલક રચનાઓ ભારતીય જીવનમૂલ્યો અને ભારતીય વૈદિક પરંપરા અનુપ્રાણિત છે, મૂળ તો તેમણે વેદ, ઉપનિષદ, અઢારે પુરાણો, રામાયણ, મહાભારત અને શ્રીમદ્ ભાગવત આદિ ગ્રંથોમાંથી કથાનક-વિષય સામગ્રી લઈને તેને રાજદ્વારે અને લોકદ્વારે સુપેરે રજૂ કરી છે. તેમનું આ કાર્ય ખૂબ જ મહત્ત્વનું છે. આથી સંતશ્રી મોરારિબાપુ કહે છે કે, ચારણોએ લોક અને શ્લોકને જોડવાનું ઉત્તમ કાર્ય કર્યું છે. આમ, સાહિત્યસાધના દ્વારા સમાજોત્થાનનું કાર્ય કરી ભારતીય જીવનમૂલ્યોનું જેમણે જતન કર્યું છે તેવા કવિઓની રચના કાલજયી બની ગઈ છે, તેમાં મુખ્યત્વે ઈસરા-પરમેસરા તરીકે સુખ્યાત ભક્તકવિ ઈસરદાસજી રોહડિયા, ભક્તકવિ સાંયાજી જૂલા, અવતાર ચરિત્ર દ્વારા ચોવીસ અવતારનો મહિમા ગાનાર નરહરદાસજી બારહઠ અને શિવભક્ત હરદાસજી મુખ્ય છે, એક દુહામાં કહ્યું છે કે :

સાંયો જૂલો સિદ્ધ હર, હર મિસણ હરદાસ;

ચારણ કુળ તારણ ભયા, ઈસર અરુ નરહરદાસ.

ભક્તકવિ ઈસરદાસજી રોહડિયાએ ‘હરિરસ’, ‘દેવિયાણ’, ગુણનિદા સ્તુતિ અને અન્યગ્રંથોની રચના કરી છે. તેમાં પણ ‘હરિરસ’ ગ્રંથ તો તેમણે સ્વમુખે શ્રીહરિ-દ્વારિકાધીશને સંભળાવીને મંદિરમાં હાથોહાથ અર્પણ કરેલ. સાંગાજી ગોડ અને કરણ સરવૈયાને તેમણે પ્રભુ પ્રાર્થનાથી સજીવન કર્યાની પણ લોકમાન્યતા છે. તેમની જન્મભૂમિ ભાદ્રેશ અને કર્મભૂમિ સંયાણામાં તેમની મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા કરી ભવ્ય મંદિર બંધાવેલ છે, તો અમરેલીમાં કરણને જે સ્થળે જીવતદાન અપાવેલ, ત્યાં આજે ગુજરાત સરકારે તેમની મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા કરી એ કાવ્ય આરસમાં કોતરાવેલ છે.

પરમ વૈષ્ણવ ભક્તકવિ સાંયાજી જૂલાએ ‘નાગદમણ’, ‘રુકિમણીહરણ’ અને ‘અંગદવિષ્ટિ’ની રચના કરી છે. તેઓ ઈડરના રાજકવિ હતા, પરન્તુ રોજ સંધ્યા આરતી વખતે દ્વારિકામાં ઉપસ્થિત રહેતા તેવી લોકશ્રદ્ધા છે. પ્રભુએ ‘નાગદમણ’ સાંભળી તેમને ભેટ આપી, છતાં તેમણે સ્વીકારેલ નહીં. છેવટે ક્ષત્રિયધર્મ દાખવી તેમણે સાંઢણી ભરીને સોનામહોરો મોકલી. સાંયાજીએ તેમાંથી સોનાના થાળ બનાવીને શ્રીનાથજી મંદિર અને ચારે પુરીમાં આપ્યાની વિગત લોકમુખે મળે છે. ભજન સમ્રાટ નારાયણસ્વામીએ એક કાવ્યમાં આ પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે કે :

‘નારાયણ નિવાજ્યા જ્યારે સાંયા જૂલા પર, સાંઢણી ભરીને આપી સોના મહોર;
એ થાળ બનાવી પ્રભુ ચરણે ધરનારાં, મઢડાવાળી માતને વંદન અમારા.’

જોધપુરનું રાજકવિ પદ ત્યજીને નરહરદાસજી બારહકે પુષ્કરધામ જઈ ‘અવતાર ચરિત્ર’ની રચના કરેલી. તેમની રચનાને કાશી વિશ્વનાથના મંદિરમાં પધરાવેલી તેમજ તેની એ વખતે એક લાખને ખર્ચે હસ્તપ્રતો તૈયાર કરાવેલી, તેમાં રામાવતાર અને કૃષ્ણાવતારનું ઉત્તમ નિરૂપણ થયું છે, આજે પણ આ રચના ડાયરાઓમાં ભક્તોનાં દિલ ડોલાવે છે અને પંડિતોને કવિની સર્જકપ્રતિભાની પ્રતીતિ કરાવે છે.

ચારણી આખ્યાન પરંપરાના જનક હરદાસજી મિસણે ‘ભૂંગીપુરાણ’, ‘જાલંધર પુરાણ’ અને ‘સભાપર્વ’ની રચના કરી છે. શિવભક્ત હરદાસજીની આ ભક્તિમૂલક રચનાઓ તેમની સર્જનકલાની પરિચાયક છે. આ ઉપરાંત ભક્તરાજ કોલવાજીને કારણે તો દ્વારિકાનું મંદિર પશ્ચિમાત્મિમુખ થઈ ગયાની લોકમાન્યતા છે :

‘દસમે તારે દ્વાર, કરી હઠ બેઠી કોલવો;
બળિયા ફેરીને બાર, સન્મુખ કીધા શામળા.’

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં ભક્તકવિ સદ્ગુરુ શ્રી બ્રહ્માનંદ સ્વામી થયા, જે પૂર્વાશ્રમમાં ખાણ ગામના લાડુદાનજી આશિયા હતા. શ્રીહરિ-સહજાનંદ પ્રભુના અંતરંગ સખા અને શિષ્ય બ્રહ્માનંદજીની માં બનવાનું પણ પ્રભુએ લાડુબાને વચન આપેલું અને છેલ્લે સુધી નીભાવેલું. શ્રી બ્રહ્માનંદ સ્વામીના ત્રણેક હજાર પદો અને અન્ય ગ્રંથો મળે છે. તો તેમનાં શિષ્ય સદ્ગુરુ શ્રી દેવાનંદ સ્વામી અને સંતશ્રી પૂર્ણાનંદ સ્વામીનું પ્રદાન પણ સ્મરણીય છે.

આમ, ચારણ આઈ પરંપરા, ચારણ સંસ્કૃતિ અને ભારતીય જીવનમૂલ્યોના

ઉપાસક ચારણકવિઓ અને માનવતાનો મહિમા ગાનાર ચારણભક્તકવિઓ વિશે અહીં માત્ર અંગુલિનિર્દેશ કર્યો છે. અહીં અનેક આઈઓ, ચારણકવિઓ, લોકપરંપરાના વાહક લોકગાયકો અને ચારણભક્તકવિઓ વિશે વાત થઈ શકે, એ માટે પાંચ-દસ મહાનિબંધો પણ ઓછા પડે એથી એ સૌની ક્ષમા યાચના સાથે આ લેખ અહીં પૂર્ણ કરું છું, કેમકે, મારે તો ચારણી સંસ્કૃતિ અને ભારતીય જીવનમૂલ્યોની એકતા-અભિન્નતા પ્રત્યે માત્ર અંગુલિનિર્દેશ કરવો હતો, જેથી નવી પેઢી પોતાની કુળપરંપરા પ્રત્યે ગૌરવાન્વિત થાય અને પૂર્વજોના પગલે ચાલવાની પ્રેરણા મેળવે.

સંદર્ભ નોંધ

૧. કવિ દુલા કાગ, ‘કાગવાણી’, ભાગ-૨, પૃ. ૧૦૪
૨. એજન, ભાગ-૭, પૃ. ૮૬
૩. જયમલ્લ પરમાર : ‘ઊર્મિનવરચના’નો લોકસાહિત્યમાં નારી વિશેષાંક, પૃ. ૫૯૨
૪. પિંગળશી પાયક : ‘માતૃદર્શન’, પ્રથમ ખંડ, પૃ. ૯૫
૫. એજન
૬. ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા : ‘અવગાહન’, પૃ. ૬૭
૭. ડૉ. ભંવરસિંહ સામોર : ‘રાજસ્થાની શક્તિકાવ્ય’, પૃ. ૨૦
૮. સંદર્ભનોંધ ૪ પ્રમાણે
૯. પુરુષોત્તમ છાગાણી : નાથુસિંહ મહિયારિયા, પૃ. ૩૧
૧૦. ડૉ. શક્તિદાન કવિયા : ડિંગળ કે ઐતિહાસિક પ્રબંધકાવ્ય, પૃ. ૨૮
૧૧. ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા : ‘ચારણી સાહિત્યવિમર્શ’, પૃ. ૮
૧૨. મોતીલાલ મેનારિયા : ‘ડિંગળ મેં વીરરસ’, પૃ. ૬૯-૬૦
૧૩. એજન, પૃ. ૫૭
૧૪. ડૉ. સોભાગ્યસિંહ શેખાવત : ‘રાજસ્થાની વીરગીત’, ભાગ-૧, પૃ. ૧૪
૧૫. ડૉ. સોભાગ્યસિંહ શેખાવત : ‘કવિરાજ બાંકીદાસ’, પૃ. ૭૯
૧૬. ફતેહસિંહ માનવ : ‘કેસરીસિંહ બારહક’, પૃ. ૯૨
૧૭. સંદર્ભનોંધ ૧૭ પ્રમાણે, પૃ. ૧૦
૧૮. ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા : ‘ચારણી સાહિત્ય : સર્જન અને ભાવન’, પૃ. ૯૮
૧૯. ભજનસમ્રાટ નારાયણ સ્વામીએ ગાયેલી રચનાની કેસેટ
૨૦. ડૉ. બળવંત જાની, ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા : ‘સ્વર્ગ ભૂલાવું શામળા’, પૃ. ૧૫

ગુજરાતી ચારણી કવિતામાં સૌંદર્ય

પ્રવીણ ગઢવી

ચારણી કવિતા એટલે કેવળ ચારણી-ગઢવી જાતિના કવિઓએ લખેલી કવિતા એવો સંકુચિત અર્થ થતો નથી. ચારણી કવિતા એક શૈલી છે, જેનર (genre) છે, ચારણી કવિતા બહુધા ડિંગળ ભાષામાં લખાઈ છે, તેમ છતાં વ્રજ હિંદી અને ગુજરાતીમાં પણ લખાઈ છે. ચારણો સિવાયના બ્રાહ્મણથી માંડી બારોટ, રાવળ દેવ, મીર, મોતી સર, ઢાઢી, હરિજન એમ અનેક જાતિના કવિઓએ ચારણી કવિતાનું સર્જન કર્યું છે. ચારણી કવિતામાં વીરરસ સિંહાસને બિરાજે છે પણ તેમાં શૃંગાર અને શાંત (ભક્તિ) રસ પણ ઝમ્યા છે.

ડિંગળ ભાષા રાજસ્થાની ભાષાની મારવાડી બોલીનું સાહિત્યિક સ્વરૂપ હોવાનું સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન મોતીલાલ મનોરિયાનું મંતવ્ય છે. ડિંગળી ભાષાનું પોતાનું વ્યાકરણ છે અને છંદશાસ્ત્ર છે. દુહા, કવિત અને ગીત એના પ્રકારો છે. ડિંગળ ગીત ગાવા માટે નહિ પણ આધુનિક કવિતાની જેમ પાઠ (Recitation) માટે છે. નીસાંણી, ઝૂલણા, વેલ, ઝમાલ, જેવા અન્ય ઘણા છંદોનો પ્રયોગ ચારણી કવિતામાં થયો છે. ‘ગીત’માં જ ૮૪ છંદોનો પ્રયોગ છે !

ડિંગળમાં ગદ્ય પણ છે. ખ્યાત, વાત, વિગત, પીઢી, વંશાવલી એવા એના પ્રકારો છે, તો પદ્યમાં મહાકાવ્યો પણ છે. એમાં રાસો, પ્રકાસ, વિલાસ,

રૂપક, વચનિકા એવા પ્રકારો મળે છે. વૈણ સગાઈ એનો લોકપ્રિય અલંકાર છે, જે એક પ્રકારનો શબ્દાનુપ્રાસ છે પણ જુદી રીતે. તેથી તેનો ઉલ્લેખ સંસ્કૃત-હિંદી અલંકારોમાં મળતો નથી. ડિંગળનો વિશિષ્ટ અલંકાર છે.

ચારણી સાહિત્યના મર્મજ શ્રી રતુદાન રોહડિયાએ તેમના પુસ્તક ‘ગુજરાતના ચારણી સાહિત્યનો ઇતિહાસ’માં ૫૦ જેટલા ચારણ કવિઓ નોંધ્યા છે. પહેલા કવિ સતનાથ ભાટે ઈ.સ. ૧૦૪૪માં ‘નાગાજણ જેઠુઆના કવિત’ની રચના કરી ઢાંકના નાગાજણ જેઠવાની વીરતા અને શિરદાનની પ્રશંસા કરી છે.

માવલ વરસડાએ લાખા ફૂલાણીને અમર કર્યો છે;

‘ભવ જીમણ અથ ભોગવણ,
ગુણ જાણણ ગહગીર,
ભૂજા ધન માઉલ ભણે
લેહરિરવ લખધિર.’

અર્થાત્ - જિંદગીને જીતી લેનારો, ધન ભોગવનારો, કાવ્ય (ગુણ)ને જાણનાર અને સાગર સમા ગંભીર લાખા ફૂલાણીની ભુજાઓને ધન્ય છે.

જો કવિ કાલિદાસ ન થયા હોત તો રાજા ભોજ ભુલાઈ ગયો હોત, કેમ કે કાળ તો ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય, ચંદ્રગુપ્ત ગુપ્ત અને સમુદ્રગુપ્ત ગુપ્ત જેવા ચક્રવર્તી રાજાઓને ભુલાવી દે છે. કવિનો શબ્દ જ તેમને અમર બનાવે છે.

‘ફૂલના પુત્ર લાખા, તારો યશ આકાશે જઈ પહોંચ્યો અને સંસાર પર તે યશ સૂર્યની જેમ પ્રકાશે છે.’

કવિની યશ અને સૂર્યની સહોપમા વીરલ અને વિશિષ્ટ છે.

‘યુગો જશે પણ લાખો ફૂલાણી નહિ જાય કેમ કે તે કવિઓનાં ઘર પર ધનરૂપે વરસ્યો હતો !’

માવલ વરસડા સ્પષ્ટ વક્તા પણ હતા. લાખાને પણ તેમણે સંભળાવેલું :

‘લાખો, રાણી અને રાજપુત્રી ત્રણેય ખાંડ ખાય છે ! (ભૂલે છે) આ કાયામાંથી શ્વાસ બહાર ગયા પછી પાછો આવશે કે કેમ, તેનો વિશ્વાસ નથી !’

જીવન ક્ષણભંગુર હોવાનું કવિએ લાખાને સમજાવેલું. એવી જ રીતે.

‘લાખો દૂરનું જૂએ છે. રાણી ખત્તા ખાય છે. આ ભૂમિ તો આંખના

પલકારામાં પરાયા હાથમાં જઈ શકે છે !'

મૂળરાજે ઈ.સ. ૯૭૮માં હરાવ્યો અને લાખાનો વધ કર્યો. કવિ માવલ વરસડા ત્યારે હતા પછી મૂળરાજની કચેરીમાં બાલવણ ભાટ નામે કવિને હરાવેલા, તેવી દંતકથા છે. એ જમાનામાં કવિઓની સ્પર્ધા થતી, અત્યારે એવોર્ડની સ્પર્ધા થાય છે !

આણંદ-કરમાણંદ ચારણકવિઓમાં શિરમોડ છે. બંને પિતા-પુત્ર હતા. તેમણે પણ કંકાળણ ભાટ નામે કવયિત્રીને સિદ્ધરાજની કચેરીમાં હરાવેલી. સિદ્ધરાજે તેમને મમાણા ગામ આપેલું.

‘આણંદ કરે કરમાણંદા, ગુણ કર્યો કાં જાય,
સાવજ પડ્યો અજાડીએ, કાઢે તેને ખાય !’

— સિંહને બચાવો તો તે હુમલો તમારી પર જ કરે ! જોકે ઈસપની કથામાં તેથી ઊલટી કલ્પના છે.

‘કરમાણંદ આણંદ કહઈ, એ નર નમીયા કાંઈ,
જિણ વાટે જોબન ગયું, ફિરિ જિહાલે તાંઈ.’

— કાકા, વાંકા વળી કેમ ચાલો છો ? કાકા કહે જતી રહેલી જુવાની શોધું છું !

આ દુહાનું અનુસંધાન આધુનિકયુગના આપણા કવિ દલપતરામ સાથે થાય છે. દલપતરામે ડોસાની ડોસી બનાવી છે, એટલો ફરક !

‘ઝહણ ક્યારે ન થાય ?’ કંકાળણનો પ્રશ્ન.

— આંગણમાં સુંદરી સૂતી હતી, આકાશમાં પૂર્ણ ચંદ્ર હતો. રાહુની નજર સુંદરી પર પડી. આ ચંદ્ર કે પેલો ? એવી વિમાસણમાં ઝહણની વેળા વહી ગઈ !

‘પર્વત શિખરે માછલી કેવી રીતે ચઢી ?’

‘દ્રોણાયલ પર્વત મૂળમાંથી ઉડાવી હનુમાન સાગરતીરે આવ્યા અને પ્રલંભ ગર્જના કરી તેથી સાગરનાં મોજાં ઊછળ્યાં અને માછલીઓ દ્રોણાયલ પર્વત પર જઈ પડી !’

‘બિંબાહરિ તણુ રમણવણુ
કિઠ ઠિઉ સિરિ આણંદ

નિરૂપમ રસુ પિએં પિઅવિજણુ,
સેસ હો દિણ્ણી મુદ્’

— હે આણંદ, ફળ જેવા હોઠ પર દંતક્ષત કેવો શોભે છે ? જાણે પિયુએ નિરૂપમ રસ પીને બાકીના રસ પર (બીજો કોઈ ન પી જાય માટે) રાજમહોર (Seal)ન મારી હોય ?

કાલિદાસથી જરાય ઊતરતો છે કવિ આણંદ ?

રા’નવઘણને કાયર ને સિદ્ધરાજને વીર કહેનારા કવિ કુંચાળા મીસણના ગાલ ફાડવાની પ્રતિજ્ઞા નવઘણે લીધેલી, તેથી તેના પુત્ર રા’બેંગારે કવિના ગાલ ફાટી જાય તેટલી સોનામહોરો તેમના મોંમાં ભરેલી.

કવિઓને ક્યારેક સોનામહોરો ભારે પણ પડે ! ઢોલા-મારુની દુહા-કથા રાજસ્થાનના કવિ કલ્લોલે રચી હોવાનું કહેવાય છે પરંતુ સ્વ. રતુદાન રોહડિયાના મતે ગુજરાતના લૂણપાળ મહેડુએ રચ્યા છે :

‘ઢોલો ભીનેવાન, મારુ ચંપાવરણી, જાણે કસોટીના પથ્થરે સુવર્ણ રેખા!’

x x x

કંઈક સૂરા, કંઈક પંડિત, કંઈક ગરવા નરોને જેણે નારીના પ્રણય દોર વડે પામરની માફક નચાવ્યા છે, એવા કામદેવનો જય હો ! (લૂણપાડ મહેડુ કે કલ્લોલમાં કાલિદાસ પેઠો કે શું ?)

x x x

લાલ હોઠ, ઉત્તુંગ સ્તન, વિશાળ નેણ,

આ રૂપવાન નારીના યૌવનરૂપી હાથીએ જાણે દારૂ પીધો હોય અને છકી ગયો હોય એવું લાગે છે !

— બોલો, કાલિદાસ એકલો જ મહાકવિ ગણાય ?

x x x

‘હે ઢોલા, જો ફાગણ માસ ને વસંતઋતુમાં ન આવ્યો તો હોળીની ઝાળમાં હું કૂદી પડીશ !’

x x x

આંસુઓ વડે આંખનું કાજળ ધોવાય, તે પડે સ્તનો પર. હિબકાં ભરતી

છાતીના કારણે સ્તન પરથી ઊછળી કપાળે લાગે, તેથી ચાંદલો ભૂંસાઈ જાય છે !

આને કાર્યકારણની વિરલ શૃંગારોક્તિ કહેવાય.

રામ-રતન નામે કવિબંધુઓને ધુમલીના જેઠવા રાણા મેહલે બાળપણથી ઉછેરી રાજકવિનું પદ આપેલું.

‘જેઠી ! જન્મથી માળો મૂકેલ નહિ,
ચાંચે ચણ્ય લૈ ભમી વરતશું ભાણના.’

હે ભાણના પુત્ર, મેહલ જેઠવા ! અમે જનમથી અત્યાર સુધી તારા માળામાં હતા, હવે આ વિશાળ જગે ચણ ચણતા રજનીશું.

રામ-રતનમાંથી કવિ રતન રિસાઈને સિદ્ધરાજ જયસિંહનો આશ્રય લે છે.

‘દીવો લઈને દીકરા, જનેતા કાંવ જોય,
હુવો નઈતર હોય, સિદ્ધરાજ જેસંગ સારિખા.’

કવિ દાદુભાઈ મીસણના મતે આ દુહો આણંદ કરમાણંદનો છે.

‘જેઠી ! જનમતાણા માળા મુકાય નંઈ,
ચાંચે ચણી લેવા, ભોમ ઘણેરી ભાણુઆ....’

— પેટ ભરી રખડી ખાવા તો આખી દુનિયા છે પણ જનમભૂમિનો માળો એમ તજ્યો તજાતો નથી. અહીં કવિનો વતનપ્રેમ પ્રગટ થાય છે.

— ‘કોઈ છાશનો છાંટો આપે તેવા નથી પણ ભાણ જેઠવા, તેં અમને દૂધ-ધીથી પોષ્યા. તારી ઉદારતા અમર રહેશે.’

મેહલ-ઉજળીના દુહા લોકદુહા ગણાય છે. પણ અમરા કાજા ચારણની એ પુત્રી હતી ને ધુમલીના રાજકુમાર મેહલ જેઠવાના પ્રેમમાં પડેલી, ઈ.સ. ૧૧૮૯ની આસપાસ એ જીવેલી. તેણે રચેલા દુહા લોકમુખે ચઢી ગયા ને બરડાના ડુંગરમાં ગુંજતા રહ્યા.

‘બાપૈયા બીજે, પાલરવણ પીવે નહિ,
સમદર ભરિયા, જળ ન બોટે જેઠવા.’

— આ બાપૈયા જેવી જ મારી ટેક છે. સમંદર ભર્યા હોય તોય તે વર્ષાનું જ જળ પીએ છે.

‘સારસ અને ચકવાંની જોડી સાંભળી છે. આખી દુનિયા હું ફરી વળી, હારી ગઈ પણ ત્રીજી જોડી ન મળી તે ન જ મળી.’

‘ડુંગર ડબેઉ નાહ, ઓભન ઊખાણું થિઉં,
ભેડ ભો મુકાહ, સમંદ્રન ન ફાટુ સુરઉત !

— ડુંગર ડોલ્યા નહિ, નિંદા સમસ્યારૂપ થઈ. સુરા ચારણના પુત્ર વિજાણંદ, ભેડા શાખાનો રેશમિયો આહિર જતાં (મૃત્યુ પામતાં) સાગર કેમ ફાટી ન પડ્યો ?

સ્વ. રતુદાન શેણી-વિજાણંદની પ્રખ્યાત પ્રેમકથાના નાયક-નાયિકાને પ્રેમી કવિ-કવયિત્રી માને છે. શેણીએ સુંદર દુહા રચ્યા છે :

‘ખેતર પાક્યું કણસલે, મન બેઠું માળે,
વળ વેલો વિજાણંદ, મને રોઝડાં રંજાવે.’

— યુવાની જેવું ખેતર પાકે કણસલે લચી પડ્યું છે, ત્યારે વિજાણંદ, મારું મન માળે બેસી ટોયાપણું કરે છે, તું વહેલો પાળો વળ. અન્ય ચારણો રોઝડાંની જેમ મને રંજાડે છે.

રોઝડાંની ઉપમા તાજગીપૂર્ણ છે. એ કાળે પણ આજની જેમ રોઝડાં (નીલગાય) ખેડૂતોને રંજાડતાં હતાં.

લૂણપાળ મહેડૂ નામે બે કવિ થયા. બીજા કવિ ઈ.સ. ૧૩૩૬ આસપાસ દસાડાની થવા ઠકરાતના રાજ્યાશ્રયી હતા.

— ‘શિબી રાજાએ માંસ, દધિચી ઋષિએ હાડ, તો વળી કર્ણે પોતાના દાંત દાનમાં આપ્યા પરંતુ ભીમ ઝાલાએ તો કાયાનું જ દાન દઈ દીધું.’

કવિ માલા નરેલાએ ચાંપા વાળા માટે ૨૧ દુહાઓ કહેલ. જેતપુરનો વીર ચાંપરાજવાળો અમદાવાદના બાદશાહ સામે લડતાં કામ આવેલો.

કવિએ વ્યાજસ્તુતિ અલંકારમાં સરસ વાત કરી છે.

— ‘લડાઈના ઢોલ ઢબુક્યા એવા જ કાયરો તો હરણાંની માફક કૂદતા નાઠા, એક તું એભલવાળાના પુત્ર, સ્હેજે ચસ્ક્યો નહિ. તારી આળસને ધન્ય છે !

કાયરની જેમ ચાંપરાજ વાળો ભાગ્યો નહિ, તેને કવિ ‘આળસ’ ગણે છે ! આવી કલ્પના ભાગ્યે જ સંસ્કૃતમાં જોવા મળે.

‘જો માગી ઈ મસાણી અવલે એભલરાઉત,
સઠો સાજે પાણિ, દુલતીઓ ઢીલે કરે.’

— ચાંપરાજવાળા એટલો તો ઉદાર કે સ્મશાને જઈ માગો તોય ઘોડો આપી દે !

કવિ રવિયા મોડ (રાણેસર)ને ચાંપરાજવાળાએ ઘોડો મર્યા પછી ય આપ્યાની દંતકથા છે. રણિયા ગઢવી માલા નરેલાના સમકાલીન હતા.

કવિ લુપા રોહડિયા ઈ.સ. ૧૪૧૨ની આસપાસ થયા. સુલતાન મહંમદ બેગડા સામે બહારવટુ ખેલનાર જેસા સરવૈયાના તેઓ સમકાલીન હતા. જેસો સરવૈયો રા'માંડલિકનો ભાયાત હતો.

કવિએ સોરઠની કલ્પના એક કુંવારી કન્યા તરીકે કરી છે :

‘મુરખટ મંડળ સરઠ રે મહેપાહર,
બાંહિ વિળગા વરત્રી બે અ,
મુહંમદશાહ કરિ માણેવા
જાવા દિએ ન જેસંગદેઅ...’

— સોરઠરૂપી કન્યાને મહંમદ બેગડો અને મહેપાળ દેવનો પૌત્ર જેસંગ વળગ્યા છે. જેસો કન્યાને મહંમદ બેગડાના હાથમાં જવા દેતો નથી.

— બેગડો મોટો વર છે. તો સરવૈયો પણ સમર્થ છે. સુલતાન કન્યાનો હાથ પકડવા પ્રયાસ કરે છે. પરંતુ ‘હિંદુ અ તીરત વછોડી હાથ’ હિન્દુઓનો શોભારૂપ જેસોજી એ હાથને ઝટકાવી નાંખે છે.

— બન્ને વરો બળવાન છે. સોરઠીરૂપી કન્યા એક જ છે. એટલે ઘમાસાણ યુદ્ધ થયેલું જ રહે છે. જેસો એની વાગ્દત્તા સોરઠ કન્યાને મહંમદના હાથમાં કેમ જવા દે ?

ગુજરાતમાં પડોશી રાજ્યમાંથી આવીને ઘણા સર્જકો વસ્યા અને ગુજરાતી થઈ રહ્યા. મીરાં, કાકા કાલેલકર, ફાધર વાલેસ, મરિયા શ્રેસ ચારણી સાહિત્યમાં પણ રાજસ્થાનના બે કવિ - કાકો-ભત્રીજો આશાજી રોહડિયા અને ઈસરદાસ ગુજરાતી થઈને રહ્યા. પરંતુ મીરાં જેટલી પ્રસિદ્ધિ તેમને મળી નથી. આસાજીએ ‘વાધા કોટડિયા રા દુહા’ લખ્યા છે :

‘વાધા આવ વળેહ, ધરકોટડે સૂં ધણી,
જાસી ફૂલ ઝડેહ, વાસ ન જાસી વાધજી.’

કોટડાના ધણી વાધજી, તું પૃથ્વી પર પાછો આવ, કેમ કે ફૂલ ખરી જાય તો પણ તેની સુવાસ જતી નથી એમ તારું સ્મરણ વીસરાતું નથી.

‘રાવળ જામ રા મરશિયા’ આમ તો ઋતુ કાવ્ય છે. દંતકથા એવી છે કે

રાવળ જામને આસાજીના મરશિયા સાંભળવાનું મન થયું એટલે ઢોંગ કરી મૃત્યુ પામ્યા. કવિના મરશિયા સાંભળી બેઠા થયા અને લાખપસાવ ધર્યો. ‘હવે તું મારે મન મહું છે. મડા પાસેથી દાન ન લેવાય’ એમ કરી કવિ ભાદ્રેશ જતા રહેલા.

તો સળેળે બારહ મેઘ સાવણ

અંબ ધરા ઊછળે....

— શ્રાવણમાં બારે મેઘ ખાંગા થયા છે. પૃથ્વી પર જળધારાઓ પડી પડી ઊછળે છે. બાપૈયા, દેડકા ને મોર કલશોર કરે છે. ચારે તરફ જળપ્રવાહો વહી રહ્યા છે. વીજળીની ઝબકારા થાય છે. આવી ઋતુમાં કવિઓને ‘સાંમ તેણ રત સાંભરે.’ રાવળ જામ સાંભરશે.

રવીન્દ્રનાથના ‘નવવર્ષા’ કાવ્યના રૂપાંતર મેઘાણીના ‘મન મોર બની થનગાટ કરે’ સાથે ઊભું રહે તેવું આ કાવ્ય છે.

મહાકવિ ઈસરદાસ ચારણી સાહિત્યના મૂર્ધન્ય કવિ છે. તેમનો જન્મ ઈ.સ. ૧૪૫૮માં રાજસ્થાનના હાલના બાડમેર જિલ્લાના ભાદ્રેશ ગામે થયો હતો. શરૂઆતમાં રાજ્યાશ્રયી હતા, પછી ઈશ્વરાશ્રયી થયેલા. ‘હરિરસ’ તેમની અમર અને લોકપ્રિય કૃતિ છે.

‘જળ સુર નવૈ જિમ, મોહવિ નવૈ પ્રલ્મ,
ગુણિયલ ગહડ જુહાર નવૈ
લાખ જિયાગી રાવ લખણ.’

— જેમ નૂતન પાણીદાર સૂર્યના ઉદયથી પૃથ્વી પર નવો દિવસ ઊગે છે, એમ નવા નવા કવિઓને દાન દેનારા જામ લાખા, તારી દાતારીના ગુણો દિનપ્રતિદિન વધતા જ જાય છે.

— કાશ્યપપુત્ર અને ઉચૈશ્રવા અશ્વના પતિ, અયોનિજ કૈલાસપતિ શિવ, દશરથપુત્ર રામ અને કચ્છના રાજા હરધોળજીનો પુત્ર જામલાખો એ ચારેય સરખા છે.

— ઈસરદાસ વેદપુરાણના ઊંડા અભ્યાસી હતા, તે તેમની ‘નિંદાસ્તુતિ’ જેવી અનેક કૃતિઓમાં પ્રગટ થાય છે. ‘પુરાણ અને કુરાણ’ના પણ તેઓ જાણકાર હતા.

જામ લાખાના શૌર્યને બિરદાવતાં કાવ્યો પણ ઈસરદાસે રચ્યાં છે :

‘કુનડ ગામે જામ લાખાએ જ્યારે સંગ્રામ કર્યો એ વેળાએ સમુદ્ર લોહીના

કારણે લાલ થઈ ગયો તેથી સંગમ વેળા ગંગા એ સમુદ્રને ઓળખી શકી નહિ !

— કેટલી સૂક્ષ્મ કલ્પના કવિએ કરી છે !

‘જાણે આ પરાયો સમુદ્ર સમજી ગંગા અટકી ગઈ તેથી દરિયો વિપરીત અવસ્થામાં આવી ગયો.’

‘સાગર ગંગાને કહે છે લાખાજામના શસ્ત્રોની ધારના કારણે લાખો રક્તપ્રવાહો વહ્યા તેથી હું રક્તરંગી થયો છું. મારાથી ડર નહિ.’

ન જાણે કેમ, ઈસરદાસ ગંગા અને સાગરનો સંગમ અહીં કલ્પ્યો છે પરંતુ કચ્છની પાડોશી સિંધુ નદી વીસરાઈ છે.

‘હે પરમેશ્વર, તું જ હિંસક પશુરૂપ અને ભક્ષ બનેલ પ્રાણીરૂપ થઈને પોતાને જ પોતાનું શરીર ખવરાવે છે. આ રીતે તું પોતે જ અનંત દુઃખમાં પડેલો છે.’

મહાકવિ ઈસરદાસે ‘નિદાસ્તુતિ’માં ઈશ્વરને પણ પડકાર ફેંક્યો છે. એમાં એમનું વિજ્ઞાનવાદી વલણ પ્રગટ થાય છે.

‘હે સ્વામી, જ્યારે મારાં કઠિન સ્તનો આપને ભોંકાતાં તોય ચીસ પાડતા એવા તળે હાથીના દંતશૂળો અને ભાલાની અણીઓ કેવી રીતે સહી શક્યા ?’

આમ તો ફક્ત નગારાં વગાડવા બાબતે (કેવળ બહાનું) ધ્રોળ અને હળવદના ઠાકોરો વચ્ચે લડાઈ થયેલી, તે વિષય પર કવિ ઈસરદાસે ‘હાલાં જાલાંરા કુંઠળિયા’ વીર રસની રચના કરી છે.

કાલિદાસે મેઘદૂત ને યક્ષિણી પાસે જતો કલ્પ્યો છે તો મહાકવિ ઈસરદાસે મેઘને દૂત બનાવી સ્વર્ગવાસી રાવળ જામને મોકલ્યો છે.

‘હે શ્યામવર્ણા મેઘ ! રાવળ જામ પાસે જઈને કહેજે કે તારા વિયોગને કારણે વિલાપ કરતો મારો આત્મા આ કાયા રામ થશે ત્યારે જ શાંત થશે.’

હરદાસ મિસણ ઈ.સ. ૧૫૬૩ આસપાસ થયા. ઈડરના રાજા પાસે ગયા તો કહે, ૧ કોરી તમારી કવિતાની અને ૧૦૦૦ કોરી તમે મારા સાસરેથી આવ્યા છો, તેની.’ કવિએ ૧ કોરી પણ ન લીધી ને પાછા વળી ગયા. ‘લાખપસાવ આપશો ત્યારે જ આવીશ.’

‘આ ભીંતો, મહેલો, એક દિવસ પડીને પાધર થશે પણ કવિનાં શબ્દચિત્ર કદી પડશે નહિ, ઈડરના રાવ, કલ્યાણમલ, તું જ કહે, મહેલો મોટા કે કાવ્ય ?’

‘સત્પાપર્વ’ રચનામાં કવિએ ‘મહાભારત’નું હાર્દ પકડ્યું છે. જો દ્રૌપદીએ મહેણું માર્યું ન હોત ને ભીમ હસ્યો ન હોત, દુર્યોધન પર તો યુદ્ધ થયું જ ન હોત.

‘ટહુ ટહ ભીમ વળે તાહ

ઉપનું વંસ વરોધ અથાહ’

— ને ત્યાં ખડખડાટ કરતો ભીમ હસી પડ્યો (દુર્યોધનને પાણીમાં પડતો જોઈ) તેથી આ વિરોધ - આ યુદ્ધ થયાં. દુર્યોધન કોપાયમાન થયો.

‘સીતાહરણ’ અગાઉ ‘તુલસીહરણ’ થયેલું. રાવણે તો સીતાને અશોક વાટિકામાં ફક્ત નજર કેદ રાખેલાં, જ્યારે અસુરરાજ જાલંધરની પત્ની તુલસીને તો હરીને વિષ્ણુ ઠાઠમાઠથી પરણ્યા અને આજેય આપણે ‘તુલસીવિવાહ’ કરીએ છીએ ! કવિ હરદાસે ‘જાલંધરપુરાણ’ની રચના કરી છે.

રૂપારેલ હુઓ રાજેસર,

સ્રોવન મેહ હુઓ સુત-સાગર.

- સાગરપુત્ર જાલંધર તુલસીવિવાહ વેળા રૂપાના મહાપૂર જેવો, મેઘ જેવો દેખાતો હતો.

જેમ ‘રામરાજ્ય’ કહેવાય છે, તે પૂર્વે ‘જાલંધરરાજ્ય’ અને બલિરાજાનું ‘બલિરાજ્ય’ કહેવાતાં. સિંધનો રાજા હતો જાલંધર.

- ‘એના રાજ્યમાં એકાંતરે ઉત્સવો થયા કરે છે. ધરતી ખેડ્યા કે વાવ્યા વિના ધાન ઊપજે છે. ઝરણાં અને નદીઓમાં દૂધ-મધ વહે છે. જાલંધરના રાજ્યમાં કોઈનો કોઈથી વિયોગ થતો નથી. છ એ છ ઋતુમાં વનો હરિયાળાં રહે છે. ઘરે ઘરે મંગળ પ્રવર્તે છે.’

મોહિનીરૂપનું કવિએ શૃંગારમય વર્ણન કર્યું છે :

‘કર્ણોમાં પ્રકાશિત સુવર્ણ કુંડળોવાળી કાળી વેણીથી શોભતી, સિંદૂર વડે સેંથો પૂરેલી નીલવસ્ત્ર ધારિણી એવી - જ્યારે તે ઠપકતી ચાલે ચાલી ત્યારે એના નૂપુરોનો ધ્વનિ ચોદિશ ગુંજ્યો.’

જાલંધરના પિતા સમુદ્રનું મંથન (લૂંટ) કરી દેવો સંપત્તિ હરી ગયેલા. જાલંધર કહે છે :

‘મારા પિતા પાસેથી લૂંટેલી બધી સંપત્તિ ઈન્દ્ર પાસેથી પાછી મેળવી હું એને દાનમાં આપી દઈશ.’

કર્ણથીય મોટો દાનવીર હતો જાલંધર. ગુનો એનો એટલો કે તે અસુર હતો.

કવિ સાંયાજી જૂલાનો જન્મ ઈ.સ. ૧૫૭૫માં લીલછા જિ. સાબરકાંઠામાં થયેલો. નરસિંહ મહેતાના 'નાગદમણ' સાથે ઊભું રહે તેવું સુંદર 'નાગદમણ' તેમણે રચ્યું છે.

'જદુનાથ કાળીસમી બાથ જોડે,
ઘણી ભોમ ચાલી ચડી વાત ઘોડે.'

— ભુજંગી છંદમાં કવિએ હાહાકારને તાદૃશ્ય કર્યો છે.

કેવા છે કૃષ્ણ ? 'અધુરે અમૃત ન જાય અઘાઈ.' હોડોમાં અમૃત સમાતું નથી.

કૃષ્ણે કાલિયનાગને નાથ્યો. કેવો ? 'જાણે વાઘે પકડી બકરી - પડી બોકડી આજ હી વાઘ પાને.' એકદમ તળપદી ઉપમા.

'મયે પૂઠ મારા ઝરે શ્રોણ સારા
ફણારા ધણારા કરે ફૂત્કારા.'

— લુહારની ધમણમાંથી અંગારા ઊડે તેવી રીતે તેની ફેણમાં અંગારા ઊડે છે !

— ધરતી ધ્રૂજે છે એટલું જ નહિ, જે થંભ પર પૃથ્વી ઊભી છે તેય તેના ફૂત્કારોથી ધ્રૂજી રહ્યો છે.

કૃષ્ણનું નૃત્ય જુઓ : જાણે ઉમાશંકરના 'નિશીથનું નૃત્ય'

'તિસ્ત તંત તાતી બજી તાલ તાળી,
મંડ્યો પાંવ આરંભિયો વન્નમાલી'

— યુનિવર્સિટીઓના અભ્યાસકાળમાં 'વસંતવિલાસ' અને 'કાન્હડે પ્રબંધ' હોય પણ સાંયાજીનું 'નાગદમણ' કે ઈસરદાસના 'ઝાલાં ઝાલાં રા કુંડળિયા' કેમ નહિ ? એવો પ્રશ્ન થાય છે.

સાંયાજી જૂલાના પુત્ર પરમાણંદ જૂલા પણ કવિ હતા. ઈડરના રાજા કલ્યાણમલની રાણી માનવંતીનાં રૂસણાં પર કવિએ સરસ દુહા રચ્યા છે.

'હે ભમરા, કેસૂડાનાં ફૂલ તો એક દિવસ માટે અપાર ગર્વ કરી સુકાઈ જશે, તું એમાં ન રાચીશ.'

'સખી, તારા મુખને અત્યાર સુધી ચંદ્ર સમાન માનતી હતી પણ હવે ખબર પડી કે એ મુખમાંથી તો અમૃત પણ ઝરે છે.'

દેવીદાસ બાટી (ઈ.સ. ૧૬૪૩ આસપાસ) ભરૂચ જિલ્લાના વડ ગામમાં થયા. 'કવિત શત્રસલ હાડાનાં'માં સરસ કલ્પના છે :

બ્રહ્માએ બે રાજ્યો માટે બે રાજવી ઉત્પન્ન કર્યા. એક ઈન્દ્ર અને બીજો છત્રસાલ ચૌહાણ - હાડો. પરંતુ તે વજનદાર નીવડતાં તેને પૃથ્વીનું રાજ્ય આપ્યું ને ઈન્દ્રને સ્વર્ગનું રાજ્ય આપ્યું ! (કેમ કે કવિઓ તો પૃથ્વી પર જ છે !)

કવિ જીવણ રોહડિયાના 'ગજમોખ'માં સરસ ઉપમા છે :

'ખીર સકોડાનીર તડિ, વન લોકે પવણાણિ,
જાણિક હાથી હીડગૈ, બાધા ખંભુ ઠાણિ.'

— દૂધ જેવા જવ તટે પવનથી વનો જૂલે છે જાણે ખીલે બાંધેલા હાથી !

'જામ રાયસિંહની ગજગત'માં કવિએ વીરરસ સાથે શૃંગારનું અદ્ભુત સંયોજન કર્યું છે :

'ગંગા રૂપી શત્રુ સૈન્ય કુમારીને સંગ્રામમાં ભોગવી. બાણો વડે પ્રેમરસમાં સૂકવી, શસ્ત્રાઘાતે રીઝવી, કામક્રીડા કરી કામોત્સવમાં રુધિર રંગે રંગી શાસ્ત્રો વડે સુવાડી. રણભૂમિરૂપી અજાયબ મહેલમાં શત્રુનાં શબો રૂપી પલંગ પર હે રસિક જામ, તેં શત્રુ સૈન્ય રૂપી યૌવનાને ભરપેટ ભોગવીને તારી વીરશ્રીનો નવીન યશ પ્રસરાવ્યો !'

— કાલિદાસને સ્વપ્નેય કલ્પના ન આવે, એવું કવિકર્મ કવિએ વીરરસમાં શૃંગારરસનું સંમિશ્રણ કરીને કર્યું છે.

કવિ ગોદડ મહેડુ ઈ.સ. ૧૬૭૮ આસપાસ થઈ ગયા. તેમણે ભાગવતનું ડિંગળીમાં રૂપાંતર કર્યું છે. તેમની સરસ ઉપમા :

'કંઈક મોટા કવિજનો રૂપી મગરમચ્છો વિશાળ કાવ્યસાગરમાં મ્હાલે છે તેમાં હું તો નાચીઝ દેડકા જેવો છું !'

કાલિદાસ, ભવભૂતિ અને શેક્સપિયરે પણ આ જ વાત કરી છે- તેમની નમ્રતા દર્શાવવા.

'જ્યારે કૃષ્ણે જમુનાજળમાં કૂદકો માર્યો તો કાળીનાગને થયું, જાણે આકાશ તૂટી પડ્યું !'

‘કાળી નાગે આકાશ આંબતી જવાળાઓ ફેંકવા માંડી તેને કારણે હિમાલયનાં શિખર ઓગળી ગયાં !

બાણાસુરનું અતુલ બળ :

‘હાથીઓને તેણે ભગાડ્યા, પછી પહાડોને ભુજાના ભરડામાં લઈ ચૂર્ણ ચૂર્ણ કરી દીધા !’

કવિએ મોગલ બાદશાહ જહાંગીરની સેના સામે નાનકડા સૂઈ ગામના રજવાડાએ કરેલી લડાઈનું આંખે દેખ્યું વર્ણન કર્યું છે.

‘મનંકર માંસ મને પે મદ’

— પોતાનું સૈન્ય હારતું જોઈ જહાંગીરે માંસાહાર અને શરાબપાન છોડ્યાં !

કવિ હમીરજી રત્નું કચ્છની ‘લખપતજી પાઠશાળા’ના આદિ આચાર્ય હતા. તેમની પ્રેરણાથી જ કચ્છના રાજવીએ કવિતાની શાળા શરૂ કરી હતી. ઈ.સ. ૧૭૧૧ આસપાસ તેઓ થઈ ગયા. ‘બ્રહ્માંડપુરાણ (વર્ણન)’ કાવ્યમાં કવિએ કળિયુગની આગાહી કરી છે.

‘રાજા પ્રજાના ગજા ઉપરાંત કર લેશે. બન્ને એકએકને અળખામણા બનશે. વાનપ્રસ્થ નગરવાસી બનશે. સંન્યાસીઓ ધનસંગ્રહ કરશે.’

‘સ્ત્રીઓ અતિઆહારી અને પતિ માટે કેવળ ભોગવિલાસ માટે હશે.’

‘વેપારીઓ છેતરપિંડી કરી વેપાર કરશે. ચારેય વર્ણો અધોગતિ પામશે. અભક્ષ આહાર કરશે.’

— આજે આ બધું સાચું પડતું નજરે ચઢે છે !

કવિ કરસનભાટ ‘ત્રસંગપોરાણ’માં હિરણ્યકશ્યપના સુરાજ્યનાં વખાણ કરે છે :

‘સીંહ અજા એકણ સંગે,
નરમળ પીએ નીર.’

— સિંહ અને બકરી એક આરે પાણી પી શકતાં. દલપતરામનું ‘કોઈ ન પકડે બકરીનો કાન’ સાંભરે. ‘જુટા જાણે મલ દુકલે જલુસે’ ‘જાણે બે મલ્લ ખેલ પ્રદર્શન કરી રહ્યા છે !’

કવિ મકનદાસ ઝૂલા સાંયાજીના પૌત્ર થાય. ‘રાસલીલા’માં તેમણે ઉત્પ્રેક્ષાસહ ગૂઢોક્તિ રચી છે :

‘વૃંદાવનમાં રાસ રમતી ગોપીઓના રૂપમાં મને જાણે નાગરાજના મુખમાં ચંદ્ર, મ્રગ પંખી અને ફળ મૂક્યાં હોય તેવું લાગે છે.’

કવિ અમરસંગ બારોટે ‘રાઓ લખપતજી ના મરશિયા’ રચેલા. તેમાં તેમણે લખપતજીની સરસ તુલના આપી છે :

‘જાણે પર દુઃખભંજન રાજા વિક્રમ ગયો, જાણે સિંધનું રાજ્ય કવિને દાનમાં દેનારો જામ ઉનડ ગયો, જાણે કવયિત્રી કંકાળણ ભાટણને દાનમાં માથું આલનારો જગદેવ પરમાર ગયો. જાણે રાજા ભોજ ને યુધિષ્ઠિર ગયા.’

‘હે સુકવિઓ, હવે કોની આગળ કવિતા માંડશો ?’

‘જો લખપતજી પાછા મળતા હોય તો કેદાર, હિંગળાજ જગન્નાથની વિકટ યાત્રા કરું, ગોમતી, સમુદ્રમાં સ્નાન કરું, જવાળામુખીમાં હોમાઉં, ભૈરવ જપ ખાઉં, કાશીયે જઈ કરવત મુકાવું.’

‘રાઉ માંણણ નવે રસે - નવ રસનો રસિયો રંગરાગી દાની એવો એ રાજવી હતો !

કવિ કરસનદાસ બાલિયા (ઈ.સ. ૧૭૫૮) એ કવિ ઈસરદાસની જેમ ‘નિંદાસ્તુતિ’ રચી છે :

‘ગણ તૂઝ તણા જી કો નત ગાવે,
પ્રભુનાથ દુખ તકો કેમ પાવે ?’

— તને નિત્ય ભજનારા દુઃખી અને અભકતો ને ધી-કેળાં, એવું કેમ ?

કવિ જેઠાભાઈ ઉધાસ જેઠવા વંશનું ગૌરવ ગાતાં કહે છે : ‘તું રુકેણ સાહર તરે...’ તું તલવારના બળથી સમુદ્ર તરી જાય એવો અને નગરોનો ભાંગીને ભુક્કો કરે તેવો છે.’

કવિએ પોરબંદરનું સરસ વર્ણન કર્યું છે :

‘ગાત્ર કાઢે ગ્રેહાણ લીઆં, રહે સૂરજ થંભે’

— પોરબંદરના મહેલોમાં વસનારી સુંદરીઓ એટલી તો રૂપવાન કે ગોખમાંથી મુખ કાઢે તો તેમને જોવા ખુદ સૂર્ય થંભી જાય !

પ્રેમજી ઠક્કરથી હારેલા મેરુને જામ જસાજીએ ફરી લડવા મોકલ્યો. તો કવિને મશ્કરી સૂઝે છે.

‘આ તો જાણે ગાંડી દીકરીને ચીમટા ભરીને પરાણે સાસરે ધડેલીએ એમ

મેરુને જામે લડવા ધકેલ્યો !'

— કોઈની શેહ-શરમ રાખે તે ચારણકવિ નહિ !'

‘શિવવિવાહ’માં કવિએ જીવનની ઉત્પત્તિ પહેલાંના વિશ્વનું વર્ણન કર્યું છે :

‘ત્યારે સૂર્ય, ચંદ્ર કે બ્રહ્મા, પાંચ તત્ત્વ એવું કાંઈ નહોતું. કેવળ તમોગુણમય અંધકાર જ હતો. પરમેશ્વર પોતાના આવા અખંડ નિવાસમાં વ્યાપેલા હતા.’

કવિ આધુનિક વિજ્ઞાનની ધારણાઓથી કેટલા નજીક છે ?

કવિ મોરારદાસ બારહટ્ટુ (ઈ.સ. ૧૭૮૩) આસપાસ થયા. ચારણ કવિઓમાં ‘રુક્મિણીહરણ’ ખૂબ પ્રિય છે. પૃથ્વીરાજ રાઠોડ, સાંયાજી જૂલા, કુંભા જૂલાની જેમ કવિએ ‘વ્રજવિવાહ’ રચ્યું છે.

રુક્મિણીના પિતા રાજ ભીમકનો ઠાઠ :

‘સીંધાસન છત્ર ચામર સભા,
પૂહુ ભીમક મીઠિ ન અંદ્ર પ્રભા’

— રાજ ભીમકનું સિંહાસન, છત્ર, ચામર અને સભાનો ઠાઠ જોતાં ઈંદ્રની પ્રભા પણ કંઈ કામ ન આવે.’

કૃષ્ણને જમાઈ તરીકે સ્વીકારતાં સૌનાં મા-બાપને થાય એવી લાગણી :

‘એનાં મા યશોદા વ્રજમાં, પિતા નંદ બે ચાર ગાયો રાખી મથુરામાં દૂધ-દહીં વેચે છે. એ રાજા નહિ, ગોવાળ છે.

અને કૃષ્ણ કેવો છે ? વાછરડાં ચાર્યા છે, ગોપીઓનાં વચ્ચહરણ કર્યા છે. પરનારીથી પ્રીત કરી છે. ગલીએ ગલીએ નાચ્યા છે અને પરનારીઓના ગળે હાથ નાંખ્યો છે.

રુક્મિણી કેવી સૌંદર્યવાન ?

‘મહેલાં મઝિ માંડત ખેલ મળે

ધુસ થઈ સખી અંધિયાર ઘણે

તમ નાસત ભાસત રુજા તણે.’

— મ્હેલોમાં એ સખી સાથે સંતાકૂકડીની રમત રમે છે ત્યારે અંધારામાં સંતાયેલી સખીને એના વદનના પ્રકાશથી શોધી કાઢે છે !

કવિ લાંગીદાસ મહેડુ (ઈ.સ. ૧૭૭૩)એ ૩૫૦ છંદોની બૃહદ્કાય રચના ‘ગણ અગ્યારસ મહાતમ’ આપી છે. તાડજંગ નામે દૈત્યની ચંપાવતી નગરીની શોભા જુઓ :

‘રહી સુરથંભ જેસી હુર રંભ
કંનકસી ચંમકીયા સીસ કંભ’

— ત્યાં અપ્સરા સમાન રૂપવાન નારીઓ સોના ઈંદોણીએ જળ ભરે છે, તેઓ જાણે વિમાનની અનેક ધ્વજાઓ જેવી લાગે છે.

તાડજંગની તપસ્યા કેવી કઠિન ?

— એના આસન નીચે વાંસ કૂટ્યા એ એની સાથળોને વીંધી બહાર નીકળ્યા. જટા, દાઢી અને મૂઘનાં જાળાંમાં સુગરીએ માળા બાંધ્યા ! પછી આંકડા-ધતૂરાનાં ફૂલોથી રીઝનારા શિવ કેમ ન રીઝે ?

દેવ-દાનવ વચ્ચે યુદ્ધ થયું.

‘રુદ્રાળા રોસાળા વકરાળા
ભજિ આગ ઝાળા ભડતાં ભોપાળાં’

— રુદ્ર જેવા રોષયુક્ત દેવો અને દાનવો આગની જવાળા જેવા દેખાતા હતા.

‘દડિડિ રગત ચડિ ગજદંત’

— ગજરાજોનાં દંતશૂળોમાંથી રક્તધારાઓ વહેવા લાગી.

મરુદદાનવથી હારેલા નારાયણ બદ્રિકાશ્રમની કોઈ ગુફામાં સંતાયા. કવિ એ પ્રદેશનું વર્ણન કરે છે.

તાડનાં વૃક્ષોએ જાણે માથે છત્રી ઓઢી છે. છત્રી વણકર સ્ત્રીઓની ત્રકણ-ફાળકા જેવી લાગે છે. વનમાં સોપારીનાં ઝાડ જાણે સોનાનાં હોય તેવાં લાગતાં હતાં. ધ્રામણ, ધાવડ, સાગનાં ઝાડ પણ ત્યાં હતાં. ખારેક અને ખજૂરીઓ જાણે નવોઢાની જેમ ઘૂંઘટ તાણીને ઊભી હતી. ખાખરાનાં સૂકાં પાન વનના કવચની જેમ ખખડતાં હતાં. જાળનાં ઝાડ જાણે પરશુરામે જેની ભુજાઓ કાપેલી એવા સહસ્રાર્જુન જેવાં લાગતાં હતાં. વનમાં વડવાગોળો લટકતી હતી : વાનરો દોડાદોડ કરતા હતા.’

શ્રીહરિની અગિયાર ઈંદ્રિયોમાંથી પ્રગટેલી અગિયારશનું રૂપ :

‘સ્વચ્છ આકાશમાં નક્ષત્ર સમાન તેજસ્વી કદલી પત્ર જેવી કોમળ પીઠ, નાગરાજ જેવી વેણી હતી. લલાટે કેસર ને ટીલડી શોભતાં હતાં. એના કારણે એનું લલાટ સોળ કળાના ચંદ્ર અને આઠ કળાના સૂર્ય જેવું લખાતું હતું. એની ચોળાફળી જેવી આંગળીઓ પર સોનાની વીંટીઓ હતી. અવળા તળાવ જેવા ઉરોજો કઠિન હતા. એ સુંદરીએ નેણ રૂપી ધનુષ્ય ખેંચી કટાક્ષ બાણ નાંખ્યાં. દૈત્ય મરુર મોહિત થઈ ગયો.’

કવિ ખેતા મોડ (રાણેસર જિ. અમદાવાદ) ઈ.સ. ૧૭૩૦ આસપાસ થયા. ‘સાગરમંથણ’ રચનામાં ભગવાનના દૂતોનું વર્ણન :

‘રાતી રામ કે ધોડ મખ કરાળ
કરાળ વરાળ વડા વકરાળ.’

લાલ નેત્રોવાળા વિકરાળ અશ્વ મુખા, મહાકરાળનાય કરાળ, પર્વતના શિખરથી ઊંચા કટાર જેવા દાંતોવાળા કાળઝાળ દૂતો એકઠા થયા.

‘સાગરમંથન’માંથી મોહિની નીકળી :

‘તેનાં નૂપુર રણઝણાટ કરતાં હતાં. પ્રીતવર્ણ વસ્ત્ર હતાં. એ મોહિની જાણે બીજી ચંદ્રલેખા. સુવર્ણના સ્તંભ જેવી એનાં નિર્મળ નેત્ર ધનુષ જેવાં વક્ર હતાં.’

કવિ ફૂલ વરસડા (ઈ.સ. ૧૭૭૨) ખેડા જિલ્લાના પુનાદ ગામે થયા.

‘ધુસિ દસ દિસ કરે રોજ ધાડાં
ઊગિ આથમિ સાંજ, ખેતિ અખાડાં.’

— હમીર ખસિયો રોજ રોજ દશે દિશામાં ધાડ પાડે છે, જાણે સવારથી સાંજ સંગ્રામની ખેતી કરે છે !’ કવિનું આ ઉપમા નાવીન્ય છે.

‘કિહિવા સમિ નામનાં હેક કોળી.’

— હમીર ખસિયો કહેવા ખાતર કોળી છે, બાકી તો સૂબાઓના હૈયાની હોળી છે.

કવિએ હોળી અને કોળીનો સરસ પ્રાસ બેસાડ્યો છે.

‘લય, ડુંગરો ઉપરિ આગ લાગે.’
નરમેધ યજ્ઞનું ફળ અશ્વમેધ છે !

— કોળીઓ યુદ્ધે ચઢ્યા, જાણે પ્હાડો પર આગ લાગી !

‘નરમેદ જગન અસમેદ નેત્ર’.

કવિએ યુદ્ધ વર્ણન કરતાં તીક્ષ્ણ વ્યંગોક્તિ કરી છે કે —

‘ગઢમાં પેસી જઈને લડનારા તો પરદાનર્શી બેગમો જેવા છે. મરદો તો ખુલ્લા મેદાનમાં લડે.’

કવિ રિણા મોતીસર (ઈ.સ. ૧૭૫૧ આસપાસ) થયા. ફતેસિંહરાવ ગાયકવાડ સામે લીંબડીના હરભમજી ઝાલાએ કરેલી લડાઈનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે :

‘લડ્યા વગર જ ખંડણી ભરું તો મેરુ પર્વત ડોલે. પૃથ્વી ચલાયમાન થાય, ગંગાનો પ્રવાસ ઊલટો વહે. પૃથ્વી પર સૂર્ય ન ઊગે, આભ તૂટે. ફતેસિંહ, તું એક લાખની ફોજનો ગર્વ કરે છે પણ તારી એક કરોડની ફોજ હોય તોય લીંબડી તારાથી નહિ દબાય.’

કવિ કાનદાસ મહેડુ (ઈ.સ. ૧૭૪૩-૧૮૬૮)નું વતન ખેડા જિલ્લાનું સામરખા ગામ. ૧૮૫૭ના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં કવિએ ઝુકાવેલું. ખંડેરાવ ગાયકવાડના રાજકવિ હતા.

‘શોભાસાગર’ દેવગઢ-બારિયાના ચૌહાણો વિષે ગ્રંથ કવિએ રચ્યો છે. પાવાગઢનો ‘પતાઈ રાજા આમ તો બદનામ છે. મા કાળકાનો હાથ ગરબા ગાતાં ઝાલેલો, તે કારણે મહમદબેગડાના હાથે પરાજય પામ્યો એવી કિવદંતી છે. પરંતુ કવિ તેને ‘પરતાપ પટાળો’ કહી બિરદાવે છે.

‘આવા મહાવીર કુળ ભલવીરને તમે પૃથ્વી પરે ક્યાંય જોયો ?’

‘સુદામા ચરિત્ર’માં કવિ સાંદીપનિ આશ્રમમાં ‘અઢારે સ ધોરા વ્રજ જૂથ આવે.’ અઢારે વર્ણનાં બાળકો ભણે છે તેવી કલ્પના કરી છે. શું શૂદ્રો હશે ?

મેઘવર્ણન :

‘ઘોર શબ્દે મેઘગર્જનાઓ થઈ. પૃથ્વી પર ચોમેર ઉઠ્ઠવળ જળ વરસવા લાગ્યું. વીજની તેજ છટાઓ પ્રસરવા માંડી. ઓગણપચાસ પવનો છૂટ્યા.’ — આ ક્યા પવનો ?

દારિકાનો વૈભવ :

મેઘઘટા જેવો કિલ્લો, જોડાજોડ ઝરૂખા અને છજાં. ગ્રાહકોની ભીડ. પન્ના માણેક, રેશમ અને સોનાની પાટોનો ઠાઠ બજારમાં જામ્યો હતો.

ત્યાં મહેલોમાં હાથીદાંતના સ્તંભો પર સુવર્ણમણિઓ, લાલ હીરા અને

મોતીઓ જડ્યાં હતાં. ઝરૂખાના મુખે વિલાયતી કાપડના પડદાઓ શોભતા હતા. 'ઝરીખા મખા વલાતી વરાજૈ.' કવિએ અહીં કાલવ્યતિકમદોષ કર્યો છે. પરંતુ કવિની સ્વતંત્રતા અસીમ છે.

સુદામા કેવા હતા ?

‘મળે જીરણ વસત્ર અંગ મૈલે,
હથાં તુંબરી લાકરી દીધ હૈલૈ.’

— જીરણ વસ્ત્ર ને હાથમાં તુંબરી-લાકરી પગમાં મોજડી નથી. ઘરમાં ઘી નથી. સવારે ઊઠે ત્યારે ફાકવા લોટ પણ નથી.

પ્રેમાનંદ જેવું જ કવિનું વર્ણન છે.

કવિ સવદાસ મુંઝડા બ્રહ્માનંદ સ્વામીના સમકાલીન (ઈ.સ. ૧૭૭૧-૧૮૩૧) 'ગણ ચંદ્રહાસ'ની રચના તેમને નામે બોલે છે.

‘હું મુરખ આખરે હળિઓ,
વડે ગરથ કેવા વળ કળિઓ.’

— હું મૂર્ખ, અક્ષર સાથે હળી ગયો ને આખ્યાન કહેવા વ્યાકુળ થયો.

કવિની નમ્રતા જોવા જેવી છે. રાજા ચંદ્રહાસનું સૈન્ય પ્રયાણ :

‘હાકલો થાતાં મહાસૈન્ય ચાલ્યું, જાણે સમુદ્રનાં જળે મર્યાદા તજી. હાથીઓ પર અંકુશના પ્રહારો થતાં તેઓ વાદળની છટા જેમ ચાલ્યા !)

કવિએ સરસ કલ્પનો પ્રયોજ્યાં છે.

આ તો ગુજરાતી ચારણીકાવ્યનું કેવળ આચમન થયું. ચારણ કવિઓએ ફૂટકર ગીતો, દુહાઓ ઉપરાંત સંસ્કૃતકવિઓ કાલિદાસ, અશ્વઘોષ, ભારવિ, માઘની જેમ રામાયણ, મહાભારત, પુરાણોના આધારે બૃહદ્ કથાકાવ્યો રચ્યાં છે. આ કથાકાવ્યોમાં વેરાયેલા કાવ્યસૌંદર્ય પર પણ દૃષ્ટિપાત કરવો રહ્યો. ચારણકવિતા કેવળ વીરરસની નહિ પણ શૃંગાર અને શાંતભક્તિરસની કવિતા છે. ઘણાખરા કવિઓએ રાજાઓને નહિ, પરંતુ ભગવાનને ભજ્યા છે. ચારણ કવિઓએ દલિત-પીડિતોની વ્યથા ગાઈ છે :

બારથી ઠેઠવાડું ગામમાં લાવ,
કોટાંથી કોડીઉં છોડાવ,
હાથમાંથી હાડકું મુકાય,

પૂંઠાથી સાવરું છોડાવ,
કરું રાજા ઉત્તમની ચાલ.

ચારણ કવિઓએ પટેલોની અને મુસલમાનોની વીરતા પણ બિરદાવી છે. ચરોતરના વાળોવડ ગામના પ્રાગા પટેલ ૧૮૫૭ના બળવામાં અંગ્રેજ સામે લડેલા. તેનું સ્મારક ચારણ કવિએ સાચવ્યું છે, તો કવિ માંડણ મહેડુએ નારીની આબરૂ બચાવવા બદલ જત મુસલમાનને ય બિરદાવ્યો અને એને અર્જુનથી ય વિશેષ વીર બનાવ્યો છે કેમ કે અર્જુનને તો કાબાઓએ લૂંટ્યો હતો.

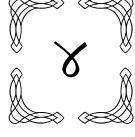
કવિ કરસનદાસ મહેડુએ અંગ્રેજો સામે વાણીની તલવાર તાણી હતી, એટલું જ નહિ, સાચુકલી તલવારથી લડ્યા હતા.

ઋણ સ્વીકાર :

આ લેખનાં બધાં જ અવતરણ સ્વ. રતુદાન રોહડિયા કૃત ગ્રંથ 'ગુજરાતના ચારણી સાહિત્યનો ઇતિહાસ'માંથી લીધાં છે.

સંદર્ભ ગ્રંથો

૧. ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય, ઝવેરચંદ મેઘાણી
૨. સોરઠી ગીતકથાઓ, એજન.
૩. રાજસ્થાની ભાષા ઔર સાહિત્ય, ડૉ. મોતીલાલ મનોરિયા
૪. ચારણ કવિ ચરિત્ર, ખેતસિંહ ના. ગઢવી
૫. સાજણ સાંભરિયા, રતુદાન રોહડિયા
૬. ચારણી સાહિત્ય પૂજા અને પરીક્ષા, ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા
૭. મધ્યકાલીન કાવ્ય વિનોદ, પ્રવીણ ગઢવી
૮. Love Songs & Seasons, Praveen Gadhavi

ચારણી હસ્તપ્રતો 'ભારતીય સનાતન ધર્મ સંસ્કૃતિનો મધુ કોશ'

ડૉ. નિરંજન રાજ્યગુરુ

લોકવાઙ્મયને જીવતું રાખવામાં સૌથી વિશેષ મહત્વનો ફાળો આપનારી સમૃદ્ધ પરંપરાના વાહક : ચારણો છે. એમના દ્વારા રચાયેલી રચનાઓ અને એને જાળવતી હસ્તપ્રતો ભારતીય સાહિત્યનું મૂલ્ય-ધન છે.

લોકસંસ્કૃતિ અને લોકજીવન સાથે સંબંધ ધરાવતી લોકવિદ્યાઓ વિશે વાત કરવાની હોય; લોકવાઙ્મયના એક અંગ તરીકે લોકસાહિત્યના ઉદ્ભવ, પ્રચાર અને પ્રસારની વાત કરવી હોય કે ભારતીય સનાતન ધર્મસંસ્કૃતિને લિખિતરૂપમાં જાળવનારી પરંપરાઓની વાત કરવી હોય ત્યારે અમુક જાતિવિશેષને યાદ કર્યા વિના ચાલે જ નહીં, અને એ જાતિવિશેષોમાં ચારણજાતિ અતિ અગત્યનું અને આગવું સ્થાન અને માન ધરાવતી જાતિ છે. લોકસાહિત્યના ગદ્ય, પદ્ય કે અપદ્યાગદ્યમાં રચાયેલા વાઙ્મય પ્રકારોમાં કથા, વાર્તા, દંતકથા, ટુચકા, ઓઠાં, ગીતો, દૂહા, છંદોડિયા, ભજનો, આખ્યાન અને અગણિત પ્રકારો હોય કે વ્રજભાષા કે ડિંગળી શૈલીમાં રચાયેલા ચારણી સાહિત્યના છંદ ગીત કવિત-દૂહા-સોરઠા જેવા વીર, શૂંગાર, કરુણ કે ભક્તિરસના મુક્તકથી માંડીને પ્રબંધપવાડા કે આખ્યાન જેવાં દીર્ઘકાવ્યો હોય એનું સર્જન અને રજૂઆત કરનારી ખાસ લોકજાતિ તરીકે

ચારણ કવિઓ તથા કલાકારોને ક્યારેય ન ભૂલી શકાય.

સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિને જાળવનારી પરંપરાઓમાં ચારણ એક એવી જાતિ છે જેણે એક તરફથી શુદ્ધ શાસ્ત્રીય અભિજાત સાહિત્ય (કલાસિકલ લિટરેચર) સાથે સંબંધ જાળવ્યો છે તો બીજી તરફથી લોકજીવન સાથેનો પ્રત્યક્ષ સંપર્ક અને સંબંધને કારણે લોકસાહિત્યને તથા લોકપ્રિય-લોકભોગ્ય સાહિત્યને પણ જીવતું રાખ્યું છે. વેદો, ઉપનિષદો, પુરાણો, અન્ય ધર્મગ્રંથો, વિવિધ ધર્મ, પંથ, સંપ્રદાયો અને તેની શાખાઓ, જ્ઞાતિ-જાતિ વિષયક ઇતિહાસો, દંતકથાઓ, અધ્યાત્મ સાધના પરંપરાઓ, પોડશ સંસ્કારો, ઇતિહાસ, વિવિધ કલાઓ, સાહિત્ય, સંગીત અને વિવિધ કલાઓ તથા જીવનના અનેકવિધ વિષયો પરના સેંકડો ગ્રંથો વાંચીને એમાંથી મધુસંચય વૃત્તિથી જે કંઈ સંગ્રહ કરવા યોગ્ય લાગ્યું એવી સામગ્રીનું સંકલન તેઓ પોતાની હસ્તપ્રતોમાં કરતા રહ્યા, જેના પરિણામ સ્વરૂપ ભારતીય સનાતન સંસ્કૃતિનાં મૂળભૂત પ્રાણવાન તત્ત્વો અને હિન્દુધર્મની તમામ દિશાઓ વિશે ચારણો દ્વારા લખાયેલી હસ્તપ્રતોમાંથી વિપુલ સામગ્રીનું એકત્રીકરણ થતું રહ્યું છે.

અત્યંત પ્રાચીનકાળથી માંડીને આજ સુધીમાં આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉપર અનેક પ્રકારની જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓનાં આક્રમણો થતાં રહ્યાં છે. છતાં એનું મૂળભૂત નિજી સ્વરૂપ જળવાયું છે, એની પાછળ કારણભૂત છે આપણા વેદ-ઉપનિષદ-બ્રાહ્મણગ્રંથો, આરણ્યકો, બ્રહ્મસૂત્ર, શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા કે મહાભારત-રામાયણ જેવાં મહાકાવ્યો અને ધર્માચાર્યો, યોગીઓ, સિદ્ધ-સાધકો, સંતો-ભક્તો, અને મરમી કવિઓની વાણી. આજના આધુનિક યુગમાં અનેક પ્રકારની વિદેશી સંસ્કૃતિઓનાં આક્રમણો વચ્ચે પણ ગામડાનો ભારતીય જનસમુદાય પોતાના મૂળ લોકધર્મી સંસ્કારોને જીવતા રાખી શક્યો છે તેની પાછળ આપણા રહસ્યવાદી-મરમી સંત-ભક્ત કવિઓની પરંપરાઓ અને આપણું ધાર્મિક સાહિત્ય તથા ડિંગળી-ચારણી સાહિત્ય કારણભૂત છે એમ જરૂર કહી શકાય. આત્મશુદ્ધિને કેન્દ્રમાં રાખી આત્માનુભવ, આત્મસાક્ષાત્કાર અને આત્મદર્શનને માનવ જીવનનો પરમ પુરુષાર્થ માનનારી આ સંતપરંપરાઓ ભલે ધર્મ, પંથ, સંપ્રદાય, સાધના કે સિદ્ધાંતોમાં વિચારભેદ દર્શાવતી હોય એમ લાગે પણ એમનું સંસ્કૃતિબીજ એક જ છે અને તે છે ભારતીય સંસ્કૃતિનું.

એકોહમ્ બહુસ્યામ ભારતીય સંસ્કૃતિ

ભારતીય સંસ્કૃતિ ત્રણ કાંડોમાં વિભાજિત છે. કર્મકાંડ, ઉપાસના કાંડ

અને જ્ઞાનકાંડ. જીવમાત્રનું કલ્યાણ અને લૌકિક કે પારલૌકિક ઉન્નતિ દ્વારા પરમસુખ કે મોક્ષગતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે, ધર્મશાસ્ત્રો દ્વારા પ્રતિપાદિત સમ્યક્ અલંકૃત ચેષ્ટાઓ દ્વારા સર્વ સામર્થ્યમય પૂર્ણ સંસ્કૃતિનું નિર્માણ થયું. હજારો વર્ષ જૂની આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિનું અધ્યયન કરવા માટે અનેક ભારતીય અને પરદેશી વિદ્વાનોએ પ્રયત્નો કર્યા છે. એમાં કોઈ ધર્મસંપ્રદાયોના ફાંટાઓ વિશે વાત કરતા હોય, કોઈ ભારતના જુદાજુદા પ્રાંતોમાં ફેલાયેલી ભાષાઓ અને બોલીઓ તથા એના સાહિત્યની વાત કરતા હોય, કોઈ જાતિ કે જ્ઞાતિગત ઇતિહાસ મુજબ સંસ્કૃતિને મૂલવતા હોય, કોઈ રાજનૈતિક પાસાને આવરીને સંસ્કૃતિ વિશે વિચાર કરતા હોય, કોઈ લોકજીવનનાં રીત-રિવાજ, વેષ-ભૂષા, ગીત-સંગીત, નૃત્ય, નાટ્ય, ચિત્ર, શિલ્પ-સ્થાપત્ય, શાબ્દી કે અશાબ્દી વિદ્યાઓ કે કલાઓ વિશે વાત કરતા હોય. આ બધી બાબતો સંસ્કૃતિના અધ્યયન માટે અત્યંત આવશ્યક હોવા છતાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો પૂર્ણ પરિચય કરાવવા માટે તો અસમર્થ જ રહે છે. ઉપર જણાવ્યાં તે તમામ પાસાંઓને એકત્ર કરીને ભારતીય સંસ્કૃતિનો પરિચય કરાવવા ધારીએ છતાં કંઈક એવું તત્ત્વ બાકી રહી જાય છે, જે સંસ્કૃતિનો પૂર્ણ પ્રમાણભૂત પરિચય આપી શકે.

સમગ્ર વિશ્વમાં ભારતનું સ્થાન નાભિકેન્દ્રનું છે. માનવપિંડની ઉત્પત્તિનું કેન્દ્ર નાભિસ્થાન છે. અને એ કેન્દ્રમાંથી જેમ પિંડનો વિકાસ થાય છે, તેમ ભારતમાંથી ચારે દિશાઓ અને ચારે ખૂણાઓ તરફ એટલે કે યોગરદમ ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રચાર અને પ્રસાર સેંકડો વર્ષોથી થતો રહ્યો છે. એશિયાખંડમાં ઈરાન અને અફઘાનિસ્તાન ભારતની પશ્ચિમ દિશામાં આવે, ઉત્તર દિશામાં તિબેટ ચીન આવે, પૂર્વમાં બ્રહ્મદેશ, સિંગાપુર, સિયામ, ઈન્ડોચીન અને ઈન્ડોનેશિયા આવે તો દક્ષિણમાં સામે શ્રીલંકા, એ તમામ દેશો સાથે ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ સંકળાયેલો છે. ભારતીય સંસ્કૃતિએ આ તમામ દેશોને પોતાનો ધર્મ, સાધના અને વિચારધારાનો વારસો આપ્યો છે. ભારતમાંથી બૌદ્ધ ધર્મ અને અનેક કલાઓ સમગ્ર એશિયા ખંડમાં પ્રસાર અને પ્રચાર પામી છે. આ બધા દેશો સાથે ભારતનો જળ અને સ્થળ માર્ગ ધાર્મિક અને વ્યાપારિક થતો રહ્યો છે. સૌરાષ્ટ્રમાં હડપ્પા અને મોહે જો દડોની પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અવશેષો મળ્યા છે. આ અવશેષોને આધારે ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ચોતરફ વસેલી જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓ સાથેનું અનુસંધાન આપણા સંશોધકો જોડી આપે છે. જ્યાં જ્યાં ભારતીય લોકો ગયા છે. ત્યાં ત્યાં ભારતીય સંસ્કૃતિને પહોંચાડી છે. અનેક સંસ્કૃતિઓ એકબીજાની તદ્દન નજીક હોવા છતાં અતિ પ્રાચીન યુગથી આજ સુધી ભારતીય સંસ્કૃતિએ પોતાના મૂળ સ્વરૂપને જાળવી રાખ્યું છે.

જ્ઞાન, ભક્તિ, યોગ, અને કર્મ (સેવા) એ ચાર તત્ત્વો ભારતીય સંસ્કૃતિના મૂળભૂત પાયા છે જેનો સંબંધ ધર્મ કે અધ્યાત્મ સાથે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશેષતાઓ કે લાક્ષણિકતાઓ જોઈએ તો- (૧) મનુષ્યને માનવવિકાસના ઉચ્ચતમ શિખરે પહોંચાડીને જીવનમુક્તિની અવસ્થામાં પ્રતિષ્ઠિત કરાવવો. (૨) ગુરુ માહાત્મ્ય, ગુરુપૂજા, ગુરુભક્તિ. (૩) સમગ્ર બ્રહ્માંડનું સર્જન, પાલન-પોષણ અને સંહાર કરનારા પરમતત્ત્વ સાથે અનુસંધાન. (૪) કોઈ પણ વર્ણ કે જાતિના ભેદભાવ વિના પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિનો અધિકાર તમામ જીવને એવી ભાવના. (૫) માનવીને પોતપોતાના અધિકાર કે શક્તિ મુજબ મંત્રયોગ, તંત્રયોગ, હઠયોગ, સહજયોગ, કર્મયોગ, લયયોગ, પ્રાણયોગ, આત્મયોગ, શબ્દ સુરતિયોગ, નાદાનુસંધાન કે રાજયોગ મુજબ ભક્તિ-અધ્યાત્મના ક્ષેત્રમાં પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ સુધી પહોંચાડવા મદદગાર થવું એ ભારતીય સંતસંસ્કૃતિનો મુખ્ય હેતુ છે. અને એટલા માટે તો ધર્મ કે અધ્યાત્મસાધનાના અનેક માર્ગોનો વિકાસ થયો છે. (૬) પરંપરિત વેદધર્મ પ્રણિત માન્યતાઓ સાથે અનુસંધાન અને વિશ્વાસ. પાંચ તત્ત્વ, ત્રણ ગુણ, પચીસ પ્રકૃતિ-પંચીકરણ, શિવ સ્વરોદય, અષ્ટાંગ યોગ, ષટ્ટ્યકભેદન, પ્રાણાયામ. (૭) જન્મ-પુનર્જન્મની માન્યતા. (૮) સગુણ-નિર્ગુણ ઉપાસના. (૯) નિયંતા (ઈશ્વર) અને નિયતિ. (૧૦) કર્મને જીવનનું આવશ્યક લક્ષણ મનાયું છે. જે કર્મ સ્વાર્થ સહિત હોય અને જેમાં જ્ઞાનનો ભાવ ન હોય તો કર્મ માનવીનું કલ્યાણ કરતું નથી. (૧૧) ત્યાગ અને આત્મનિયંત્રણ. (૧૨) પિંડમાં બ્રહ્માંડનું દર્શન-સોહમ્ સાધના. (૧૩) રહસ્યવાદ - નામ વચનની સાધના. (૧૪) અહિંસા દરેક જીવ પ્રત્યે સમાનતા અને પ્રેમનો ભાવ-અહિંસાનો સિદ્ધાંત. (૧૫) બ્રહ્મચર્ય અને ક્ષમાતત્ત્વ.

ભારતીય દર્શનો મુજબ સંસ્કૃતિનાં પાંચ મુખ્ય અંગ છે : ધર્મ, દર્શન, ઇતિહાસ, વર્ણ, અને રીતરિવાજ. કોઈપણ દેશ કે જાતિનો આત્મા સંસ્કૃતિ જ છે. જેનાથી કોઈપણ દેશ કે જાતિના સંસ્કારોનો બોધ થાય છે. અંગ્રેજીના કલ્પર શબ્દ સાથે સામ્ય ધરાવતો આ શબ્દ આપણા ભારતીય હિન્દુ સમાજમાં સંસ્કાર તરીકે પણ ઓળખાય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ વેદમૂલક સંસ્કૃતિ છે. આપણા ઋષિ-મુનિઓ દ્વારા, શાસ્ત્રકારો અને સ્મૃતિકારો દ્વારા ધર્મ સત્ય, અહિંસા, અપરિગ્રહ અસ્તેય, ત્યાગ, તપ, દાન, બ્રહ્મચર્ય, કર્મ, જીવ, ઈશ્વર, બ્રહ્મ, માયા, અને પરમ તત્ત્વના સાક્ષાત્કાર વિશે જે ગાઢ ચિંતન થયું તેના પરિણામ સ્વરૂપ ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ થતો રહ્યો છે.

કાળનું અવિરત ચક્ર સદૈવ ફરતું રહે છે. જેમાં અનેક માનવ સંસ્કૃતિઓનો ઉદ્ભવ, વિકાસ અને વિનાશ થતો રહે છે. પ્રાચીનકાળથી માંડીને આજ સુધીમાં જગતમાં અનેક સંસ્કૃતિઓ અવિભાવ પામી છે. જેમાં મિસરની સંસ્કૃતિ, સુમેરિયન સંસ્કૃતિ, બેબીલોન સંસ્કૃતિ, એસિરિયન સંસ્કૃતિ, ચીનની સંસ્કૃતિ, ઈરાનની સંસ્કૃતિ, ગ્રીસની સંસ્કૃતિ, રોમન સંસ્કૃતિ અને ભારતીય આર્ય સંસ્કૃતિને નોંધપાત્ર કે અતિ મહત્વની સંસ્કૃતિઓ તરીકે ઓળખાવી શકાય.

ભારતીય ચિંતનધારાના પ્રવાહ મુજબ - હજારો વર્ષથી ભારતમાં થયેલી વેદ ધર્મની સનાતન ધર્મની સ્થાપના, અને એ વૈદિક ચિંતનધારામાંથી સમયે સમયે જે નવા અંકુરો ફૂટ્યા તે બૌદ્ધ, જૈન, શૈવ, શાક્ત, વૈષ્ણવ વગેરે સંપ્રદાયોમાં વિકસિત થતા રહ્યા. આચાર્ય ક્ષિતિમોહન સેન તેમના 'બાંગ્લાની સાધના' પુસ્તકમાં જણાવે છે તેમ ભારતવર્ષના તમામ અધ્યાત્મમાર્ગી સંતો-ભક્તોએ ઉપાસના કરી છે. સત્ત્વી - સત્યની... સત્ય એ જ એમની જીવન સાધના. કબીર સાહેબ ગાતા હોય, 'સાંચ બરાબર તપ નહીં, જૂઠ બરાબર પાપ, જાકે હિરદે સાંચ હૈ, તા કે હિરદે આપ.' તો ભક્ત સાધક દાદુ કહે છે. 'સૂધા મારગ સાયકા, સાયા હોઈ સો જાઈ, ઝૂઠા કોઈ ના ચલે, દાદુ દિયા દિખાઈ.' તમામ ધર્મ, પંથ, સંપ્રદાય અને એની વિવિધ સાધના ધારાઓમાંથી સંત કબીર સાહેબે સમન્વયની સાધનાનું સર્જન કર્યું. શૈવ, શાક્ત, વૈષ્ણવી પ્રેમસાધના, ઈસ્લામ કે સૂફી, જ્ઞાનમાર્ગી, યોગમાર્ગી, ભક્તિમાર્ગી, જૈન, બૌદ્ધ, તંત્ર એમ તમામ પ્રકારની ભક્તિ / સાધના કે સંત સાધનાની સરવાણીઓ આપણને કબીર સાહેબ પછીના વિધ વિધ ભારતીય ભાષાઓના સંત / ભક્ત કવિઓની વાણીમાં જોવા મળે છે, કારણ કે આપણી સંસ્કૃતિ સમન્વયની સંસ્કૃતિ છે.

ભવિષ્યની પેઢીઓ સુધી આપણે શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક જ્ઞાનવારસો જળવાઈ રહે એ માટે પ્રાચીન ભારતમાં નાલંદા, તક્ષશીલા, વલભી અને વિક્રમશીલા જેવી વિદ્યાપીઠોના સરસ્વતી ભંડારો જગપ્રસિદ્ધ હતા. શિક્ષણ શબ્દ શીખૂ શીખવું પરથી ઊતરી આવ્યો છે. પ્રાચીન સમયમાં તો વેદોના ઉચ્ચાર માટે શક્તિશાળી બનાવે તે જ સાચું શિક્ષણ-તે જ સાચી શિક્ષા એમ મનાતું. અને એટલે શિષ્યાધારી એ જ બની શકે જે શિક્ષિત હોય. વેદને સમજવા માટે ઇંદ, કાવ્ય, જ્યોતિષ, નિરુક્ત, વ્યાકરણ અને શિક્ષા એ છ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ અનિવાર્ય ગણાતો. આપણે ત્યાં શિક્ષાગ્રંથોની કેવડી સુદીર્ઘ પરંપરા ચાલી આવી છે ? પ્રાચીન ઋષિકુલો-ગુરુકુલો-મઠો આશ્રમોમાં તદન નિ:શુલ્ક મૌખિક શિક્ષણ કે કેળવણી અપાતાં. જેમાં

છાત્ર-વિદ્યાર્થીનો બહુમુખી વિકાસ થતો. વેદ, ઉપનિષદ્, પુરાણો, નીતિશાસ્ત્ર, ખગોળ, તર્ક, રાજવ્યવસ્થા, બ્રહ્મવિદ્યા, જ્યોતિષ, વ્યાકરણ, ઇંદ, કાવ્ય, આયુર્વેદ, કૃષિ, ગોપાલન, વાણિજ્ય, અસ્ત્રશસ્ત્ર, લોકવિદ્યાઓ... એમ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થો વિશેની સર્વાંગ સંપૂર્ણ જાણકારી આપીને, એક સુસંસ્કૃત સમાજના ઘડતરમાં તે છાત્રનું યોગદાન કેવું અને કેટલું હશે તેની અગમચેતી દાખવીને જે તે છાત્ર જીવનના અંતિમ શ્વાસ લગી સાચો વિદ્યાર્થી બની રહે એવી કેળવણી અપાતી. અને એ માટે ગ્રંથો-પુસ્તકો લખાતાં. એટલે તો પુસ્તકને આપણા ઋષિ મુનિઓ કલ્પવૃક્ષ તરીકે ઓળખાવતા હતા. કલ્પવૃક્ષ એટલે એવું વૃક્ષ જેની છાયામાં ઊભા રહીને જે કંઈ કલ્પના કરીએ તે સાકાર થઈ જાય. પુસ્તક એટલે એકાન્તનો મિત્ર, મસ્તકનો ખોરાક, મનનો જમણવાર, ચિત્તનો પ્રવાસ, શબ્દોનો શ્વાસ, માર્ગદર્શક, અજ્ઞાન અંધારામાં અજવાળું પાથરનારો દીપક, દીવાદાંડી, જીવનની સમસ્યાનું સમાધાન, નીતિ અને મૂલ્યોનું મહાગાન, દેવસ્થાનક કે જંગમ તીર્થ, એક પેઢીની વિદ્યાને બીજી પેઢી સુધી લઈ જનાર સેતુબંધ.

અને એટલે જ ભારતીય સંસ્કૃતિના કલ્પવૃક્ષ સમી ભારતના અને વિશ્વના હસ્તપ્રત ભંડારોમાં સચવાયેલી હસ્તપ્રતોમાં સંકલિત થયેલી સામગ્રી ભવિષ્યની પેઢીઓ માટે અમૂલ્ય એવો વારસો સાચવીને બેઠી છે. જેમાં ચાર વેદ, વેદનાં અંગો-વેદાંગ, બ્રાહ્મણગ્રંથો, આરણ્યકો, ઉપનિષદો, પુરાણો, ષડ્દર્શનો, મહાકાવ્યો અને લોકપરંપરાનાં ધાર્મિક અંગો વિશે ઠેરઠેરથી-ધર્મગ્રંથો, સંદર્ભગ્રંથો, અભ્યાસગ્રંથોમાંથી સામગ્રીનું એકત્રીકરણ કરવામાં આવ્યું છે, શૈવ, વૈષ્ણવ, શાક્ત, મહાપંથ, નાથ, દશનામ, પ્રણામી, જૈન, બૌદ્ધ, સ્વામિનારાયણ જેવા તમામ ધર્મ-પંથ-સંપ્રદાયો અને લોકધર્મી સંત પરંપરાઓ ઉપરાંત બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, ચારણ, બારોટ જેવા જાતિ-જ્ઞાતિવિશેષોની વિવિધ શાખા પરંપરાઓ, એની ધર્મ અનુષ્ઠાન સંબંધી માન્યતાઓ, વિધ વિધ દેવી-દેવતાઓ, એકથી શરૂ કરીને જુદી જુદી સંખ્યાઓ-અંકો સાથે જોડાયેલી સંજ્ઞાઓનો પરિચય. એમ અનેકવિધ દષ્ટિકોણથી, અનેકવિધ પાસાંઓ પરિચય આ હસ્તપ્રતોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

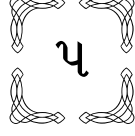
આપણે ત્યાંના અને છેક વિદેશી ગ્રંથાલયોમાંના હસ્તપ્રતભંડારોમાં સચવાયેલી તમામ હસ્તપ્રતોમાં જળવાયેલી સામગ્રીની સંપૂર્ણ પ્રમાણભૂત-સર્વાંગ સૂચિઓ પણ પ્રાપ્ય નથી. અનેક હસ્તપ્રત ભંડારોની પ્રકાશિત સૂચિઓ મારી પાસે છે, જેમાં 'ગૂટકો', 'પદસંગ્રહ', 'વિવિધ કવિઓનાં પદો-કીર્તનો' જેવાં શીર્ષકોથી હસ્તપ્રતનોંધણી થઈ છે. એમાંયે જે હસ્તપ્રતોમાં કશો જ સમયનિર્દેશ પ્રાપ્ત નથી

થતો એવી તો સેંકડો હસ્તપ્રતોમાં ઘૂટક-ગૌણ કવિઓ-સંતો-ભક્તો અને ચારણ-બારોટ જ્ઞાતિના કવિઓ દ્વારા હજારોની સંખ્યામાં રચાયેલી પદ્યરચનાઓ નોંધણી અને સૂચિ માટે કોઈક અભ્યાસુની રાહ જોઈ રહી છે, જેની નોંધ આજસુધી આપણી સંશોધન સંસ્થાઓ કે વિશ્વખ્યાત સંશોધકો દ્વારા પણ નથી લેવાઈ એ ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય સાથે સંકળાયેલા સૌ વિદ્વાનો અને સંશોધકો માટે શરમજનક હકીકત છે.

આપણા પ્રાચીન કંઠસ્થ પરંપરાના ગુજરાતી સાહિત્યમાં સુભાષિતો, લોકોક્તિ, ઉખાણાં, પ્રલેલિકા, સમસ્યા અને ગૂઢાર્થ ઉક્તિઓની એક સુવિશાળ પરંપરા નજરે ચડે છે. લોકજીવનમાં વાતવાતમાં વાતડાઢ્યા ચતુર માણસો નવરાશના સમયે આવો વાડમય ભંડાર પીરસતા રહે. લોકકંઠે આવું સાહિત્ય સૈકાઓ સુધી સચવાતું - જળવાતું તરતું રહે અને એમાંથી જરૂરત પડ્યે પ્રશિષ્ટ સાહિત્યના જૈન-જૈનેતર સર્જક-કવિ-આખ્યાનકારો અને ડિંગળી સાહિત્ય સર્જનારા ચારણ-બારોટ કવિઓ પોતાની રચનાઓમાં આવી ઉક્તિઓને વણી લે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં કોપીરાઈટ કે પોતાના આગવા મૌલિક સર્જન જેવા સંકુચિત ખયાલો જ નહોતા. જ્યાંથી કંઈ પણ સારું લાગે તેના પોતાના સાહિત્યમાં સમાવેશ કરીને પોતાની રચનાઓ લોકોના આત્મકલ્યાણ અને લોકમનોરંજન માટે પ્રયોજવાની પરિપાટી આપણને વ્યાપક રીતે ફેલાયેલી જોવા મળે. સંસ્કૃત સાહિત્ય, પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ સાહિત્ય, અન્ય ભારતીય ભાષાઓના સાહિત્ય કે કંઠસ્થ પરંપરાના લોકસાહિત્યમાંથી આવી ઉક્તિઓ લઈને એનું પોતાની ભાષામાં રૂપાંતર કરીને-ગુજરાતીકરણ કરીને પોતાના ગદ્ય-પદ્ય સર્જનને વધુ સઘન બનાવવાનો યત્ન આપણા દરેક મધ્યકાલીન સર્જકે કર્યો છે.

ગુજરાતના હસ્તપ્રતભંડારોમાં 'સુભાષિતરત્નભંડાર' જેવી સંકલન પામેલી અનેક હસ્તપ્રતો પણ મળી આવે છે. જેમાં ઉપર જણાવ્યું તેવી સામગ્રી ગુજરાતી ભાષામાં રૂપાંતર કરીને સંકલિત કરવામાં આવી હોય. અલબત્ત જૂની ગુજરાતી એટલે મધ્યકાળમાં સંપૂર્ણ ભારતમાં વ્યાપ્ત એવી સધુકડી ભાષા. જેમાં કચ્છી, સિંધી, મરાઠી, મારવાડી કે રાજસ્થાની ડિંગળનું સંમિશ્રણ થયેલું જોવા મળે, જે ખાસ કરીને ઉત્તર, પૂર્વ અને પશ્ચિમ ભારતમાં વ્યાપક રીતે ફેલાયેલી જોવા મળે છે. એ સમયના સર્જકોની એ રાષ્ટ્રીય ભાષા હતી. જેથી સમગ્ર ભારત વર્ષના સંત-ભક્ત-કવિ સર્જકો પોતપોતાની સ્થાનીય-પ્રાંતીય ભાષા-બોલી સાથે અનુસંધાન જાળવીને આ સધુકડી ભાષામાં સર્જન કરતા હતા. અને એ રીતે

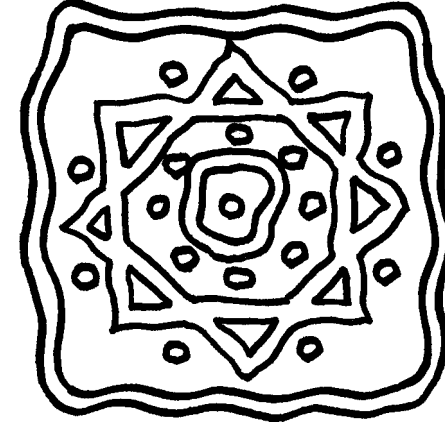
વિવિધ ભારતીય પ્રાંતોના સંત-ભક્ત સાહિત્યની પારિભાષિક શબ્દાવલી, સાધનાત્મક પરિભાષા, સંગીતના ઢાળ, રાગ, તાલ, ઢંગમાં એકાત્મકતા જોવા મળે છે. ભારતભરના હસ્તપ્રત ભંડારોમાં ખાસ કરીને ચારણ-બારોટ જ્ઞાતિના સર્જકો-સંપાદકો-લહિયાઓ દ્વારા લખાયેલી હસ્તપ્રતોમાં આપણને વિવિધ વિષયની સામગ્રી જોવા મળે, જેમાં વિવિધ રાજવંશોના ઇતિહાસ, વંશાવળી, વાત, વિગત, તવારીખ, રાસો, પવાડા(સંગ્રામ કથાઓ), વિનોદ, વિલાસ, સાગર, શિણગાર, કવિત, કુંડળિયા, છંદ, ઝમાળ, ઝૂલણા, વીસી, બાવીશી, પચ્ચીશી, બહુંતેરી, સલોકા જેવા પ્રકારોમાં ઐતિહાસિક સામગ્રી સચવાયેલી છે તો પુરાણ, મહાભારત અને રામાયણાદિનાં આખ્યાનો, દેવીસ્તવનો, અંબા, આઈ વરુડી, કરણીજી, ચાલકનેચી, ચાંપબાઈ, ચોસઠ જોગણી, જગદંબા, જવલબાઈ, જવાળામુખી, જાનબાઈ જેતબાઈ, તોરણવાળી(મહેસાણા), દેવલબાઈ, પદ્માવતી, પીઠડ, બહુચરાજી, મહાલક્ષ્મી, મેલડી, રાજબાઈ, સરસ્વતી, હિંગળાજ વગેરે શક્તિનાં સ્વરૂપો વિશેની ગદ્ય-પદ્ય રચનાઓ, રામ, કૃષ્ણ, ખેતરપાળ, ગણેશ, પ્રભુ, પારસનાથ, પીર, રાધાકૃષ્ણ, રામ, સૂર્ય, શનિ, શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ, શિવ, હનુમાન વગેરે દેવતાઓનાં સ્વરૂપો વિશેની રચનાઓ ઉપરાંત અશ્વશાસ્ત્ર, આગમ, આરોગ્ય (ગામઠી ઔષધો), આર્થિક, કર્મકાંડ, કામશાસ્ત્ર, કાવ્યશાસ્ત્ર, ગામો અને શહેરો વસવા વિષે, ગુરુ ભક્તિ, ગૂઢ ભાષા, ગૂઢાર્થ, ચરિત્ર, છંદશાસ્ત્ર, જ્યોતિષ, જાદુ, તીડ, ત્રાગાંનાં કથાગીતો, ત્રાગાંના કરારખતો, તિથિ, ધર્મદંભ, દાણલીલા, દુર્ગુણ, દુષ્કાળ, નદીસ્તવન, નાયિકાભેદ, નિંદા-ઉપાલંભ, પશુઓનું યુદ્ધ, પક્ષીઓનું યુદ્ધ, પ્રથમ, પ્રારબ્ધ, ભીખનિંદા, ભેંસ, ભૌગોલિક, બારમાસા, મરશિયા, મસ્તકદાન, મંત્રો-તંત્રો, માનવનાં વેચાણખતો, મૈત્રી, રાજનીતિ, ઋતુવર્ણન, લોકકથાઓ, લોકવ્યવહાર (નીતિ), વર્ષાવિજ્ઞાન, વ્રતકથા, વૃક્ષો, વ્યસન, વ્યાકરણ, વિવાહ, વૈરાગ્ય, જ્ઞાન, ભક્તિ, સતી, સંગીત, સંત સ્તવન, સ્થાપત્ય, સાંપ્રદાયિક, સુભાષિત, સૌંદર્ય(નારીનું), શબ્દકોશ, શસ્ત્રો, શિકાર, શુકન, શૃંગારરસ, હવામાન નોંધ, હાથીનું વર્ણન અને દાન, હાસ્યરસ... એમ જીવનનાં અનેકવિધ વિષયો ઉપરનું સાહિત્ય આ હસ્તપ્રતોમાં સંઘરાયું છે. એટલે 'ભારતીય સનાતન ધર્મ સંસ્કૃતિના મધુસંચય કોશ' તરીકે એનું સ્થાન અને માન કાયમ જળવાવાનું છે.

યારણી સાહિત્ય સંશોધનની સમસ્યાઓ

ડૉ. ભરત પંડ્યા

યારણી સાહિત્યમાં કંઠસ્થ પરંપરા, લોકપરંપરા અને શિષ્ટપરંપરાનો ત્રિવેણી સંગમ છે. ઝવેરચંદ મેઘાણીએ ‘યારણો અને યારણીસાહિત્ય’માં નોંધ્યું છે : ‘કવિતા એનો વ્યવસાય નહિ પણ એનો સંસ્કાર હતો. સ્વભાવ હતો, કવિતા એના મસ્તકમાંથી નહિ પણ રક્તમાંથી ઊછળતી, બાપના શોણિતમાંથી બેટાની નસોમાં સિંચાતી, પેઢાનપેઢી શોણિતમાં સંચરતી’^૧ તો મોરારિબાપુ કહે છે કે : ‘યારણીસાહિત્યમાં લોક અને શ્લોકનો સમન્વય છે.’ યારણ સર્જકો નૈતિકતાના આગ્રહી અને મૂલ્યનિષ્ઠ હતા. આવા સર્જકોના સાહિત્યમાં ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા કહે છે તેમ : ‘જીવન કેવું છે, તેનું નહીં પણ જીવન કેવું હોવું જોઈએ તેની વાત કરવામાં આવી છે.’^૨ હું જ્યારે લોકવિદ્યા, લોકસાહિત્ય અને યારણી સાહિત્યનો યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ કરતો હતો અને ત્યારબાદ સંશોધન અર્થે જેમ-જેમ ઊંડાણથી અભ્યાસ કરતો ગયો ત્યારે ખ્યાલ આવ્યો કે આ ક્ષેત્રે કાર્ય કરનાર અભ્યાસીએ ખૂબ જ સભાનતા અને સાવચેતી રાખવી પડે છે. કેમ કે આ પરંપરામાં તો પૌરાણિક કથાઓ, ઐતિહાસિક પ્રસંગો, લોકસાંસ્કૃતિક રીત-રિવાજો, ભૌગોલિક પરિવેશ, સામુદ્રિક શાસ્ત્ર, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, શુકન-અપશુકન અને લોકજીવન સાથે સંકળાયેલી અનેક મહત્તમ બાબતોને સ્થાન મળ્યું છે. આથી આ પ્રકારના સાહિત્યનું સંશોધન કરવાનું હોય તો ડૉ. સત્યેન્દ્રએ ‘લોકસાહિત્ય વિજ્ઞાન’ પુસ્તકમાં લોકસાહિત્યના

શુધ્ધ શાસ્ત્રીય સંશોધન માટે આઠ વ્યક્તિઓની ટીમની વાત કરી છે. જેમાં ફોટોગ્રાફર, ચિત્રકાર કે મૂર્તિકાર, ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વવિદ્ - જે પ્રાચીન લિપિનો જાણકાર, ભાષાશાસ્ત્રી, લોકસંગીત - લોકસાહિત્યનો જ્ઞાતા, વૈજ્ઞાનિક - જે ટેપરેકોર્ડર - ફિલ્મ કેમેરા કે વીડિયો કેમેરા ચલાવવાની ક્ષમતા ધરાવતો હોય, લેખક કે પત્રકાર અને પુરાણ પંડિતનો સમાવેશ થાય છે. આ વાત ચારણી સાહિત્યના સંશોધન માટે એટલી જ લાગુ પડે છે. હવે જો આવી ટીમ દ્વારા આ પ્રકારનું કાર્ય ન થાય તો તે કેટલું અઘરું બની જાય. આપણે ત્યાં ભાગ્યે જ ટીમવર્કથી કાર્ય થાય છે.

ચારણી સાહિત્ય કંઠસ્થ પરંપરામાં જળવાયેલું છે આથી મહદઅંશે તે અગ્રંથસ્થ છે તેમજ આજે આ ધારાના વાહકો ઓછા થતા જાય છે કેમ કે સામાજિક પરિવેશ બદલાયો છે. લોકોએ તેને રાજા-મહારાજાઓની પ્રશસ્તિઓનું અને સામંતિ સાહિત્ય તરીકે પણ ક્યારેક જોયું છે અને સાંપ્રત સમયમાં પેઢી દર પેઢી સાહિત્યની ઉપાસના કરનાર ચારણો પણ પોતાની કુળપરંપરા ત્યજીને અન્ય વ્યવસાયમાં જોડાઈ રહ્યા છે આથી નવો વર્ગ આગળ આવતો નથી અને ઝવેરચંદ મેઘાણી જેવી નિષ્ઠાથી આ સામગ્રીને એકત્ર કરવા માટે ચારણોત્તર સંશોધકો ભાગ્યે જ આગળ આવે છે, એટલે કંઠસ્થ છે તે લુપ્ત થઈ રહ્યું છે. મારે આપની સમક્ષ 'ચારણી સાહિત્યમાં સંશોધનની સમસ્યા' વિશે વાત કરવાની છે એટલે મારા આ સંશોધન પેપરમાં ચારણી સાહિત્યમાં સંશોધન કરવા માગતા સંશોધકોની સામે કેવી-કેવી સમસ્યાઓ આવી શકે તેની વાત કેટલાક મુદ્દાઓ લઈને કરવાનો ઉપક્રમ છે.

૧. હસ્તપ્રત વાચનની તાલીમનો અભાવ :

ચારણી સાહિત્ય હસ્તપ્રત આધારિત છે, તેમાં સચવાયેલું છે. આથી હસ્તપ્રત વાચનની તાલીમ મેળવી હોય એવા જ સંશોધકો તેનો અભ્યાસ કરી શકે. એક તાલીમબદ્ધ સંશોધકની અપેક્ષા રહે છે. યાયાવર જીવન જીવતા ચારણો સંજોગોને કારણે હસ્તપ્રતોની સુરક્ષા માટે યોગ્ય કાળજી લઈ શકતા નથી અને જૈનોની જેમ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી હસ્તપ્રતો સાચવી શક્યા નથી એટલે હસ્તપ્રતોમાં રહેલી સામગ્રી ધીમે-ધીમે લુપ્ત થતી રહે છે. કેમકે કાગળના આયુષ્યની પણ મર્યાદા હોય છે એટલે યોગ્ય જતન ન થવાથી ઊંધઈ-ઉંદરોનો ખોરાક બની જાય છે. સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ ખાતે ચારણી-સાહિત્ય હસ્તપ્રત ભંડાર છે તેમાં અગિયાર હજાર જેટલી હસ્તપ્રતો એકત્ર કરવામાં આવી છે અને તેનું ડિજિટીલાઈઝેશનનું કામ શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય સંશોધન કેન્દ્ર દ્વારા

કરવામાં આવ્યું છે. તેનાં બે સૂચિપત્રો પણ પ્રકાશિત થયાં છે પરંતુ આ તો માત્ર દસ ટકા કામ છે. બાકીનું તો આ અવસ્થામાં પડ્યું છે. એટલે હસ્તપ્રતવાચનની સઘન તાલીમ લઈને સંશોધકો આ દિશામાં કામ કરે તો ઘણું બધું બહાર આવી શકે તેમ છે. જો તાલીમ લીધા વગર કામ કરવા જશે તો શાસ્ત્રીય કામ નહીં થાય.

૨. પૌરાણિક જ્ઞાનનો અભાવ :

ચારણી સાહિત્યના સંશોધક પાસે પૌરાણિક પરંપરાનું જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે કેમ કે અઢાર પુરાણો, તેનાં ઉપપુરાણો, રામાયણ, મહાભારત અને વેદ-ઉપનિષદમાં કહેવાયેલી કથાઓનો વિનિયોગ ચારણી સાહિત્યમાં થયેલો હોય છે. પરંતુ મોટેભાગે આજની પેઢીએ આ આનુવંશિક જ્ઞાન ગુમાવ્યું છે અથવા તો તેનો અભ્યાસ નથી જેથી આવી રચનાઓનો સંદર્ભ છે તે તેને યોગ્ય રીતે સમજી શકતો નથી. દા.ત. કવિ કાગે લખ્યું છે :

‘જેની માત ખારવણ અઢાર પુરાણ એણે આલેખ્યા’

પરાશરમુનિ અને મત્સ્યગંધાના કોમાર્ય અવસ્થાના સંબંધનું સંતાન તે મહર્ષિ વેદવ્યાસ. આમાં વાત એ છે કે ખરો દાવો કર્મનો છે, કુળનો દાવો ક્યાં રહ્યો ? આ અર્થ સમજવા માટે પૌરાણિક સંદર્ભની જાણકારી જરૂરી છે. તો કોઈક રચનામાં પૌરાણિકની સાથે ઐતિહાસિક સંદર્ભ પણ સંકળાયેલો હોય છે. ઉદા.

‘રઘુવંશ બિન કોન કરે એસો દાન પ્રદાન,

રામ લંક અરુ માન દિયે, કાબુલ જીત પ્રદાન.’

જયપુરના માનસિંહ અકબરના સેનાપતિ હતા તેણે કાબુલ જીતીને અકબરને આપી દીધું પણ અહીં ઉપમા પ્રયોજી કે રામે વિભીષણને લંકા દાનમાં આપી દીધી. આ રઘુવંશની કુળપરંપરા છે. કે વિજય મેળવીને દાન કરી દેવું. — આ રીતે પ્રસ્તુત રચનામાં પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક બન્ને સંદર્ભ સંકળાયેલા છે. આ પ્રકારના સંદર્ભો આ સાહિત્યમાં હોવાને કારણે સંશોધક પાસે પૌરાણિક જ્ઞાનની અપેક્ષા રહે છે નહીં તો તેને આમાં નિહિત વિવિધ સંદર્ભો પકડવામાં મુશ્કેલી થશે. અને ભળતા જ સંદર્ભો પકડીને જુદું અર્થઘટન આપશે.

૩. ઐતિહાસિક-ઈતિહાસ વિશે જ્ઞાનનો અભાવ :

ચારણી સાહિત્યમાં પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ઇતિહાસનું દસ્તાવેજકરણ થયું છે જેને ઇતિહાસની જાણકારી ન હોય તેવા સંશોધકો આ સાહિત્યમાં સમાવિષ્ટ ઐતિહાસિક સંદર્ભોનું - સમુચિત રીતે અર્થઘટન કરી શકતા નથી. ચારણી સાહિત્યમાં

અનેક રાજવંશો અને રાજ્યોની ઊથલ-પાથલ, ચડતી-પડતી ને નવસર્જનના સંદર્ભો છે. એક-બે ઉદાહરણ જોઈએ :

‘વહેલો આવે વીર સખાતે સોમૈયાની
હિલોળવા હમીર ભાલા અણીએ ભીમાઉત.’
‘કર્મા કરમાળ કરે એ જુએ જગદીશ
એમ સોમૈયાને શીશ આલ્યું અરઠીલા ધણી.’

બાર જ્યોતિર્લિંગમાંના એક ભગવાન સોમનાથ પર ઈ.સ. ૧૩૮૮માં ઝફરખાને આક્રમણ કર્યું ત્યારે ગોહિલવંશી ભીમસિંહજીના પુત્ર અરઠીલાના યુવરાજ હમીરજી સોમનાથની સખાતે ગયેલા તેમણે ત્યાં કમળપૂજા ચડાવી અને તેમનું ધડ લડ્યું હોવાની વિગતો ચારણ આઈ લાખબાઈએ પ્રત્યક્ષ નિહાળી દુહાબદ્ધ કરી પરંતુ જો ગોહિલ રાજવીઓનો ઈતિહાસ ન જાણતા હોય કે સોમનાથ પર થયેલાં આક્રમણોથી સંશોધક અજાણ હોય તો તેમના માટે આ દુહા એકમાત્ર સામાન્ય રચના બની રહે. બીજું ઉદાહરણ જોઈએ તો ભારતના વાઈસરોય લોર્ડ કર્ઝને ઈ.સ. ૧૮૦૩માં દિલ્હીમાં એડવર્ડ સાતમાના રાજ્યારોહણ પ્રસંગે ભવ્ય સમારોહનું આયોજન કર્યું. આ પ્રસંગમાં ઉદેપુરના મહારાણા ફતેસિંહ હાજરી આપે એ માટે તેના પર ખૂબ દબાણ કરવામાં આવ્યું. મહારાણાએ વિવશ બનીને ઉપસ્થિત રહેવાનું સ્વીકાર્યું. રાજસ્થાનની પ્રજાને આ વાતની જાણ થઈ. પ્રજાને રાજાનું આ પગલું ગમ્યું નહીં. પ્રજાના અણગમાના પ્રતિધોષરૂપે ચારણ કવિ કેસરીસિંહે મહારાણાને ‘ચેતવણી રા ચુગટીયા’ રૂપે તેર સોરઠા લખીને તેમની કુળપરંપરા અને પ્રજામતનું ધ્યાન રાખવા સમજાવ્યા. ચારણકવિના આ શબ્દોએ — મહારાણાને અંદરથી જાગ્રત કર્યા અને તેઓ દિલ્હી દરબારમાં હાજર રહેવાને બદલે ઉદેપુર પાછા આવ્યા. તેના થોડા સોરઠા જુઓ :

‘પગ પગ ભમ્યા પહાડ ધરા છોડ રાખ્યો ધરમ;
(ઈશું) મહારાણા’મેવાડ, હિરદે બસિયા હિંદરે....’ ૧
‘ધણ ઘાલ્યા ધમસાણ, રાણ સદા રહિયા નિડર;
(અબ) પેંખતાં કુરમાણ, હલચલ કિમ ફતમલ તુવૈ.’ ૨
‘મન મોદ સીસોદ, રાજનીત બળ રાખણૌ;
ગવંરમેંટ રી ગોદ, ફળ મીઠા દીઠા ફતા.’ ૩

ચારણી સાહિત્યમાં વ્યાપકપણે ઐતિહાસિક સંદર્ભો છે એટલે એની

જાણકારી વિના સંશોધક આ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરશે તો મૂળ અર્થને નહીં પામી શકે.

૪. લોકબોલી અને લોકપરંપરાની જાણકારીનો અભાવ :

ચારણી સાહિત્યના વાહકો માત્ર રાજ્યાશ્રિત જ નહોતા સ્વાવલંબી હતા અને લોકજીવન સાથે અભિન્ન રીતે સંકળાયેલા હતા એટલે તેમની રચનાઓમાં એક યા બીજા પ્રકારે લોકજીવનનું પ્રતિબિંબ પડ્યું છે. જો એ બધી લોકસાંસ્કૃતિક વિગતોને ન જાણીએ તો તેના અર્થઘટનમાં ખૂબ જ મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે જેમ કે એક દુહો જોઈએ :

‘તું વણકર અમે વણાર, નાતેય નેડો નહીં,
તારા ગણને રોવું ગજમાર, તારી જાત ન જોવું જોગડા.’

ખાંભા પાસે મિતિયાળી ગામની વણારશાખાની એક આહિરાણીએ પોતાના ધર્મના ભાઈ જોગડા ઢોલીના મૃત્યુ પ્રસંગે તેની વીરતા અને ઉદારતાની સરાહના કરતાં કહેલો આ દુહો સમજવા માટે વિવિધ જ્ઞાતિઓની પરંપરાનો પરિચય જરૂરી છે. તો જત મુસલમાન અને પરમાર રજપૂતો વચ્ચે સ્વજન જેવો સંબંધ છે તે સંબંધ કેમ સ્થપાયો તેની વાત કરતો દુહો છે જુઓ :

‘ઈસા, સુણ આસો કહે, મરતા પાળ્ય મ બાંધ્ય;
જત પરમારાં એક જો, રાંધ્યો ફરી મ રાંધ્ય.’

જત મુસલમાનની છોકરીને ઘરમાં બેસાડવા માટે સિંધનો મુસલમાન બાદશાહ સુમરો પ્રયત્ન કરે છે. છોકરી અને તેનો પરિવાર માનતા નથી. સિંધ છોડીને ભાગે છે પાછળ સુમરો બાદશાહ પોતાના સાથીઓને લઈને આવે છે. જત મુસલમાનો ભાગતા-ભાગતા મૂળીના પાધરમાં આવે છે ત્યાં પરમાર રજપૂતો તેને આશ્રય આપે છે. ત્યાં સુમરો આવે છે. સુમરા સાથે યુદ્ધ થાય છે. આ લડાઈમાં ઘણાં ઘાયલ થાય છે એમાં એક જત મુસલમાન અને પરમાર રજપૂત વચ્ચેનો સંવાદ ઉપરના દુહામાં છે. લોહીથી નીંગળતી હાલતમાં જત મુસલમાન અને પરમાર રજપૂત પડ્યો છે. જત મુસલમાન થોડો ઉપર છે એટલે તેના શરીરમાંથી લોહી વહીને નીચે તરફ જાય છે. મુસલમાન નીચે જોવે છે તો પરમાર રજપૂત ઘાયલ અવસ્થામાં નીચે પડ્યો છે. તેને થયું કે મારું લોહી આ રજપૂતના લોહી સાથે ભળશે તો તેને અવગતિ થશે એટલે લોહી નીચે ન વહે તે માટે જત મુસલમાન આડી પાળ બાંધે છે. નીચે પડેલો પરમાર આ જુએ છે અને ઉપરનો દુહો છે તેમ બોલે છે. ઈસા આપણે તો હવે એક થઈ ગયા. એક નિર્દોષ અબળાને માટે લડતા લડતા મરવાના છીએ એટલે હવે આપણે નોખા કેવા ? એકવાર રંધાઈ ગયું હવે

ફરીવાર રાંધ્ય તોય ઈ છે ને ન રાંધ્ય તોય ઈ છે. આ આડશ હવે ન રાખ્ય આપણી વચ્ચે. આ દિવસથી જત મુસલમાન અને પરમાર રજપૂતો વચ્ચે આત્મીય સંબંધ છે. આ આપણી લોકસંસ્કૃતિ છે. તો જસદણ તાલુકાના એક નિરક્ષર ચારણ પાલરવ પાલિયાએ ભીમોરાના ઓઢાખાચરની ચારિત્ર્યશીલતા અને અડગવૃત્તિને બિરદાવવા કહેલો દુહો જો એ પરંપરાની જાણકારી ન હોય તો સરળ હોવા છતાં કઠિન બની જાય છે. જુઓ :

‘ખેળાને બેસાડે ખલક મહેપત ખોળામાંય;
ખંડપત ખુશી થાય, અણસારેથી ઓઢિયાં.’

લોકનાટ્ય ભવાઈમાં સ્ત્રીઓ તો હોય જ નહીં. સ્ત્રીનો વેશ પણ પુરુષ જ ભજવતો હોય. સ્ત્રીનો વેશ ભજવતા પાત્રને જોઈ જેની વૃત્તિઓ ચલિત થાય છે અને પૈસા આપીને તેને ખોળામાં બેસાડવા જેવી ચેષ્ટા કરે છે તેનો નિર્દેશ ઉપરના દુહામાં છે ત્યારે બીજી તરફ લક્ષ્મણજતિ જેવી અડગવૃત્તિ ધરાવનાર ભીમોરાના ઓઢાખાચરની ચારિત્ર્યશીલતાનો મહિમા કર્યો છે. ચારણી સાહિત્યમાં આ પ્રકારના સંદર્ભો વ્યાપક પ્રમાણમાં છે. એટલે સંશોધક લોકપરંપરાનો જ્ઞાતા હોવો જોઈએ જો તે લોકબોલી અને લોકપરંપરાની જાણકારી ધરાવતો નહીં હોય તો મુશ્કેલી થશે.

પ. ચારણી સાહિત્યની ભાષાની જાણકારીનો અભાવ :

ચારણી સાહિત્યની ભાષાને સમજવી કઠિન છે તેમાં પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન સમયની કૃતિઓ સ્થાન પામી છે. ‘બાર ગાવે બોલી બદલાય’ તેમ તેમાં ગુજરાતી, રાજસ્થાની, કચ્છી, સિંધી, વ્રજ એ બધી ભાષાઓ અને પ્રદેશોમાં બોલાતી વિવિધ પેટાબોલીઓનો સમાવેશ થયો છે. એટલે કોઈ ભાષાવિદ્ ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસ કરે તો જ તેનાં સાચાં અર્થઘટનો સુધી પહોંચી શકે અન્યથા એ રચનાનું અર્થઘટન કરવાનું કઠિન બની જાય છે : દા.ત.

‘વાયે ફરુકે મૂંછડી, રસણ ઝબૂકે દંત,
જોવો પટોળાંવાળીઓ, આ લોબાડિયાળીનો કંથ.’

અહીં પ્રયોજાયેલ ‘લોબડી’ શબ્દના અર્થઘટનમાં સમર્થ કવિ અને ભાષાવૈજ્ઞાનિક નરસિંહરાવ દિવેટિયાને પ્રશ્નો થયાનું ઝવેરચંદ મેઘાણીએ ‘ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય’માં નોંધ્યું છે. નરસિંહરાવે સંસ્કૃત પરંપરા પ્રમાણે ‘લોબડી’નો અર્થ ‘લોમપટી’ કરીને સમજવા-સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો. ખરી રીતે જોઈએ તો તેમાં સોરઠના માલધારી સમાજની સ્ત્રીઓ ઊનમાંથી બનાવેલ જે ઓઢણું ઓઢે

છે તેની વાત છે તેમજ પ્રસ્તુત દુહામાં સ્પષ્ટ રીતે કોઈ રાજ્યની વાત નથી પણ ‘પટોળા’ એટલે ‘પાટણ’ અને ‘લોબડી’ એટલે ‘સોરઠ’. પાટણ અને સોરઠની પ્રજાના ખમીરની વાત છે. રાણકદેવી, રાખેંગાર અને સિદ્ધરાજ જયસિંહ સોલંકીના સંદર્ભો આ દુહામાં પડેલા છે. બીજો એક દુહો જોઈએ :

‘રે સાબર શિંગાળ, (એક દી) અમેય શિંગાળાં હતાં;
મરતાં રા’ખેંગાર, ભવના ભીલાં થઈ રહ્યાં.’

હવે આ લોકબોલીમાં પ્રયોજાતો ‘ભીલાં’ શબ્દ ન સમજાય તો અર્થઘટન મુશ્કેલ બની જાય છે. જે બળદ કે ભેંસનાં શીંગડાંઓ ધરતી તરફ નીચે નમેલાં હોય તેના માટે ‘ભીલાં’ શબ્દ પ્રયોજાય છે. આ અર્થ સમજાય તો જ બાકીની વાત સમજી શકાય. ‘ભીલાં’ શબ્દમાં વિધવા સ્ત્રીની લાચારીનો ભાવ વ્યક્ત થયો છે. સ્ત્રી માટે તો પતિની હયાતી-ઉપસ્થિતિમાં જ રાજ-રાણીનો વૈભવ રહેલો છે.

દ. ચારણી છંદશાસ્ત્રના જ્ઞાનનો અભાવ :

ચારણી પરંપરામાં એકસોવીસ જેટલાં ડીંગળગીતો અને તેના પેટાપ્રકારો વિશે છંદશાસ્ત્રના ગ્રંથો લખાયા છે. તેમાં ‘રઘુનાથરૂપક ગીતા રો’, ‘હમીર પીંગળ’, ‘નાગપીંગળ’, ‘રાવ ખેંગાર રી બિયાખરી’ અને ‘લઘુ અવતાર ચરિત્ર’નો સમાવેશ થાય છે. ચારણી પરંપરાના છંદશાસ્ત્રને દ્વાષ્ટ્રથી પદ્ધતિથી સમજાવવામાં આવ્યું છે. આમા ચર્ચરી, રેણકી, ત્રિભંગી, સપાખરુ, મોતિદામ, ખડગ પ્રબંધ, નાગપ્રબંધ, ચક્રપ્રબંધ, ધ્વજપ્રબંધ જેવા છંદોનો વિનિયોગ થયેલો છે. આ પ્રકારના છંદોની રચના ઉપરાંત તેનું પ્રસ્તુતીકરણ - ગાન કઈ રીતે થઈ શકે તેની તાલીમ પણ ચારણોને ત્યાં કુળ પરંપરાથી આપવામાં આવતી. લગ્ન કે મરણ પ્રસંગ હોય તે સમયે થતા ડાયરાઓમાં વડીલો નવી પેઢીના યુવાનોને આવી છંદોબદ્ધ રચનાઓની પ્રસ્તુતિની તાલીમ આપતા હતા. વર્તમાન સમયમાં સંશોધકો પાસે આ પ્રકારનું પૂરતું જ્ઞાન નથી કેમ કે પરંપરિત સંસ્કૃતવૃત્તોથી આ છંદો જુદા છે. આમાં ચારેય ચરણોમાં (કંઠસ્થ રાખવાના હોવાને કારણે) વર્ણસગાઈ, અત્યાનુપ્રાસ અને પ્રાસાનુપ્રાસનો વિનિયોગ થયેલો છે. આથી સંશોધકને ચારણી છંદશાસ્ત્રનો અભ્યાસ જરૂરી છે. જો તે ન હોય તો સમજવામાં સમસ્યા સર્જઈ શકે.

૭. ચારણી પરંપરાની કાવ્યશૈલીની અપરિચિતતા :

ચારણોએ પોતાની કંઠસ્થ પરંપરાની રચનાઓમાં ઘણી બધી ઐતિહાસિક અને લોકસાંસ્કૃતિક વિગતોને સંચિત કરી હોય છે. સમાન નામધારી રાજા-

મહારાજાઓ કે લોકનાયકોને એકમેકથી અલગ પાડીને તેમની સ્પષ્ટ ઓળખ માટે તેમાં વ્યક્તિનું નામ, તેના પિતા, દાદા, તેની શાખા, તેનું મોસાળ, મોસાળની શાખાનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો હતો જેથી ચાર ચરણનો દુહો કે બે કડીની રચનામાં ઈતિહાસની ખૂટતી કડીનો નિર્દેશ આપણે અભ્યાસ કરીએ તો મળી શકે. આ પરંપરામાં પિતાની ઓળખ માટે ‘ઉત’ શબ્દ : ‘ભીમાઉત’ - ભીમસિંહનો પુત્ર. પૌત્ર માટે ‘હરા’ શબ્દ છે. તો વિવિધ શાખાઓ માટે સાંકેતિક ભાષાની જેમ રાઠોડો માટે ‘કમધ્વજ’, ઝાલાઓ માટે ‘મકવાણ’, ગોહિલો માટે ‘ગેહલોત’ સંજ્ઞા પ્રયોજાય છે. તેમજ કાવ્યમાં પૂર્ણ નામને બદલે ટૂંકું નામ પ્રયોજાય છે. જેમ કે પૃથ્વીરાજને બદલે ‘પીથલ’, મહારાણા પ્રતાપને બદલે ‘પાતલ’ શબ્દ છે. સિસોદિયાની કુળપરંપરાને ધ્યાનમાં રાખીને તેમને ગાદિપતિને બદલે ‘દિવાણ’ શબ્દ પ્રયોજે છે કેમ કે તેઓ ગાદીપતિ તો એકલિંગજીને માને છે દા.ત.

‘અકબર ગરબ મ આણ, હિન્દુ સ હાજર હુઆ,
દિઠો કોઈ દિવાણ કરતો લટકા કટહડે.’

અહીં ‘દિવાણ’ શબ્દ સિસોદિયા સંદર્ભે પ્રયોજાયેલ છે. બીજો દુહો જોઈએ :

‘ખુશી હુતા પીથલ, કમંધ પટકો મૂછા પાણ,
પછટણ હે જે તે પતો, કલમા શિર કેબાણ.’

અહીં ‘પીથલ’ શબ્દ પૃથ્વીરાજ માટે, ‘કમંધ’ શબ્દ રાઠોડ માટે, ‘પછટણ’ શબ્દ મહારાણા પ્રતાપ માટે અને ‘કલમા’ શબ્દ મોગલ માટે પ્રયોજાયો છે. આ પ્રકારના સંદર્ભો આ સાહિત્યમાં નિહિત હોવાને કારણે સંશોધકે ચારણી પરંપરાની કાવ્યશૈલીનો પૂર્ણપણે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. જો યોગ્ય જાણકારી ન હોય તો સમસ્યા ઉદ્ભવી શકે.

૮. ચારણી સાહિત્ય માટેના સામયિકનો અભાવ :

કોઈપણ પ્રકારના સાહિત્ય માટે પ્રચાર-પ્રસાર-ગતિવિધિ, સંશોધન-અભ્યાસ, ચર્ચા-પ્રતિચર્ચા માટે સામયિક જરૂરી છે. ચારણી સાહિત્યને વરેલાં સામયિકો પૂર્વે હતાં જેમાં ‘ચારણ’, ‘ચારણબંધુ’, ‘દેવીપુત્ર’, ‘સરસ્વતીપુત્ર’નું નામ લઈ શકાય તો ચારણી સાહિત્યની સામગ્રીને પોતાના સામયિકના અમુક ભાગમાં પ્રગટ કરતાં સામયિક ‘શારદા’ અને ‘ઊર્મિનવરચના’ હતાં. આ બધાં સામયિકો કોઈ એક કાયમી સંસ્થાના અભાવે બંધ પડ્યાં. હાલમાં ‘લોકગુર્જરી’ નામનું સામયિક છે જે ત્રૈમાસિક છે. પણ તે લોકસાહિત્ય-કંઠસ્થપરંપરાના એક

ભાગરૂપે ચારણી સાહિત્યની સામગ્રીને પ્રગટ કરે છે. તેથી મર્યાદિત સામગ્રી આવી શકે. એવા કોઈ કાયમી સામયિકની આવશ્યકતા છે જે સંપૂર્ણ રીતે ચારણી સાહિત્યને વરેલું હોય. હાલમાં આવું કોઈ સામયિક નથી તે તેની સમસ્યા છે.

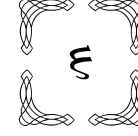
ચારણી સાહિત્યમાંથી પસાર થાવ એટલે સમજાય કે એમાં ચૌદેય લોકનો સમાવેશ છે. એમાં પશુ, પંખી, સરીસૃપ સૃષ્ટિનો પણ ઉલ્લેખ એક યા બીજી રીતે આવી જતો હોય છે તેમાં ઘોડાઓની વાત આવે તો તેની છવ્વીસ જાત અને તેનાં લક્ષણો, સિંહની વાત આવે તો સિંહના સ્વભાવની-પ્રકૃતિની ઓળખ, મોરની વાત આવે તો પ્રકૃતિ સાથેનું તેનું તાદાત્મ્ય પ્રગટતું હોય છે. તેમજ ૧૪ વિદ્યા અને ૬૪ કલા ઉપરાંત આપણી સાંસ્કૃતિક ધરોહર તેમાં એક કે બીજી રીતે સંકળાયેલી છે. પુરાણો, શાસ્ત્રો, વેદ અને ઉપનિષદ જેવા ભારતીય સંસ્કૃતિના આધારગ્રંથો તેમાં સાંકેતિક રીતે ઉપમા કે અનુસંધાનરૂપે પ્રગટ્યા છે. ડૉ. બળવંત જાની કહે છે તેમ : ‘ઈશ્વરને અનુલક્ષીને, રાજવીને અનુલક્ષીને તથા બ્રિટિશ સત્તાને અનુલક્ષીને ચારણે ઉચ્ચારેલાં વચનો-કવિતા-સાહિત્ય ભારતીય સાહિત્ય પરંપરાનું એક મહત્વનું પ્રકરણ છે.’^૪ ચારણી સાહિત્યની ધારા એક સ્વાયત્ત વિદ્યાપરંપરા હતી. માત્ર બે-પાંચ વર્ષના અભ્યાસથી જ કે કોઈ પદવી મેળવીને સમજવી કે સમજાવવી તેમ ન હતું. પરંતુ કુળ પરંપરાથી આનુવંશિક રીતે તેને જાળવવી જિહ્વાગ્રે સાચવવી અને રાજદરબાર હોય, લોકદરબાર હોય કે સમરાંગણ હોય ત્યાં તેનું ગાન કરી સૌને પ્રેરણા પૂરી પાડવામાં આવતી. વળી તેના વાહકો સત્ય, સરસ્વતી અને સંસ્કૃતિના ઉપાસકો હતા. તેમણે આ પરંપરા જતનાર્થે ખૂબ સંઘર્ષ કર્યો છે અને પ્રાણાંતે પણ પરંપરાનું જતન કર્યું છે. ડૉ. બળવંત જાની આ સંદર્ભે નોંધે છે : ‘ચારણી સાહિત્ય રાજકુળ આશ્રિત છે. છતાં તથ્ય-સત્યથી સંપન્ન છે. એનો આ કારણે મોભો, મહિમા અને મહત્તા અનન્ય કોટિના છે. એનું આગવાપણું એમાંથી પ્રગટે છે. પોતાના ભવિષ્યની દરકાર કર્યા વગર સમાજની દરકાર કરનાર એની બેવનાને ખભે ઊંચકીને ફરનાર ચારણ સર્જક આવા કારણે ફરંદો છે, ફકીર છે અને ફિરસ્તો પણ છે.’^૫ આ પ્રકારના સાહિત્યને આપણે યથાર્થ રીતે ન સમજીએ, તેને આપણા સીમિતજ્ઞાનથી એકપક્ષીય બનીને અર્થઘટન કરીએ તો તેને અન્યાય કરી બેસવા જેવું છે. આથી આ બધી બાબતોનો ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસ થાય, તેને સમુચિત રીતે સમજવા માટે ભારતીય સંસ્કૃતિની સાંસ્કૃતિક વિરાસતને સમજીએ તો આ સમસ્યાઓ દૂર થઈ શકે અને જેને આપણે શાસ્ત્રીય કહીએ છીએ તે પ્રકારનું કાર્ય થઈ શકે. અને જો આ ધારાનું શાસ્ત્રીય રીતે સંશોધન થાય, અન્ય વિદ્યાશાખા

સાથે તેનો અભ્યાસ થાય અને નવ્ય ઇતિહાસવાદની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો ભારતીય ઇતિહાસની ખૂટતી કડીઓને આપણે યોગ્ય અને યથાર્થ રીતે જોડી શકીશું.

સંદર્ભ

૧. ઝવેરચંદ મેઘાણી, લોકસાહિત્ય અને ચારણી સાહિત્ય, પ્રસાર, આતાભાઈ એવન્યૂ, ભાવનગર (ઈ.સ. ૧૯૯૭), પૃ. ૨૨૧
૨. ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા, અસ્મિતા અને અનુસંધાન, પ્રકાશક પોતે (૨૦૦૧), પૃ. ૭
૩. ઝવેરચંદ મેઘાણી, લોકસાહિત્ય અને ચારણી સાહિત્ય, પ્રસાર, આતાભાઈ એવન્યૂ, ભાવનગર (ઈ.સ. ૧૯૯૭), પૃ. ૨૩૪
૪. ડૉ. બળવંત જાની, ગુજરાતી ચારણી સાહિત્ય વિમર્શ, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ (૨૦૧૦), પૃ. ૨૯
૫. એજન, પૃ. ૩૦

‘ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટર, એમ.એસ. યુનિ. દ્વારા ‘ભારતીય ભાષાઓ અને સાહિત્યમાં સંશોધન અને સમસ્યાઓ’ વિષયે આયોજિત રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદમાં રજૂ કરેલ સંશોધન પેપર.

ચારણી સાહિત્યમાં નારી

પ્રા. હિના ગંગર, નરેન્દ્ર અદેપાલ

ભારતીય સાંસ્કૃતિનો સાચો પરિચય કેળવવો હોય તો ભારતીય જનસમાજના લોકજીવનને એની રહેણીકરણીને જાણવી પડે. સર્વ ધર્મ સમભાવ અને વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્ જેવી ઉદારતા અને સહિષ્ણુતા ધરાવતા આપણા દેશમાં યુગોથી વસતા વિવિધ જ્ઞાતિ, ધર્મ, સંપ્રદાયોને પોતપોતાની વિશિષ્ટ અને આગવી પરંપરા છે. જેમાં આપણી અસ્મિતાનાં દર્શન થાય છે. સાહિત્ય જગતમાં ચારણ કવિઓની પણ એક દીર્ઘ અને ઉજ્જવળ પરંપરા રહી છે. ચારણોની સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક પરંપરાનું અનુસંધાન એટલે ચારણી સાહિત્ય. આ ચારણી સાહિત્યમાં ભક્તિ, વીરત્વની ભાવના અને શૃંગાર જેવા ભાવોનું આલેખન થયું છે. ચારણી સાહિત્યમાં ઇતિહાસ, સમાજશાસ્ત્ર, પુરાણ, નૃવંશશાસ્ત્ર, કાવ્યશાસ્ત્ર, ભારતીય સાંસ્કૃતિક જીવનમૂલ્યો અને લોકજીવનની વાતો આગવી છટાથી કહેવામાં આવી છે. આ કવિઓનું કવન એ આપણી ભાષાનું કિંમતી સાહિત્ય ધન છે.

ચારણો અને ચારણી સાહિત્યની તાસીર

ચારણકવિઓએ એમની કાવ્યરચનાઓ દ્વારા કાવ્યરચનાઓની જુસ્સાદાર કહેણી-કથની દ્વારા લડવૈયાઓમાં ઉત્સાહ અને ખુમારી જગાવી છે, શૂરવીરોને લડવા માટે પ્રેરિત કર્યા છે. તો વળી નબળા મનના માનવીમાં શક્તિ અને વીરતાના

પ્રાણ પૂરી એમને ક્રિયાશીલ બનાવ્યાના અનેક દાખલા મોજૂદ છે. જરૂરિયાત ઊભી થતાં કલમ અને કવિતને બાજુ પર મૂકી શસ્ત્રો ધારણ કરી ધિંગાણું ખેલવામાં પણ ચારણ અચકાયો નથી. એમની કથની અને કરણીમાં કોઈ તફાવત જણાતો નથી. સાહિત્યની ઉપાસના એ ચારણનો વ્યવસાય કે વ્યવહાર નહિ પણ સંસ્કાર છે. આમ ચારણોએ આદિકાળથી લોકશિક્ષણની જવાબદારી નિભાવી છે. સમાજમાં નીતિમત્તા અને સત્યનું મૂલ્ય જળવાઈ રહે એવી ખેવના સાથે વર્ષોથી તેઓ ઝઝૂમતા રહ્યા છે. ન્યાય, સમર્પણ, સત્ય, વચનપાલન જેવા ગુણોના સ્થાપન માટે તેમજ સમાજને બૂરાઈઓથી બચાવવા માટે સમયોચિત નાડ પારખીને સમાજને મૂલ્યબોધ આપવાની આવડત ચારણોને ગળથૂથીમાં પ્રાપ્ત થઈ છે. માટે રાજદરબાર હોય કે સમાજ, ચારણોને ગુરુપદ અને પ્રતિષ્ઠાની સહજ પ્રાપ્તિ થઈ છે.

ચારણ કવિઓની વાણીની મહત્તા અને પરિચય આ દુહામાં જોવા મળે છે :

ચારણ ચોથો વેદ, વણ પઠ્યો વાતું કરે;
ભાષે અગમ રા ભેદ, જીભે જોગણીયું વસે.

ઋષિમુનિઓની માફક નિત્ય શારદાની ઉપાસના કરનાર ચારણોનો જગતને અજ્ઞાનના અંધકારમાંથી જ્ઞાન-પ્રકાશની દુનિયામાં લઈ આવવા માટે વિશેષ યોગદાન રહ્યું છે.

ચારણી સાહિત્યમાં નારી

આદિકાળથી શબ્દ અને સરસ્વતીના ઉપાસક ચારણોએ નારીશક્તિની ભવ્ય અસ્મિતા નિહાળી છે. ચારણ જ્ઞાતિમાં અનેક સંતો અને જગદમ્બાએ જન્મ લીધો છે. નારીની પ્રેરણાનાં પીયૂષ પીધાં છે. આ વિશિષ્ટ માતૃશક્તિના કારણે ચારણ પરાપૂર્વથી શક્તિના ઉપાસક રહ્યા છે. તેમના સર્જનમાં નિરૂપિત નારીનું આલેખન તપાસવાનો અહીં ઉપક્રમ છે.

ભારતીય શિષ્ટ સાહિત્યમાં નારી આલેખન તપાસતાં નારીનાં વિધવિધ રૂપ દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં નારીને દેવી સ્વરૂપા ગણવામાં આવી છે તો વળી ક્યાંક એને રાંક હીન અને નરકની ખાણ પણ કહેવામાં આવી. ચારણી સાહિત્યમાં નારી માત્ર અબળા કે આશ્રિત નથી પણ ચારણોની તહેજબ અનુસાર એની અનુમોદના કરવામાં આવી છે. ચારણી સાહિત્યમાં નારીની ભાવસૃષ્ટિ અનોખી રીતે ઊપસતી જણાય છે.

ચારણી સાહિત્યની આગવી વિશેષતા એ છે કે તે સભા સમક્ષ જુસ્સાદાર હલકભર્યા કંઠે રજૂ થવા માટે રચાયું હોય છે. સમરાંગણની યુદ્ધઘાવણી હોય કે નગરજનોથી ઓપતો રાજદરબાર હોય, અવળકંધા શૂરવીરો વિરાસન વાળી બેઠા હોય, ડાયરો જામ્યો હોય, ચારણ કવિએ વાર્તા કે વૃત્તાંતની જમાવટ કરી હોય, વહેતા પાણીના પ્રવાહમાં સ્ત્રીના રૂપના વર્ણનની વેળા આવે ત્યારે ચારણ કવિ નારીના રૂપનું વર્ણન આ મુજબ કરે :

‘આસમાન સે ઊતરી, સરોવર સે હંસ, શરદ રો કમળ, વસંત કા માંજર,
મેહ કો મમલો, બાવના ચંદન, સોળમો સોનોરાય, કેળ કો ગરભ,
રાજહંસ કો બચ્ચો, પરભાત કો સૂરજ, પૂનમ રો ચંદ્ર, સરગ કી ઝાંખી,
સ્નેહરી લેહર, ગુણ રો પ્રવાહ, રૂપ રો વિધાન, ગુણ રી ચતુરાઈ,
જોવણ રો પ્રાણ, મુગલ રો મેમચો, ચાવલ કો ચોથો બાટો ખાય,
કૂંક રી મારી આકાશે જાય, ઉત્તર રો વાયુ વાય તો દક્ષિણ રી લળે,
પુરવરો વાયુ વાય તો પશ્ચિમ રી લળે, ચાર ખૂણ રો વાય તો ટુક ટુક હોઈ પડે,
હામ કામ લોચના, વાળ વાળ મોતી સમાચ્યા, થકા અચંભમ પેખણો,
સજાણ રો સાલ પાતળા હાથ, નાનાસા પગ, દાંત જાણે અનાર કી ફૂલ,
થમ જાણે અમ્બફળ, એહર જાણે પ્રવાહ, હંસરી ગતિ ચાલે, સિંહ લંકી અંગ...’

જડમાં ચેતન પ્રગટાવવાની ક્ષમતા લઈને આવતું આ નારી રૂપનું વર્ણન જ્યારે ચારણના કંઠે વહેતું થાય ત્યારે સભા પર જાદુઈ અસર વર્તાય. નારીના રૂપમાં એના અપ્રતિમ સૌન્દર્યનાં અનેક વર્ણનો ચારણી સાહિત્યમાં જોવા મળે છે. જેમાં સભા ઔચિત્ય સાથે ગરિમાપૂર્ણ વર્ણનો કેટલાય દૃશ્યો તાદૃશ કરી જાય છે. ઉપરોક્ત વર્ણનમાં એક વાત ખાસ નોંધવી ઘટે કે અહીં દાંતની વાત આવે છે ત્યારે ગુજરાતી આખ્યાનોમાં આવતા દાડમકળી સા દંત કહેવાને બદલે ચારણ કવિ ‘દાંત જાણે અનાર કી ફૂલ’ એમ કહે છે. કેમ કે જૂના જમાનામાં રજપૂતાણીઓ દાંતને લાલ રંગે કાથાથી રંગતી. એ સંદર્ભને સાર્થક કરવા દાડમ કળીને બદલે રતાશને વધુ ઘેરી બનાવવા દાંતને દાડમ ફૂલની પાંદડીની ઉપમા આપે છે. ચારણી સાહિત્યમાં શૃંગારનું નિરૂપણ પ્રચુર માત્રામાં થયેલું છે પણ નારી સૌન્દર્યની વાત આવે ત્યારે ચારણી સાહિત્યમાં સંયમ અને વિવેકનું પાલન થાય છે. મૂળે ચારણો શક્તિપૂજક રહ્યા, માટે એમની નજર સામે જોગમાયાની ઉપાસના કરનાર ચારણ દેવીઓ હતી. નારી પ્રત્યેના ઉચ્ચ સન્માન આદરને કારણે ચારણ કવિઓની કૃતિઓમાં સ્ત્રીઓના બાહ્ય દૈહિક સૌન્દર્ય નિરૂપણને બદલે આંતરિક સૌન્દર્યના નિરૂપણને તેઓ અગ્રતા આપે છે. આમ છતાં ચારણી સાહિત્યમાં સંભોગ અને વિપ્રલંભ બંને

પ્રકારના શૃંગારનાં આલેખન મળે છે તેમ છતાં એક વાત અહીં ખાસ નોંધવી રહી કે ચારણી સાહિત્યમાં શૃંગારનું સમાપન મોટાભાગે શાંતરસ ભક્તિરસમાં છે. ચારણી સાહિત્યમાં અતિશૃંગાર નિષેધના વણલખ્યા નિયમને તેઓ પાળતા આવ્યા છે. ચારણી આખ્યાન સાહિત્યના અગ્રગણ્ય કવિ હરદાસ મિસણ કૃત ‘જલંધરપુરાણ’માં મોહિની વર્ણન આ પ્રમાણે કરેલ છે :

કુંડળા ઊજળા કાન, વણે વેણી સમ વન;
સિંદૂર માંગ સમારિ, નીલમ્બર પેર નારિ

(એ નારી કર્ણોમાં ઝળહળ સુવર્ણ કુંડળોવાળી, કાળી વેણીથી શોભતી, સિંદૂર વડે સેંથો પૂરેલી અને નીલાં વસ્ત્રો ધારણ કરેલ હતી.)

‘પુનઃ ઠવંતી પગે ઠમક, ઘૂઘરા વગે ધમક,
નેપરાંર છંદ છમક, વજિયા હદ વિહદ...’

(જ્યારે એ ઠમકાતી ચાલે ચાલી છે ત્યારે એના પગે ઘૂઘરીઓ રણઝણી ઊઠે છે, નૂપુરોનો કાવ્યમય ધ્વનિ દશેય દિશાઓમાં અપારપણે ગુંજી ઊઠે છે.)

ગેલતી ગયંદ ગતિ, સોહાતી મહાશક્તિ;
મોહતી મુખ મયન, નિરખે મિગ નયણ.

મોહિનીના શૃંગારિક વર્ણનની પરાકાષ્ટા સાધીને વર્ણનના અંતમાં ‘મહાશક્તિ’ શબ્દ પ્રયોજીને સમગ્ર વર્ણન ને જગદંબાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં મૂકી કવિ અહીં નવું પરિમાણ ઊભું કરે છે. ગજગતિથી ચાલતા, ગમ્મત કરતાં એ મહાસતી શોભાને પામ્યા છે એ પરમેશ્વરીએ કામભાવ વડે મુખને વક્ર કરીને મૃગ જેવાં નેત્રો વડે આસપાસ જોયું. અહીં નારી શૃંગારના વર્ણનમાં મહાશક્તિનું નામ આવવાથી આખો ભાવાર્થ બદલી જાય છે.

‘સદેવંત સાવર્ણીગા’ની એક દીર્ઘ પદ્યવાર્તા છે જેમાં નારી સૌન્દર્યની વાત આ મુજબ આવે છે :

‘સુંદરી સજે સંગોરોરામા, રમણ સચીલે આરસો,
કારણ કવન ઈઆણું, દીપક ધુણંત શીશો.’

(રાત્રે પ્રિયતમ સાથે મિલન માટે ઉત્સુક દર્પણ સામે ઊભેલી રૂપવાન સ્ત્રી શૃંગાર સજી રહી છે ત્યારે આ જડ એવો દીવો શા માટે શિર ડોલાવી રહ્યો છે. આમ પોતાનું માથું ડોલાવીને તે કયો ભાવ પ્રગટાવવા મથે છે...?)

‘જે દીપક પીરા ઊરું, ચરણે શરણે પક,
કર હીણો ધૂણે કમળ, દુય પહોઅર દહ’

(આ દીવાના હૃદયમાં વેદના પ્રવેશી ગઈ છે, દીવાની નજર સામે ચાર રત્નો બે નારીપ્રતિબિંબ બે આરસપ્રતિમાનાં પ્રતિબિંબ છે. પણ પોતે હાથ વગરનો છે એટલે નિરાશામાં એ મસ્તક ડોલાવ્યા કરે છે.)

ચારણ કવિઓ નારીના શૃંગાર અને સૌન્દર્યનું નિરૂપણ કરતાં કરતાં પણ એની ઊર્ધ્વગતિને ઈંગિત કરે છે. સ્થૂળ વર્ણનો દ્વારા માત્ર શૃંગારગાનમાં રાચવાને બદલે કલ્યાણકારી સતીત્વને પ્રેરતું કલાત્મક સુંદર વર્ણન કરે છે. જે આસ્વાદ્ય છે. આરંભે સૌન્દર્ય વર્ણન દ્વારા ભાવકોને રસતરબોળ કરીને આખરે તો એમાં શક્તિનાં દર્શન કરાવવાની અદ્ભુત કળાસૂઝ એ ચારણી સાહિત્યની આગવી વિશેષતા છે. હરદાસ મીસણકૃત ‘ભૂંગી પુરાણ’, ‘જલંધર પુરાણ’ તેમજ માવલ વરસડાકૃત ‘વિપ્ર વોળાવળ’ રામચંદ્ર મોડેકૃત ‘રાસલીલાની ઝમાળ’, ‘લાંગીદાસ મહેડુકૃત ‘ઓખાહરણ’, કવિ ખેતા મોડેકૃત ‘સાગરમંથણ’, ગોદડ મેહુડુકૃત ‘છાયા ભાગવત’ વગેરે કૃતિઓમાં નારીનાં નાયિકાનાં વિધ વિધ રૂપ જોવા મળે છે. જીવન અને જગતને સતત પ્રવૃત્ત રાખનાર તત્ત્વ તરીકે પ્રેમની સર્વોપરિતા વિશ્વ સાહિત્યની જેમ ચારણી સાહિત્યમાં પણ જળવાઈ રહેવા પામી છે. અહીં પ્રેમના આલેખન નિમિત્તે મિલનનો આનંદ અને વિરહની વેદના બેઉના આલેખનમાં નારીનું આલેખન ધ્યાનાર્હ રહ્યું છે.

શક્તિ સ્વરૂપા અને વીરાંગના તરીકે નારી

ભારતીય સંસ્કૃતિની સાથે નારીશક્તિનું જતન કરવામાં ચારણો હમેશાં અગ્રેસર રહ્યા છે. ચારણોને શક્તિ ઉપાસના તરફ વાળનારાં અનેક પરિબળો- માંથી સૌથી બળવત્તર પરિબળ કોઈ હોય તો તે છે ચારણ આઈઓ. સત્ય અને સ્વમાન માટે સર્વસ્વની આહુતિ આપવાનો વણલખ્યો નિયમ તેમણે જીવનમાં ઉતાર્યો. વિધર્મીઓ કે વિદેશીઓનાં આક્રમણો કે પાશવી પાપલીલા સામે લાચાર બનીને તેનું શરણું સ્વીકારવાને બદલે અડગ ધૈર્ય અને આત્મબળથી તેમની સામે લડીને પ્રાણાંતે પણ શીલ અને સંસ્કૃતિનું જતન કરનારી ચારણ બાળાઓના આદર્શો ચારણ કવિઓની દૃષ્ટિ સમક્ષ હતા. આ વિશિષ્ટ નારીશક્તિને કારણે જ ચારણોને દેવીપુત્ર કહેવામાં આવે છે. ચારણો ક્ષત્રિયોની સાથે નિકટનો સંબંધ ધરાવતા હોવાથી તેઓ ક્ષત્રિયોનાં સુખ-દુઃખના સાથી અને સાક્ષી રહ્યા છે. રણવાસથી રાણીવાસ સુધી પહોંચ ધરાવતા ચારણો ક્ષત્રિયાણીઓના માનસ અને હૃદયનું

નિકટતાથી અવલોકન કરવાની તક પામી શક્યા. તેમની સાથે પ્રત્યક્ષ પનારો હોવાથી વીર-વીરાંગનાઓના હૃદયની વાત આત્મસાત થઈને તેમની વાણીમાં સહજ અને સરળતાથી આવી શકી. એથી જ ચારણ કવિઓએ વીર-વીરાંગનાઓના હૃદયભાવોને અભિવ્યક્ત કરી વીરરસ નિષ્પન્ન કરવામાં સામર્થ્ય દાખવ્યું છે. ઈસરદાસ રોહડિયા, બાંકીદાસ આશિયા, સૂર્યમલ્લજી મિસણ, નાથુસિંહ મહિયારિયા, ઉપરાંત અનેક ચારણ કવિઓએ શક્તિ સ્વરૂપા નારીના હૃદયંગમ અને કલાત્મક ચરિત્ર નિરૂપણ કરીને કવિતામાં ડગલે ને પગલે વીરરસની લ્હાણી કરી છે.

સંસ્કૃત અને ઈતર ભાષાના સાહિત્યમાં મુખ્યત્વે ચરિત્રનાયકોને જ પ્રાધાન્ય મળતું એવા મધ્યકાલીન યુગમાં પણ ચારણ કવિઓએ ચરિત્રનાયકોની સાથે તેટલા જ ઉત્સાહ, જોમ અને ભાવથી વીરાંગનાઓના હૃદયભાવોને રજૂ કરી એમની વીરતાને વાચા આપી છે. જેને તપાસતાં,

‘સહણી સબ રી હું સખી, દો ઊર ઉલટી દાહ;
દૂધ લજણે પુત્ર સમ, બલય લજણ નાહ.’

(હે સખી ! બીજી બધીય વાતો હું સહન કરી શકું છું. પરંતુ મારો પુત્ર જો મારું દૂધ લજવે અને મારો પતિ સમરાંગણ ત્યજી પીઠ બતાવે તો એ મારા હૃદયને અગ્નિની જેમ પીડે.)

પોતાના પુત્ર અને પતિ પાસેથી કેવા વર્તનની અપેક્ષા વીરાંગના રાખે છે તે પ્રસ્તુત દુહા દ્વારા જાણવા મળે છે. તો વળી સમરાંગણમાં લડતાં લડતાં ખપી ગયેલા પતિ માટે સતી થવું એ એને મન સદ્ભાગ્યની ક્ષણ ગણાતી. એ જ વાત એક કચ્છી દુહામાં આ રીતે કહેવાઈ છે :

ભલો થ્યો થે સૂરો, ભરાણું જારે મધે,
સત રઈવ્યો લજજ, સતી થીન્ધીસ સો વેસા.

(સારું થયું કે મારો પતિ ઝારાના યુદ્ધમાં શૂરવીર થઈ ખપી ગયો, આથી મારી આબરૂ સચવાઈ. હવે હું સતી થઈ મારા પતિ સાથે સહગમન કરીશ.)

હેમચંદ્રાચાર્યજી કૃત સિદ્ધહેમ ગ્રંથમાં ઉદાહરણ અર્થે મૂકેલ એક દુહામાં પણ આવો જ ભાવ પ્રગટ થાય છે :

ભલા હુવા જુ મારિયા, બહિણી મારા કંતુ,
લજજેજન્તુ વાયસિઅણ, જો ભાગ્ગા ઘેર આવન્તું.

(હે સખી ! મારો પતિ રણમાં ખપી ગયો તે સારું થયું, જો એ ભાગીને ઘેર આવ્યો હોત તો હું સખીઓમાં લાજી મરત.)

હરદાસજી મિસણ કૃત ‘સભાપર્વ’ આખ્યાનમાં પૌરાણિક કથાનકમાં કેટલાક ફેરફારો સાથે દ્રૌપદીનાં મુખે નીચેની પંક્તિ મૂકી છે જેમાં ચારણી સાહિત્યના મિજાજનો પરિચય મળે છે :

‘તુહારિ ખુળે મેલ તાલ, ચડસિ ભીમ ગદા ચાંડાલ,
દુજોઅણ દેઅર ખબરદાર, ગમિ તિમ બોલ મ બોલ ગમાર...’

મહાભારતના સભાપર્વની કથાને આધારે માત્ર ૧૬૮ કડી(છંદ)માં લખાયેલ સભાપર્વની રચના પાછળ કવિનો ઉદ્દેશ તો દ્રૌપદીની લાજ રહ્યાનો પ્રસંગ વર્ણવીને એ નિમિત્તે કૃષ્ણ મહિમાનું ગાન કરવાનો છે. અલબત્ત અહીં દ્રૌપદીને ક્ષત્રિયાણીની માફક સિંહ ગર્જના કરતી દર્શાવવામાં આવી છે.

રાષ્ટ્ર માટે વિધર્મીઓના આક્રમણ સામે શાસકોને પ્રતિકાર કરવા માટે પ્રેરનાર ચારણ આઈયોની પણ નોંધ લેવી રહી. મુસ્લિમ આક્રમણકારોના કારણે અનેક મંદિરો ખંડિત થયાં. અનેક નિર્દોષોના પ્રાણ હોમાયા, ધર્માતરણના પીડાદાયક કાળખંડમાંથી પસાર થવાથી કણસતા સમાજને ઉગારવા માટે નારીશક્તિએ અદકેરી ભૂમિકા નિભાવ્યાના દાખલા પણ આ સાહિત્યમાં અંકિત થયેલા છે. જેમ કે આઈ વરુડીએ મહારાણા હમીરને વીરતાથી લડીને વિધર્મીઓનો સામનો કરવાની પ્રેરણા આપેલી. ચિત્રોડના રાજકવિ બારુજી દેથાના એક ગીતમાં આ વાતનો ઉલ્લેખ નીચે મુજબ જોવા મળે છે :

એલા ચિતોડી સહે ઘર આસી, હું થારા દોખિયાં હરું;
જણણી ઈસો કહું ન જાયો, કહળે દેવી ધીજ કરું.

(વરુડીજી કહે છે કે, હે રાણા ! હું તારા વેરીઓને વિદારીશ. ચિતોડ સાથે બધી પૃથ્વી તારે ઘેર આવશે. બીજી કોઈ માતાજીએ તારા જેવો વીર જણ્યો જ નથી. આ વાતની હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું.)

આઈશ્રી કરણીજી ધર્મ પ્રેમી રાજપૂતોને સંગઠિત કરીને રાજસ્થાનમાં જોધપુર અને બિકાનેર રાજ્યની સ્થાપના કરાવેલી આજે પણ ત્યાં આઈ શ્રી કરણીદેવીની પૂજા થાય છે. આ ઘટનાની નોંધ એક દુહામાં આ મુજબ મળે છે :

જોધપુર ઉદેપર બીકણો જાહરાં, થાહરે વશીએ ભૂપ વાજે;
કેતરાં કરાં વખાણ કીન્યાણી, આઈ કીરત વધત ધણી આજે.

શક્તિ સ્વરૂપા જગદમ્બાની ઉપાસના માટેનાં સ્તવન પણ ચારણી સાહિત્યમાં જોવા મળે છે. જેમાં ભારતીય પરંપરા, અસ્મિતાનાં દર્શન થાય છે.

ચારણી સાહિત્યના સર્જકો બહુશ્રુત છે. તેથી આ સાહિત્ય વૈવિધ્ય સભર છે. ચરણોને કાવ્યના રસ અને અલંકાર આત્મસાત કરવાની કળા ગળથૂથીમાં પ્રાપ્ત થઈ છે. લાઘવ અને સિદ્ધહસ્ત છે તેથી જ તેમની શૈલી અને સ્વરૂપ આગવા ને મિજાજ સ્વતંત્ર છે. ચારણી સાહિત્ય સ્વરૂપોમાં મુખ્યત્વે પદ્ય ગદ્ય અને મિશ્ર સ્વરૂપો જોવા મળે છે. જેમાં પદ-લાલિત્ય, પ્રસાનુપ્રાસ. ગતિશીલતા, ભાવતન્મયતા અને ચિત્રાત્મકતા જેવા ગુણો હોવાથી રસાનંદમાં તે મેદાન મારી જાય છે. એટલે જ ભારતના રાષ્ટ્રપતિ ફખરુદ્દીન અલી એહમદે ચારણી સાહિત્યને ભારતીય સાહિત્યના એક ઉજ્જવળ અધ્યાય તરીકે ઓળખાવ્યું છે. ગુજરાતી સાક્ષર શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ આ સાહિત્યને હિંદમાં સર્વોત્તમ, ઘણા ઊંચા પ્રકારનું અને અસલના લડાઈના જમાનામાં ચારણી સાહિત્યએ ઘણો ભાગ ભજવ્યો હોવાનું સ્વીકાર્યું છે. શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોર ચારણી સાહિત્ય બાબતે નોંધે છે કે: ભારતવર્ષ ચારણી કાવ્યોના સુસંપાદિત સંસ્કરણની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યું છે.

ચારણી સાહિત્ય પરંપરાનું સાહિત્ય હોવાથી આ સાહિત્યમાં ભારતીય ભાષાઓનો મધુસંચય જોઈ શકાય છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, મારવાડી, માળવી, મરાઠી, ડિંગળ, વ્રજ, ઉર્દૂ, ગુજરાતી, હિન્દી જેવી અનેક ભાષા અને લોકબોલીઓનું મિશ્રણ છે. ચારણી સાહિત્યના શબ્દો અન્ય કોઈ કૃતિઓમાં મળવા મુશ્કેલ છે. અને વળી એનો શબ્દાડંબર, નાદવૈભવ, ગતિશીલતા, તાલ પ્રવાહની લયબદ્ધતા, ઝડઝમક તો ભાવક હૃદયને ડોલાવી રહ્યા છે. ચારણ કવિની શબ્દ પસંદગી એટલી અનન્ય હોય છે કે વસ્તુ ભાવ કે રસના નિરૂપણમાં સર્જક જે દર્શાવવા માંગતો હોય શ્રોતાના મનમાં તે બાબતનું તાદૃશ ચિત્રણ થતું હોય છે. ચારણ કવિઓને તેમની કૃતિઓમાં વીરરસને પ્રમુખ રસ તરીકે નિરૂપ્યો છે. તેમ છતાં ભક્તિ, શૃંગાર, કરુણ, વાત્સલ્ય આદિ તમામ રસની વ્યંજના ચારણી સાહિત્યમાં જોવા મળે છે. તેથી જ ચારણી સાહિત્ય વિશે એ કહેવું યોગ્ય ગણાશે કે એ સૌન્દર્યલક્ષી, ભાવનાલક્ષી, અર્થલક્ષી, આત્મલક્ષી, જીવનલક્ષી, આનંદવર્ધક મર્મવેધી સાહિત્ય છે. આમ ચારણી સાહિત્યએ આપણી સંસ્કાર પરંપરામાં એક યશસ્વી પ્રકરણ આલેખ્યું છે. જે સમગ્ર ભારતવર્ષ માટે ગૌરવ ગણાય. ચારણી સાહિત્યના વિકાસ માટે વ્રજભાષા પાઠશાળા ભુજ, લોકસાહિત્ય વિદ્યાલય જૂનાગઢ જેવી જાણીતી વિદ્યાપીઠોએ નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું છે. તો વળી સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીનો

ગુજરાતી વિભાગ ચારણી સાહિત્યની હસ્તપ્રતોનો અદ્ભુત ખજાનો ધરાવે છે. જેમાં ચારણી સાહિત્યના અભ્યાસીઓ ઉમેરો કરતા રહે છે.

સંદર્ભસૂચિ

૧. અવગાહન	ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા
૨. ગુજરાતના ચારણી સાહિત્યનો ઇતિહાસ	ડૉ. રતુદાન રોહડિયા
૩. ઊર્મિનવરચના નારી વિશેષાંક	શ્રી જયમલ્લ પરમાર
૪. રાજસ્થાની શક્તિકાવ્ય	ડૉ. ભંવરસિંહ સામોર
૫. શબ્દોપાસના	ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા
૬. ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય	ઝવેરચંદ મેઘાણી
૭. વંશભાસ્કર	સૂર્યમલ્લ મિસણ
૮. આપણું કાલજયી સાહિત્ય	શ્રી રતુદાન રોહડિયા
૯. આપણી લોકસંસ્કૃતિ	શ્રી જયમલ્લ પરમાર

डिगल काव्यधारा में प्रगतिशील चेतना

डॉ. गजादान चारण 'शक्तिमुत'

जहाँ तक प्रगतिशील चेतना का प्रश्न है जिस तरह अंधेरे की कोख में उजाला जन्म लेता है उसी तरह परंपरा की कोख से ही प्रगतिशीलता का जन्म होता है। प्रतिरोध एवं प्रतिकार के स्वर से प्रगतिशीलता का गहरा नाता है। समय की जड़ता को तोड़कर उसमें चेतना का शंखनाद करने वाले स्वर को प्रगतिशील स्वर कहा जाता है। परंपरा जब जड़ एवं रूढ़ रीति-रिवाजों की जकड़न में फँसती नजर आती है तो प्रगतिशील चेतना उसे ललकारने को विवश हो जाती है। इस दृष्टि से देखें तो डिगल काव्यधारा में वह चेतना सदैव विद्यमान रही है जो समय की अनीति पर बिना किसी भेदभाव एवं पक्षपात के करारी चोट करने की रचनात्मक जवाबदेही का अहसास करती है। इस काव्यधारा ने यथार्थ के उबड़खावड़ रास्तों पर साहसी कदम बढ़ाते हुए विषम परिस्थितियों से सीना तानकर टक्कर लेने की क्रांतिकारी पहल की है। इस धारा ने अपने समय के रूढ़ीवादी समाज की विसंगतियों एवं हठधर्मी राजा की अनीतियों पर अंगुली उठाने में कभी संकोच नहीं किया। समय की रूढ़ घेराबंदियों को तोड़ते हुए अपने ही निर्णयों को पुनर्मूल्यांकित कर उनमें उचित बदलाव करने का आह्वान करने वाली यह काव्यधारा सामाजिक और सांस्कृतिक संक्रमण के समय जनता को शोषणमुक्त करने की युगान्तकारी पहल करने वाली रही है। समाज की जीवंत समस्याओं में शायद ही कोई शेष रही हो

जिस पर इन डिगल कवियों की लोकहितकारी दृष्टि नहीं गई हो और इन्होंने अपना तार्किक दृष्टिकोण प्रस्तुत न किया हो। परिवर्तित परिवेश के अनुरूप इसने अपना रंग-ढंग, कथ्य-शिल्प, भंगिमा और मुहावरा बदलते हुए नयेपन को अपनाया है।

इतिहास इस बात का साक्षी है कि जब जब राष्ट्र या समाज पर संकट के बादल मंडराए हैं तब तब इन डिगल कवियों ने अपनी लेखनी की धार को तीक्ष्ण करके संबंधित के जमीर को जगाने में कोई कोर कसर नहीं रखी। भले ही अंग्रेजी सत्ता के इरादों एवं भावी परिणामों की उद्घोषणा करती बांकीदास आसिया की 'आयो अंगरेज मुलक रै ऊपर, आहंस लीधी खेंच उरां' हो या कि शंकरदान सामौर की 'मिळ मुसळमान, रजपूत ओ मरेटा, जाट सिख पंथ छड जबर जुड़सी' की आह्वानकारक आवाज हो। भले ही सितोरहिंद के लिए उतावले उदयपुर महाराणा फतेहसिंह को उनके हिंदुआ-सूरज के वंशविरुद्ध की याद दिलाती क्रांतिकारी केसरीसिंह बारठ की चेतावनी हो, या कि "मानां मन अंजसो मती, अकबर बळ आयाह" की ओजस्वी हुंकार जिसने आमेरपति मानसिंह के दंभ को चूर-चूर कर दिया, सब एक से बढ़कर एक उदाहरण है। पितृहंता मारवाड़ नरेश बखतसिंह के गुरुर को तार-तार करती दलपत बारठ की 'पिता मार पचीसी' हो या कि अपने भविष्य की चिंता नहीं करते हुए कविया करणीदान की वह वरदायी वाणी हो जो 'कूरम मारयो डीकरो, (अर) कमधज मारयो बाप' कहकर मारवाड़ और ढूंढाड़ की राजसत्ता को सबसे कड़वी बात कहते हुए अपना फर्ज निभाने में संकोच नहीं करती। (डॉ. गजादान चारण : बीकानेर राज्य एवं कविराजा विभूतिदान का घराना)

हिंदी आलोचना जगत में सदैव एक बात उठती रही है कि राजस्थान में किसी प्रकार का सांस्कृतिक पुनरुत्थान जैसा कार्य नहीं हुआ। यह बात इसलिए उठी क्योंकि उन्होंने राजस्थान को एक हिंदीभाषी प्रदेश मानकर उसी दृष्टि से इसका मूल्यांकन करने की कोशिश की है। यदि उन्हें राजस्थान के सांस्कृतिक पुनरुत्थान के वाकई दर्शन करने हैं तो फिर उन्हें डिगल काव्य धारा से आधुनिक राजस्थानी की कलकल निनादित काव्यसरिता में अवगाहन करना होगा। राजस्थान की अपनी सांस्कृतिक विरासत है, जो कि बड़े रूप में भारतीय संस्कृति का ही हिस्सा है, जिसे समझने के लिए यहाँ की भाषा, साहित्य एवं लोकमानस को जानना जरूरी है। यहाँ की मौखिक एवं वाचिक परंपरा में विद्यमान काव्य का अनुशीलन किया जाए तो पता लगता है कि परिमाण एवं प्रभाव दोनों दृष्टियों से यहाँ का साहित्य अनुपम है।

चूँकि डिंगलकाव्यधारा की राष्ट्रीय चेतना एवं स्वाधीनता संग्राम में इस काव्यधारा के योगदान पर हिंदी एवं राजस्थानी पत्र-पत्रिकाओं एवं पुस्तकों में बहुत कुछ प्रकाशित है अतः पुनरावृत्ति से बचते हुए इस आलेख में आज तक अज्ञात या अल्पज्ञात कतिपय नवीन तथ्यों एवं उदाहरणों के माध्यम से डिंगल काव्यधारा की प्रगतिशील चेतना को स्पष्ट करने का प्रयास किया गया है। डिंगल काव्यधारा में चित्रित पीड़ित एवं शोषित व्यक्ति के दर्द की दास्तान, अकाल की विभीषिका, नारी की पीड़ा, रिशतों की पवित्रता, मानवीय जीवनमूल्यों का समर्थन, ऊँच-नीच की भावना का प्रतिकार, आमजन की ताकत का बखान, महलों पर भारी पड़ते झौंपड़ी के स्वाभिमान की प्रशंसा, नरेशों की विलासिता एवं नौकरशाहों की निरंकुशता की भर्त्सना, सामंतों एवं श्रीमंतों के अन्याय, अधर्म एवं आचारहीनता की खुली निंदा, वर्तमान नेताओं की दलबदलू प्रवृत्ति पर व्यंग्य बाण, पोंगापंथी धार्मिक आडंबर का विरोध इत्यादि कितने ही विषय हैं, जिनमें इस काव्यधारा की प्रगतिशील चेतना सतत रूप से प्रवाहित रही है। सार संक्षेप में कतिपय उदाहरण एवं तथ्य आपके सामने रखता हूँ -

डिंगल काव्यधारा के कवियों के योगदान पर बोलते वक्त मुझे गोपालदास नीरज की चार पंक्तियां सटीक लकती हैं-

जमाने ने जब भी अंधेरों से दोस्ती की है,
जलाके अपना घर, हमने रोशनी की है,
सबूत है मेरे घर में लगे, धुएँ के ये धब्बे
कि उजालों ने अभी अभी यहाँ खुदकुशी की है।

इतिहास में ऐसे असंख्य उदाहरण हैं जब राजाओं एवं सामंतों के अन्याय और अनीति के खिलाफ चारण कवियों ने प्रबल प्रतिरोध के स्वर आलापते हुए धरने दिए, आमरण अनशन पर रहे और अपने हाथों कटारियां खाकर अपनी ईहलीला को खत्म किया और जिंदा रहते अन्याय नहीं सहने के अपने प्रण को अमर किया। न केवल पुरुषों वरन चारण नारियों ने भी अन्याय के खिलाफ आवाज उठाते हुए जंवर किये यानी अपनी जीवनलीला समाप्त की। लोक में प्रसिद्ध उक्ति है कि 'जमहर मेहळियां जळी, समहर में सूरह'। ये चारण नारियां अपने पति या परिवार पर हुए अत्याचार के खिलाफ अहिंसात्मक आवाज उठाते हुए कई कई दिनों तक आमरण अनशन पर रहीं और अंत में संसार से विदा ले गईं। इन्हें समाज में लोकदेवियों का सम्मान मिला। आज भी ये लोकदेवियां श्रद्धा से पूजी जाती हैं।

चंदूबाई माडवा- जैसलमेर, सरूबाई बारठाणी, डाबर-बाड़मेर, हरियाबाई, हरणी तथा सीलाबाई, झिणकली के जंवर लोकप्रसिद्ध हैं। डिंगल के अनेक छंद एवं गीत इन लोकदेवियों के बलिदान की गाथा गाते हुए लोक को अन्याय के प्रबल प्रतिकार की सीख देते हैं।

सामंतों के अन्याय के खिलाफ अपना प्रतिरोध दिखाने के लिए चारणों ने अपने 'सासण' तक वापस किए हैं, ऐसे ऐतिहासिक प्रमाण हैं। इन धरनों, जंवरों, तेलियों एवं त्यागों से संबंधित डिंगल काव्य प्रचुर मात्रा में है, जिनमें तत्कालीन राजसत्ता एवं समय-परिवेश आदि का उल्लेख है। गुड़ा के राजा भाखरसिंह ने झिणकली के चारणों का अपमान किया, इसके प्रतिकार में चारणों द्वारा कटारी खाने की घटना का साक्षी ये दोहा आज भी प्रचलित है-

मारण ग्यो थो माड, चारण वळतां चूंथिया।

अे वातां औनाड, भली न कीधी भाखरा ॥

इसी तरह नगर के सामंतों की अनीति का विरोध करते हुए धनदान लालस ने कटारी खाई। धनदान के पिता रामचंद्रदान लालस ने अपने दो सासण भेडाणा और आवळिया राजा को वापस कर अपने ईमान को जिंदा रखा। इनकी साख भरते अनेक दोहे एवं गीत प्रसिद्ध हैं-

धनियां धाराळीह, पैर गळे विच पोढियो।

कर कांबळ काळीह, राळी सिर रावत तणै ॥

लौटाया सासण दोय लाळस, नगर तणै अन्याय।

भेडाणा, आवळिया भेळी, जको कलंक न जाय ॥

जब समाज के अग्रणी एवं रक्षक कहे जाने वाले क्षत्रियों ने अपना कर्म बदल कर परमार्थ एवं परोपकारी मार्ग त्याग दिया तथा जनता को लूटना शुरू कर दिया तो इन कवियों ने प्रशंसा वाले स्वर को एकदम पलट कर प्रबल स्वर में उन्हें धिक्कारा है। कवि हिंगलाजदान कविया, सेवापुरा की ये पंक्तियां स्वतः स्पष्ट हैं-

वणता जो वाहरू, करण धाडा कोपीजै।

खाय बाड़ नैं खेत, राड़ कुण हूं रोपीजै।

पैल उदक पत्रियां, बिडुद छत्रियां डोबोया।

कानां सुण कांपता, जकै आंख्यां अब जोया।

धिरकार इसा छत्रधारियां, बुरीगार ऊजड़ बुआ।

डिगल काव्यधारा का सबसे बड़ा स्वर्णिम पहलू तो यही है कि इस धारा के कवियों ने साधारण लोगों के असाधारण एवं साहसिक कार्यों की सराहने की तथा अपने आपमें बड़े बने लोगों ने जब अपना फर्ज भुलाया तो चेतावनी के चाबुक से उनकी खाल खिंचाई करने का कार्य किया। रावण पर राम की विजय हो अन्याय पर न्याय की, सत्ता पर जनता की तथा महलों पर झोंपड़ी की विजय का प्रतीक मानते हुए कोट किलों में अपने आपको सुरक्षित समझने वाले मदांध शासकों को चुनौती देती डिगल कवि बुधजी आसिया (जो बाळकनाथ नाम से लिखते थे) की निर्भीक वाणी दृष्ट्य है-

लंका रींछ बांदरां लूटी, निजरां रांवण नरखी ।
का'ला मिनख किला पर केई, चढै कैफ री चरखी ।
बाळक नाथ कहै छै बाबा, किलां गरब मत कीजो ।
जीती लंका हूंत झोंपड़ी, दिस्ट जिकण पर दीजो ॥

सामंतों के अन्याय, अधर्म और आचारहीनता की खुलकर निंदा करने वाले इस कवि ने तत्कालीन कुलीन वर्ग में व्याप्त व्यभिचार पर तीक्ष्ण प्रहार करते हुए यहाँ तक कहा कि पूर्वजन्म में हिमालय पर शरीर त्याग करने वाले सभी हिंजड़े इस समय मरुधरा के उच्च कुलों में अवतीर्ण हो गए, तत्कालीन समय में उच्चवर्ग के खिलाफ इतनी तीखी टिप्पणी करने की हिम्मत इस डिगल कविता ने ही की है, अन्यत्र दुर्लभ है-

नीची ताण बुरै मुख नीलज, संगतां नीची नीच सभाव ।
नीचां नांम घावला नीलज, अवतरिया ऊंचै कुळ आय ॥
गथराड़ा हेमाळै गळिया, छोड़े अन पाणी कर चाय ।
मुरधर मांय ठिकाणै मोटै, अवतरिया ए वे सब आय ॥

राजशाही का वह समय जब प्रेम केवल सामंतों एवं श्रीमंतों की बपौती समझा जाता था। नारी को भोग की वस्तु मानते हुए उसकी भावनाओं को आहत एवं नजरअंदाज किया जाता था। ऐसे दौर में डिगल काव्यधारा के युगचेता कवि आसाणंद बारठ ने नारी के निश्छल प्रेम की कोमल भावना का सम्मान करते हुए बाघा और भारमली की जोड़ी का समर्थन करके राजसत्ता की नाराजगी मोल ली। इतिहास साक्षी है कि राव मालदेव को जब अपनी रूपलावण्यवती दासी भारमली पर मुग्ध हुआ देखा तो उसकी रानी भटियानी ऊमादे रूढ़ कर पीहर चली गई। महारानी को मनाने के लिए मालदेव ने कई प्रयास किए। उसने भारमली को रानी

भटियानी एवं उसके बीच अवरोध मानते हुए किसी और के यहाँ भेजने की सोची मगर मालदेव जैसे शक्तिशाली राजा की दासी को रखने की हिम्मत किसी ने नहीं की। ऐसे में मालदेव ने आसाणंद बारठ से कहकर भारमली को बाघा कोटडिया को सौंप दिया। बाघा एक सामान्य सामंत था और आसाणंद बारठ का अजीज मित्र था। आसाणंद के कहने से बाघा ने भारमली को स्वीकार कर लिया। लेकिन ऊमादे भटियानी मालदेव के यहाँ आने को राजी नहीं हुई। मालदेव के लिए 'दुविधा में दोऊ गए, माया मिली न राम' वाली कहावत चरितार्थ हो गई। रानी मनी नहीं और भारमली को खुद भेज दिया। मालदेव ने कवि आसाणंद से कहा कि "रानी तो नहीं आई सौ नहीं आई, मेरी भारमली तो वापस लाओ।" राव की आज्ञा मानकर आसाणंद बारठ बाघा कोटडिया के पास गया लेकिन वहाँ जाकर जब बाघा एवं भारमली के परस्पर प्रेम को देखा तो कवि के संवेदनशील मन ने उन्हें अलग करने की बजाय सदा-सदा के लिए साथ रहने का आशीर्वाद देते हुए कहा-

जंह तरवर तंह मोरिया, जंह सरवर तंह हंस ।
जंह बाधो तंह भारमली, जंह दारू तंह मंस ॥

यह बात कहना आज तो सहज लग सकता है परंतु 'नारी उपेक्षा' के उस युग में नारी और वह भी एक दासी की सामान्य सामंत के प्रति चाहत का पक्ष करके राजसत्ता की नाराजगी मोल लेना तत्कालीन समय में प्रगतिशीलता की अमिट पहचान कहा जा सकता है। भारमली द्वारा मालदेव की बजाय बाघा कोटडिया जैसे सामान्य सामंत के साथ को प्राथमिकता देने वाली इस घटना से एक दूसरा तथ्य भी उभर कर सामने आता है कि नारी उसी के साथ रहना पसंद करती है, जो उसके प्यार का सम्मान करता है, वासना के कीड़े कितने ही बड़े क्यों ना हो, वह उनको पसंद नहीं करती।

डिगल कवियों ने इस बात का सदा ध्यान रखा है कि राजा हो या गांव का सामंत, जिसे समाज के अग्रणी या श्रेष्ठ होने के नाते जनता से अतिरिक्त सम्मान मिलता है, तो फिर उस श्रेष्ठ व्यक्ति का आचरण भी श्रेष्ठ ही होना चाहिए। जहाँ भी मर्यादा के खिलाफ आचरण हुआ, वहीं इन कवियों ने उसे खरी और खारी सुनाने में कोई कसर नहीं रखी। ऐसे हजारों उदाहरण होंगे। बीकानेर राज्य में गाँव बेजासर के सामंत ईसरसिंह ने अपनी माँ तथा भाभी का अपमान किया। उसने अपने बड़े भाई मालसिंह की पत्नी, जो कि किसी घटना में अंधी हो गई, उसे निर्जन जंगल में ले जाकर बेसहारा छोड़ दिया। इस घटना को सुनकर कवि गोविंददान

आसावत- नाथूसर को बड़ी वेदना हुई और कवि ने ईसरसिंह की भर्त्सना करते हुए लिखा-

भ्रात माल री अंध भारज्या, काढी घर सूं कोढी ।
ईसरियै बी अभ्यागत नैं, निंदरोही में छोडी ॥
घर की घरणी, मालै परणी, पूनूसर की प्यारी ।
रोट्यां काज तजी रोही में, बड़ा अधरमी भारी ॥
जाम पूत माता पिछ्ताई, बूड गई सा बाजी ।
महत कवी घर टेरा चाटै, ईसरिया री माजी ॥

डिगल काव्यधारा के कवियों ने मानवीय दृष्टि को अपनाते हुए समाज में व्याप्त छुआछूत एवं ऊँच-नीच की भावना का तार्किक प्रतिकार किया। धर्म की आड़ में अधर्म एवं नीति की आड़ में अनीति करने वाले तथाकथित बड़े समझे जाने वाले इन नीति नियंताओं पर इन कवियों ने करारे प्रहार किए। 'ऊँचनीच का भेदभाव मनुष्यकृत है, जो कि ईश्वर को बिल्कुल पसंद नहीं है।' ऐसा खुलासा करती कवि बुधजी आसिया के 'भगतमाळ' की ये पंक्तियाँ, जिनमें कवि ने तथाकथित रूप से छोटी समझी जाने वाली जातियों यथा बागरी, मीणा, मेघवाल, ढोली, भील, कसाई इत्यादि जातियों में पैदा हुए भक्तों के बिना किसी भेदभाव के भव तरने की बात कही है-

वळै फेर वागरी, तुरत लाधियो तारै ।
मैणो घट मतार, मेघ रेवो ऊधारै ।
नामौ ढोली तार, भील कर गोहो भाई ।
सजन सरीसो सोध, कियो भव पार कसाई ।
भजन रै जोर तरिया भगत, ऊँच नीच न्ह आंतरो ।
राम रो भजन करलै रिदै, पलक बुधा मत पांतरो ॥

अपनी 'दारू दूषण' कृति में डॉ. शक्तिदान कविया ने तो छोटे और मोटे के इस अव्यावहारिक विभेद पर व्यंग्य करते हुए लिखा है कि इस धरती में हमने जिन्हें छोटा माना उन्होंने तो बाबा रामदेव की आध्यात्मिक बाणियों से लोगों को जीवन का मर्म समझाया वहीं बड़े माने जाने वाले लोगों ने तो मद्यपान किया है और बेचारे निर्दोष बकरों की कुर्बानियाँ दी है-

छित पर छोटोडांह, बाबै री की बाणियां ।
मद पी मोटोडांह, की बकरा कुरबानियां ॥

आज चारों तरफ फैशन का दौर है। सब लोग देखादेखी बड़ों की हौड़ करके अपनी हालत बिगाड़ने में लगे हैं। यह स्थिति कमोबेश हर काल में रही है। सब जानते हैं कि व्यक्ति को अपनी हैसियत के अनुसार काम करने चाहिए। अपने बराबर वालों से ही मैत्री, वैवाहित संबंध एवं लेन-देन करना सुखकर रहता है लेकिन ऐसा करते नहीं हैं। डिगल कवि छता आसिया ने बड़े लोगों की दोस्ती से छोटे लोगों के लिए होने वाले परेशानियों का युक्तियुक्त ब्योरा देते हुए उन्हें बड़ों से दूर रहने की सलाह दी-

के व्याहां तंग हुवै कै करजौ, केतां औसर तंग करै ।
फैसन तंग हुवै केई फोकट, हाथां घर री आथ हरै ॥
गिरवै मेल खेतड़ा गहणा, लहणा करै न लाजै ।
वहणां मग ऊंधै वौरां सूं, बोफा ऊभा बाजै ॥

यह मनोवैज्ञानिक सत्य है कि किसी भी रूढ़ी का सहजता से प्रतिकार सक्षम लोग ही कर सकते हैं, गरीब या कमजोर लोगों को तो आर-पार की लड़ाई ही लड़नी पड़ती है। कवि छता आसिया ने इस तथ्य को समझते हुए समाज के संपन्न लोगों से अरदास की कि वे कम खर्च करने की पहल करें ताकि उनकी देखादेखी कर्ज में डूब रहे गरीब लोग बच सकें -

इण सूं वड़ा लोग सुण अरजी, कमती खरच करीजे ।
देखा देख गरीब न डूबै, कैणो म्हारो कीजे ॥

डिगल कवि चंडीदान सांदू हीलोड़ी की मान्यता है कि आत्मसम्मान चाहते हो तो संबंध और मैत्री अपने बराबर वालों से ही रखें। वे तथाकथित बड़े आदमी किसी काम के नहीं, जो खुश होकर तो बेगार में रगड़ें और नाराज होने पर नुकसान कर दें। कवि की यह तार्किक अभिव्यक्ति आज भी कितनी प्रासंगिक है-

आयां घर करै एक पग ऊभा, खातर खलल पड्या व्है खीज ।
संकौ करां नटां न सरम सूं, चित्त चढै वा ले लै चीज ॥
कटै हि मिळै (तौ) पिछाणै कोनीं, सदन गयां नह बूझै सार ।
करां सलांम दखै करडापण, कांम पड्यां कछु करै न कार ॥
राजी हुवां कांम में रगड़ै, नाराजियां करै नुकसाण ।
छोटकियां मोटोडां छोड़ौ, मिळौ सारीखां चाहौ मांण ।
आं सूं मेळ कियां दुख उपजै, रंच न लाभै सुख रौ रेस ।
मुणै 'चंड' मोटा मिनखां सूं, अळगां सूं करणा आदेस ॥

महात्मा गाँधी की अहिंसा वाली आंधी में झौपड़ियों ने जब अपना मस्तक ऊँचा किया तो कई गढ़-किले कांपने लगे। जाति, धर्म की दीवारें उलांघ कर सभी लोक गांधी के काफिले में आ मिले और राजवियों ने सिंहासन छोड़कर जाट और हरिजनों के साथ गांधी की जाजम पर बैठना स्वीकार किया। इन भावों को 'गुणसबदी' में व्यक्त करती कवि भंवरदान बारठ, झिणकली की पंक्तियां देखें-

मोहन मंत्र फूंकियो मोहन, वाजिया संख विसेक ।
पंडित मुल्ला पादरी पूरा, हंमचै हूवा हेक ॥ गाँधीड़ो कामणगारो रे...
झौपड़ियां मदसार झमंती, कांपिया किल्ला कोट ।
तूटण लागी भुरजां तीखी, वाजिया गोळा बोट ॥ गाँधीड़ो कामणगारो रे...
साह निबाब भूपाळ राजेसर, छक सिंहासण छोड़ ।
बाबाजी रै पाखती बैठा, जाट हरीजन जोड़ ।
गाँधीड़ो कामणगारो रे, मोभीड़ो हिंद माता रो रे ॥

आजादी की अलख जगाती आमजन की आँधी के सामने सारे कोट किलों के ढहने की उत्साही आवाज देती जनकवि रेंवतदान चारण मथानिया की ये पंक्तियां उल्लेखनीय हैं-

अंधार घोर आंधी प्रचंड, (आ) धुंआधोर धंव धंव करती ।
आवै है उस में आग लियां, गढ, कोटां, बंगलां नैं ढहती ॥

इसी कड़ी में देश को तंद्रा छोड़कर सजग होने एवं नवीन सपने संजोते हुए आगे बढ़ने का आह्वान करती मनुज देपावत की ये पंक्तियां कितनी उत्साहवर्धक हैं-

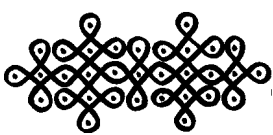
उठ खोल उणींदी आंखडल्यां, नैणां री मीठी नींद छोड़ ।
रे रात नहीं अब दिन उगियो, सपनां रो झूठो मोह छोड़ ।
थारी आंख्यां में राच रैया, जंजाळ सुहाणी रातां रा ।
थूं कोट बणावै उण जुग रा, जूनोड़ी बोदी बातां रा ।
पण बीत गयो सो गयो बीत, अब उणरी झूठी आस त्याग रे ।
छाती पर पैणां पड्या नाग रे, धोरां वाळा देस जाग रे ।

निष्कर्षतः राजस्थान की डिंगल काव्यधारा प्रगतिशीलता की सशक्त एवं प्रबल संवाहिता है। यह सही है कि इस काव्यधारा का मूल स्वर वीररसात्मक रहा है बावजूद इसके इस काव्यधारा ने परिवेश के अनुकूल स्वरभंगिमा बदलते हुए

कभी अकाल की विभीषिका से आहत होकर दर्द की अतल गहराइयों को छूने वाले स्वर आलापे हैं तो कभी आम आदमी के संघर्ष एवं जूझ को देखकर उसकी जीवटता एवं स्वाभिमान की मुक्त कंठ से प्रशंसा करते हुए आगे बढ़ी है। मातृभूमि की रक्षार्थ मरने मारने को तैयार वीरों की प्रशस्ति की है तो कर्तव्य से विमुख होकर भागने वाले कायरों की भर्त्सना करने में भी इस काव्यधारा का कोई सानी नहीं है। प्रसंगवश रूप-सौंदर्य के भव्य चित्र उकेरने के साथ दायित्वबोध के आस्थावान स्वयं को साधने में भी यह कभी पीछे नहीं रही है। इसके साहित्य को संकलित कर सिलसिलेवार अनुशीलन की दरकार है। वस्तुतः डिंगल काव्यधारा के प्रति भ्रांत धारणाओं का निवारण इसके विषय अध्ययन से ही संभव है। विषय अध्ययन के अभाव में इस विशिष्ट काव्यधारा को कुछ संकीर्ण खानों में कैद करना अपने आपको धोखा देने जैसा है। इसे राजदरबारी प्रशस्तिपरक, इतिवृत्तात्मक, एकरस, जनसामान्य से विलग इत्यादि कहने वाले आलोचक यदि इसके विविध विषय एवं विविध आयामी काव्य का सिलसिलेवार अध्ययन करेंगे तो उन्हें स्वयं अपना मत बदलना होगा। यह सत्य है कि यह काव्य समझने में थोड़ा कठिन अवश्य है लेकिन राजस्थान की सांस्कृतिक धरोहर एवं सांस्कृतिक पुनरुत्थान को समझने के लिए इसे समझना बहुत जरूरी है।

ચારણી સાહિત્ય : કર્તા અને કૃતિ

ઉપરની સુપ્રસિદ્ધ પ્રાર્થનામાં આઈ કરણીજી પાસે માગ્યું હતું તેવું જ ઊજળું જીવન જગદંબાએ તેમને જાણે કે વરદાનમાં આપ્યું હતું. સામર્થ્ય પણ કેવું ! સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન પંડિત માખનલાલ ચતુર્વેદીએ ઠાકુર સાહેબના દેહાવસાન પછી તેમને શ્રદ્ધાંજલિ સ્વરૂપે લખ્યું કે ‘વે ભારત કી સમર્થ સંતાન થે’ ‘‘રાજસ્થાન કેસરી’’ તરીકે તેમનો અનેક જગાએ ઉલ્લેખ થયો છે.

ઠાકુર કેસરીસિંહજીએ કેટલીક એવી બાબતોમાં પણ યોગદાન આપ્યું છે કે તે જોઈને તેમની ઊંચી બુદ્ધિ - પ્રતિભા તેમજ વિવિધ વિષયોમાં વિદ્વત્તા જોઈને આજે પણ તેમના તરફ અહોભાવની લાગણી થાય. ૧૯૦૫-૧૯૦૬ ના સમયગાળામાં તેમના કોટા રાજ્યના સેવાકાળ દરમિયાન આપણા પ્રાચીન વેદોના પ્રકાશનનો તેમણે સંકલ્પ કર્યો. ચારે વેદનું હિન્દી ભાષામાં શુદ્ધ રીતે અવતરણ થાય અને તે રીતે આ દેશની અમૂલ્ય સંપત્તિ સમાન જ્ઞાન તથા ઊજળા સંસ્કારોનો ખજાનો જનસમૂહ સુધી પહોંચાડવાનો તેમનો આ પ્રયાસ હતો. ઠાકુર સાહેબ માનતા કે વેદોના જ્ઞાનથી આપણા દેશની સાંસ્કૃતિક તેમજ સામાજિક એકતા સિદ્ધ થઈ શકશે. અંગ્રેજી શાસન તથા કેળવણીના પ્રભાવ હેઠળ પોતાની જ અસ્મિતા તરફ સભાન નહિ રહેવાને કારણે માનસિક રીતે પણ આપણે ગુલામીના માનસ તરફ ઢળ્યા હોઈએ તે સ્થિતિનું તેમને સ્પષ્ટ દર્શન થયું હતું. આથી વેદોના અમર સ્તુતિગાન દ્વારા દેશના લોકોના આત્મ સન્માનને ઢંઢોળવાની તેમની આ ખૂબ જ ગણતરીપૂર્વકની યોજના હતી. તેઓ પોતે પણ ઘણી ભાષાઓના જાણકાર હતા તથા નવા નવા વિચારો કરીને તેના વાસ્તવિક પ્રયોગ માટેનો વૈજ્ઞાનિક અભિગમ ધરાવતા હતા.

બ્રિટિશ સરકારની આંખમાં કેસરીસિંહજીનું સમગ્ર કુટુંબ આંખના કણાની જેમ ખૂંચતું હતું. ૧૯૧૪માં શાહપુરાથી તેમની ધરપકડ કરવામાં આવી. તેમને મુકદ્દમો સમગ્ર રાજપુતાનામાં એક ચર્ચાનો વિષય બન્યો. સામાન્ય લોકોની અમાપ સહાનુભૂતિ આ ઋષિતુલ્ય ક્રાંતિવીર માટે હતી. તેમની વિદ્વત્તા, સાદગી તથા સમર્પણથી તેઓ લોકહૃદય પર શાસન કરનારા નેતા હતા. અંગ્રેજોએ ખ્યાતનામ વકીલ રોકવાની પેરવી કરી. કેસરીસિંહજી સામેના કેસને વિશેષ મજબૂત કરવા પ્રયાસ કર્યો. ઠાકુર સાહેબના પક્ષે તે સમયના સુવિખ્યાત બેરિસ્ટર નવાબ હામિદઅલી ખાન ઊભા રહ્યા. બ્રિટિશ સરકારે મૃત્યુદંડની માંગણી પૂરી ઉગ્ર દલીલો સાથે અદાલતમાં કરી. હામિદઅલી ખાનસાહેબે આ વીરનું અણિશુદ્ધ સમર્પિત જીવન અદાલતમાં ભાવના અને લાગણીના આવેશથી તેમજ તર્કબદ્ધ હકીકતો સાથે રજૂ

કર્યું. ઓક્ટોબર-૧૯૧૪માં ટ્રાયલ જજે કેસરીસિંહજીને આજીવન કેદની સજા કરી. ઠાકુર સાહેબના વકીલ બેરિસ્ટર હામિદઅલી ખાનસાહેબે પોતાના અસીલ તરફના અન્યાયી વલણ સામે આકોશ વ્યક્ત કરીને કેસરીસિંહજી જેવા મનીષીને બિરદાવતી નજમ ભરી અદાલતમાં ગાઈ સંભળાવી ખાનસાહેબે સમગ્ર રાજપુતાના પ્રદેશના અસંખ્ય દેશભક્ત લોકોની લાગણી આમ અનોખી રીતે પ્રગટ કરી.

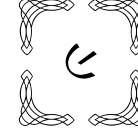
જેલમાં ઠાકુરસાહેબે યાતનાપૂર્ણ સ્થિતિમાં ગાળેલાં વર્ષોનો ઇતિહાસ એક સ્વતંત્ર પુસ્તક લખી શકાય તેવો છે. ભલભલા માનવીની હિંમત તૂટી જાય, શ્રદ્ધા ડગી જાય તેવો એ આકરો સમય હતો. પરંતુ વીર સાવરકર જેવા ક્રાંતિકારીઓમાં જેમ દેશની મુક્તિ માટેનો અગ્નિ ગમે તેવા કપરા કાળમાં નિરંતર પ્રજ્વલિત રહ્યો હતો તેવી જ સ્થિતિ ઠાકુર સાહેબની હતી. આ મહામાનવને કાળી કોટડીમાં નાખ્યા બાદ તેમના કુટુંબની તમામ મિલકત જપ્ત થયાની જાણકારી મળી હોવા છતાં તેમના જુસ્સામાં કોઈ ફેર પડતો નથી. કુટુંબીજનોને પણ આ બાબતો હસતા મુખે સહન કરવાની સલાહ આપે છે. આઝાદી માટેનો પુરુષાર્થ ધીમો કે નબળો ન પડે તેની તદેકારી રાખવા પણ સૌ સાથીઓને સૂચવે છે. સમય સારો આવશે જ, માતૃભૂમિ આઝાદ થશે જ તેવો ખમીરવંતો વિશ્વાસ તેમના જેલકાળના જીવનમાં પણ ટકાવી રાખ્યો છે અને તક મળી ત્યારે વ્યક્ત પણ કર્યો છે. જેલમાં પણ તેમણે ઘણાં વર્ષો સુધી અનાજ છોડીને વિતાવેલાં હતાં. કુટુંબની માલિકીની હવેલી જપ્ત થઈ જતાં સમગ્ર કુટુંબના સભ્યો રસ્તા પર આવી ગયા હોવા છતાં કોઈ નબળો વિચાર તેમણે ક્યારે પણ કર્યો ન હતો. પરાધીન ભારતમાતાના પુત્રો પાસે કાળ બલિદાન માંગે છે તે વાત તેમણે હંમેશાં ઘૂંટી છે અને સૌ પાસે ઘૂંટાવી છે. સ્વરચિત એક દોહામાં તેમણે આ લાગણી પ્રગટ કરી છે.

દિન દુષ્ણા નિશ ચૌગુણા સહયા કષ્ટ અનેક,
સહી ન ગઈ પળ સિંહથી પરાધીનતા એક.

ઠાકુર સાહેબના લઘુબંધુ ક્રાંતિવીર ઠાકુર જોરાવરસિંહજી પણ બલિદાનની ગૌરવગાથા સમાન જીવન જીવી ગયા. હિન્દુસ્તાનના વાઈસરોય લોર્ડ હાર્ડિંગની શાહી સવારી ઉપર ચાંદની ચોક દિલ્હીમાં બોમ્બ ફેંકવાના જાણીતા કેસમાં બ્રિટિશ પોલીસ તેમની સતત શોધમાં હતી. પરંતુ આ નરકેસરી કદી પકડાયા નહિ અને લગભગ ત્રણ દાયકા સુધી સતત પરિભ્રમણ કરીને બ્રિટિશ પોલીસની આંખમાં ધૂળ નાખતા રહ્યા. આ સિવાય પણ તેમની સામે કેટલાક કેસ રજિસ્ટર કરવામાં આવેલા. ઓક્ટોબર-૧૯૩૯માં તેઓએ આખરી શ્વાસ લીધો ત્યાં સુધી મુક્ત રહ્યા

અને અંતિમ શ્વાસો લેતી વખતે માતૃભૂમિને તથા આઈ કરણીને પોતાની જાતનું સંપૂર્ણ આત્મગૌરવથી સમર્પણ કર્યું. વીરતા તથા બલિદાનની આ એક અમર ગાથા છે. બનારસ ષડ્ચંત્રના કેસમાં અંગ્રેજ સત્તાએ કેસરીસિંહજીના સુપુત્ર કુંવર પ્રતાપની ધરપકડ કરી. પ્રતાપસિંહ પાસે તેમના સતત તથા જીવંત સંપર્કને કારણે દેશના અનેક ક્રાંતિકારીઓની પ્રવૃત્તિ બાબત મહત્વની જાણકારી હતી. અનેક શારીરિક યાતનાઓ સહન કરીને પણ કુંવર પ્રતાપે ક્રાંતિકારીઓની ગતિવિધિની કોઈ માહિતી બ્રિટિશ પોલીસને ન આપી. બરેલી જેલની કાલકોટડી solitary cell માં અનેક યાતનાઓ સહન કરતાં કરતાં આ યુવાને મે-૧૯૧૮માં મહાપ્રયાણ કર્યું. એક ક્રાંતિકારી રાવ ગોપાલસિંહે પ્રતાપને અંજલી આપતાં ભાવવિભોર થઈને કહ્યું કે ‘વિધાતાએ એકસો વીર ક્ષત્રિયના સામર્થ્યને એકઠું કરીને એક પ્રતાપનું નિર્માણ કર્યું હતું.’

૧૯૦૩ માં લોર્ડ કર્ઝનની મહત્વાકાંક્ષા તેમજ સત્તા પ્રભાવનું નિદર્શન કરવા માટે દિલ્હી દરબારનું આયોજન થયું. આ આયોજનમાં ઉદ્દેપુર મહારાણા ફતેસિંહજી હાજર ન રહે તેમાં જ મારવાડ-મેવાડની શોભા છે તેમ ઘણા દેશભક્તો માનતા હતા. મહારાણાને દિલ્હી દરબારમાં હાજરી આપતા રોકવા માટે કેસરીસિંહજીએ લખેલા દોહા સાહિત્યમાં તેના સત્ત્વને કારણે અમર થયેલા છે. ઠાકુર કેસરીસિંહજી તથા તેમના પરિવારને આવી અનેક ઘટનાઓ માટે જ્યારે યાદ કરીએ ત્યારે આપણા આવા આભથી ઊંચા પૂર્વજો માટે ગૌરવ અને આદરની લાગણી થાય છે. કેટલાયે નામી-અનામી એવા ક્રાંતિવીરોનાં બલિદાન થકી સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. આ વીરોને સુખચેનનું જીવન જીવવા માટે પૂરતાં સાધનો હતાં, તેમની ક્ષમતા પણ હતી. પરંતુ આ બધી સુખ-સવલતોને અડગ નિર્ધાર સાથે છોડીને તેમણે આઝાદી પ્રાપ્ત કરવાના જંગમાં ઝુકાવ્યું હતું. ગાંધીજીના સુવિખ્યાત અનુયાયીઓની જેમ ક્રાંતિનો માર્ગ પકડીને ચાલેલા આ વીરોએ પણ આઝાદીની મશાલ સતત પ્રજ્વલિત રાખી હતી. સ્વાતંત્ર્ય પર્વની ઉજવણી નજીકમાં જ છે તેવા સમયે આવા નરબંકાઓની પાવન સ્મૃતિ સ્વભાવિક રીતે જ વિશેષ થાય છે.

કરમાણંદ આણંદકૃત દુહા : દંતકથા અને દસ્તાવેજ

— ડૉ. ઊર્મિલા શુક્લ

કરમાણંદ અને આણંદ નામના પિતા-પુત્ર મધ્યકાલીન ચારણી સાહિત્યના મહત્વના સારસ્વત તરીકેના સ્થાન અને માનના અધિકારી જણાયા છે. એમના સ્થાન વિશે વિવિધ સ્થાને ઘૂટીછવાઈ રીતે ચરિત્રાત્મક વિગતો, સાહિત્યિક દૃષ્ટાંતો અને કૃતિલક્ષી સંદર્ભો પ્રાપ્ય છે. એમાં ક્યાંક પુનરુક્તિ છે, ક્યાંક વિરોધાભાષી વિગતો છે. એમની કંકાળણ ભાટ નામની કવયિત્રી સાથેની કાવ્યસ્પર્ધામાં જીત મેળવ્યાની વિગત પ્રખ્યાત છે. એમના એ કવિતો, દુહાઓ અને એમના વિશે પ્રચલિત દંતકથાઓ, દસ્તાવેજ આધારો અને દુહા-કવિત વિશે વિગતો સ્વાધ્યાય કરીને મારો અભ્યાસ આલેખ રજૂ કરવાનો હેતુ અહીં જાળવ્યો છે.

: ૧ :

ગુજરાતની રાજધાની પાટણમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહના શાસનકાળ દરમિયાન માળવાથી કંકાળણ ભાટ નામની ખૂબ જ બુદ્ધિશાળી, ગર્વિલી અને કવિત્વશક્તિથી સભર વ્યક્તિત્વથી સહુ કોઈને આંજી દેનારી કવયિત્રીનું કહેણ આવે છે કે થોડા દિવસોમાં હું આપના રાજદરબારમાં આવવાની છું. મારી સાથે કાવ્યવિવાદ અને કાવ્યસ્પર્ધા માટે તમારા કવિગણને સાબદા રાખજો. આ સમાચારથી પાટણના રાજકવિ ખિન્ન થઈ ગયા. એમની પુત્રી તેજલબા

રાજકવિપદધારી પિતાની પરેશાની સમજી ગઈ. તેજલબા પોતે પણ કવયિત્રી-કાવ્યશાસ્ત્રજ્ઞ હતાં. એમના શ્વશુર આણંદ અને પતિ કરમાણંદની કાવ્યતત્ત્વજ્ઞતાથી પણ પરિચિત હતા. એટલે પિતાશ્રીને કહ્યું કે તમારા ભાણેજને અને એના પિતાને બન્નેને નિમંત્રણ પાઠવો, સ્પર્ધામાં-વડછંડમાં એને કંકાળણ ભાટ આંબી-પહોંચી નહીં શકે.’

તેજલબા પોતે પણ કવયિત્રી હતાં. સુખસાહ્યભીમાં ઊછરેલાં અને શ્વશુરવાસી થયેલાં. શ્વશુર ગામ બોગનીઆઈ - રાજસ્થાનમાં કિશોરાવસ્થામાં. પિતૃગૃહેથી મેળવેલી કાવ્યદીક્ષા અને શિક્ષા લગ્ન પછી પતિગૃહે પણ કાવ્ય-સંવિવાદપૂર્ણ વાતાવરણમાં વિશેષ દૃઢ થઈ હશે. અન્યથા આવો અર્થસભર કવિત-છપ્પો રચવાનું એમનાથી શક્ય ન બને.

‘ખીપા હંદા ખોલડા, છાજ મરઠ છાઈ જે,
માંય જુવા મોકળા, ખડ ઊંચો ખાઈ જે,
સાઠી કો સિંચણો, તકે પણ નીર ખારો,
હળ ઓઠો હાંકરો, દુધ પીણો અજયા રો.
જીવતાં મનુષ્ય ભૂતાં જેસાં, પશુ પશુ સા પાગરણ,
તીણ દેશ ‘તેજલ’ તવે, રખે દિયે રાધા રમણ.’

(જે પ્રદેશમાં ખીપ નામના વૃક્ષનાં લાકડાંમાંથી ઘર બનાવવામાં આવે છે. મરઠનાં ડાળાં-પાંદડાંથી એનું છજું બનાવવામાં આવે છે. જ્યાં આંગણમાં જૂવા સવિશેષ પરેશાન કરતા કરડતા હોય છે. વાહન તરીકે જ્યાં ઊંટનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, જ્યાં સાઠ હાથનું સિંચણ રાખવામાં આવે છે. ઊંડા કૂવામાંનાં જળ પણ જ્યાં ખારાં છે. જ્યાં ઊંટ દ્વારા ખેતી કરવામાં આવે છે અને બકરીનું દૂધ પીવામાં આવે છે. જીવતાં મનુષ્ય જ્યાં ભૂત જેવાં દેખાય છે અને જ્યાં પ્રાણીઓની માફક ભૂમિ ઉપર પથારી પાથરી સૂવું પડે છે. તેજલ કહે છે હે રાધારમણ ! તેવા પ્રદેશમાં કોઈને સાસરું ન આપશો.)

તેજલબાનું કવિત વાંચતાં પ્રેમાળ પતિ-કવિશ્રી કરમાણંદ, અર્ધાંગિની તેજલબાની આંતરવ્યથાને કળી ગયા. પરિસ્થિતિને જીરવીને જીવતી, તેજલબા પરત્વે એમને વિશેષ માન ઊપજ્યું અને કહ્યું કે ‘આ ઉનાળામાં તો અવસ્થિતિ વિકટ છે, એમાંથી થોડા દિવસ છુટાય અને પિયરમાં સહુને મળાય એ હેતુથી પાટણ-પિયરગૃહે થોડો સમય જઈ આવો’. તેજલબા પિયરગૃહે - પાટણ - પધાર્યા છે. કંકાળણ ભાટનું માળવાથી આગમન થવાનું જાણીને ચિંતાતુર બનેલા પિતાને

પુત્રી તેજલબા સાંત્વના આપે છે. અને પોતાના શ્વશુર આણંદ-પતિને કરમાણંદને પાટણ કાવ્યચર્ચાર્થે પધારવા કહેણ મોકલાવે છે.

રાજસ્થાની ભાષા-સાહિત્યના લબ્ધપ્રતિષ્ઠ વિદ્વાન હીરાલાલ માહેશ્વરીએ એમના ગ્રંથ ‘બારહદ્દ ઈસરદાસ’માં એક દુહો ઉદાહરણાર્થે કર્યો છે, એમાં આણંદ-કરમાણંદનો પણ નામોલ્લેખ છે. એને આધારે એવું અનુમાની શકાય કે આણંદ-કરમાણંદની કવિત્વ શક્તિ એ સમયગાળામાં ઘણી પ્રચલિત હશે.

‘ઈસર, અલુ કરમાણંદ આણંદ,- સુરદાસ પુનિસંતા,
માંડણ, જીવો, કેશવ, માધવ, નરહરદાસ અનંતા.’^૨

કરમાણંદ-આણંદની દુહા કવિતા ખૂબ જ જાણીતી હશે. એનો પરિચય કરાવતો બીજો પણ એક દુહો આશાજી રોહડિયા વિશેના ડૉ. અંબાદાન રોહડિયાના સંશોધનલેખમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

‘કવિતે અલુ, દુહે કરમાણંદ, પાત ઈસર વિદ્યાચો પુર
મેહો છંદે, જૂલણે માલો, સુરપદે ગીત હરસુર’^૩

કવિત રચવામાં અલુજી કવિયા, દુહામાં કરમાણંદ, સર્વવિદ્યાઓમાં ઈસરદાસ મહાપુર સમાન છે. છંદરચનામાં મેહોજી, જૂલણા રચવામાં માલોજી આશિયા, પદો રચવામાં સુરાજી રોહડિયા અને ગીત રચવામાં હરસુર પ્રખ્યાત છે.

રાજસ્થાનમાં અને પછીથી ગુજરાતમાં સુખ્યાત બનેલા કરમાણંદ-આણંદ હકીકતે પિતા-પુત્ર છે. ‘આણંદ કહે કરમાણંદ’ એવી નામછાપ ધરાવતી પિતાએ પુત્રને ઉદ્દેશીને રચેલી રચનાઓ ખૂબ જ પ્રખ્યાત છે. કંઠસ્થ પરંપરાની જીવંત પરંપરામાં પ્રચલિત રચનાઓના મૂળરૂપ પ્રાચીન હસ્તપ્રતોમાં પણ ઉપલબ્ધ હોવાને કારણે એમના કર્તૃત્વ અંગે શંકાને સહેજ પણ સ્થાન નથી. કેટલાકે એમને પ્રજ્ઞાચક્ષુ તરીકે ઓળખાવ્યા છે, કેટલાકે એમને મામા-ભાણેજ કે કાકા-ભત્રીજા તરીકે ઓળખાવ્યા છે. પણ એ અંગેના કોઈ આધાર પ્રાપ્ય નથી. એમના પિતા-પુત્રના સંબંધના દસ્તાવેજ આધારરૂપ વિગતો રતુદાન રોહડિયાએ ‘ગુજરાતના ચારણી સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ નામના ગ્રંથમાં આલેખેલ છે. તે મુજબ

‘સોલંકી યુગના ચારણ કવિઓમાં શિરમોર રૂપ કહેવાય તેવા તો આણંદ અને કરમાણંદ મિશ્રણ છે. તેઓમાં આણંદ પિતા અને કરમાણંદ પુત્ર હતા. મૂળ તો તેઓ થરપારકરના બોગનીઆઈ ગામના હતા. અને પછી સિદ્ધરાજ જયસિંહ તરફથી મમ્માણા ગામ એમણે દાનમાં મેળવેલું. હાલ ત્યાં કરમાણંદના વંશજો

મોજૂદ છે. અને તેઓ કરમાણંદ મિશણની ૨૨મી પેઢીએ થાય છે. આ હકીકતને જૂનાં કાવ્યોનો પણ ટેકો પ્રાપ્ત છે. મમ્માણા ગામના આઠ પેઢી પહેલાંના પૂર્વજ વીરદાન મિશણે મમ્માણા ગામ પર રાજ્યની ભીંસ આવતાં ત્રાગું કરેલું તે વેળાનું એક કાવ્ય ઉપલબ્ધ છે :

રાજડ માન શ્રી કૃષ્ણા રિસાણા,
લેવા કજ શાસણ લોભાણા,
એમ ભાખે વીરદાસ આપાણા;
તો મૂં ઊભાં કંમ જાય મમ્માણા... ૧
જગ જાણે સિદ્ધરાજ દહિયા જેહ,
આણંદ કરમાણંદ લહિયા એહ;
બાપ દીકરો ઘણું ખાટ્યા બેઅ,
તો ત્રાગાળો વીરદાસ ન દિયે તેહ... ૨

(રાજા કૃષ્ણાજી કોપાયમાન થયા, અને તેમના દિલમાં ચારણોને મળેલું દાન (શાસણ) પડાવી લેવાનો લોભ જાગ્યો. ત્યારે વીરદાસ મિશણ કહે છે : મારાં ઊભાં (જીવતાં) મમ્માણા ગામ મારા હાથમાંથી કેમ જાય ? કેમ જાવા દઉં ? જગત જાણે છે કે પાટણ-પતિ સિદ્ધરાજ જયસિંહ દેવે એ દાન આપેલું છે. અને આણંદજી અને તેમના પુત્ર કરમાણંદજીની બેલડીએ તે મેળવ્યું છે. તેને ત્રાગું કરવાવાળો એવો વીરદાસ મિશણ એમ ને એમ (ત્રાગાં કર્યા વગર) તો એ નહિ જ જવા દઉં).^૪

: ૨ :

કરમાણંદ-આણંદ પિતા-પુત્રએ એક થઈને જેમને મહાત કરી એ વિદુષી કવયિત્રી કંકાળણ ભાટ વિશે પણ વિવિધ પ્રકારની દંતકથાઓ પ્રચલિત છે. એક મત મુજબ તે અતિદુર્બળ, કુરૂપ અને એક આંખે કાણી હતી. પરંતુ તેના કોઈ આધાર પ્રાપ્ત નથી. તથા કંકાળણ નામના અર્થપ્રમાણે હાડપિંજર એટલે દૂબળી. આવું એક અનુમાન કરાયું હશે. પરંતુ કંકાળણનો નીચેનો હોઠ કપાયેલો હોવાના કેટલાક આધાર સ્પર્ધા નિમિત્તે પ્રગટ થયા છે. તેનું ઉદાહરણ અવલોકીશું પરંતુ એ પૂર્વે કંકાળણ ભાટ ભારે સમર્થ કવયિત્રી હતી. જગદેવ પરમારનું માથું તેણે દાનમાં પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તે ભારે રૂપવતી અને દૈવીગુણો પણ ધરાવતી હોવાનાં દષ્ટાંતો ઉપલબ્ધ છે.

બીજું દષ્ટાંત કંકાળણ ભાટ સંદર્ભે પ્રાપ્ત છે - એમાં એની સાથે આણંદ કરમાણંદે કાવ્યચર્યા કરેલી એવા નિર્દેશ નિહિત છે. એ કંકાળણ ભાટને જગદેવ પરમારે શિશ દાનમાં આપ્યાની વાત પ્રચલિત છે. કવિ વેતાળ ભાટનાં કાવ્યોમાંથી પણ એ વાત મળે છે :

‘બચન કાજ જગદેવ શિર કંકાલન દિયો’
જબદલ વિહારીનાં કવિતોમાં :
‘જગદેવ નહ મરે, દીધ મરહુ શિર કપી.’
કોલુ શંખાવતના ગીતમાંથી :
‘કમળ જગદેવ રા જેમ કોલુ રમક
કોરડા પ્રથીસર અમર કીધા.’

‘જગદેવ પરમાર’ની પદ્યબંધ વાત કે જે વીસનગરના શ્રી, સોમાભાઈ બારોટને ચોપડે નોંધાયેલી છે. તેમાં પણ જગદેવ પરમારે કંકાળણને માથું દાનમાં આપ્યાની કથા છે, સાથે કંકાળણ ભાટણ દૈવીઅંશ ધરાવતી હતી એવું પણ નિરૂપણ છે. જગદેવ પરમારના માથાનું દાન લેવાની પાત્રતા અને દૈવી અંશના આરોપણનું વાસ્તવિક તાત્પર્ય એ છે કે કંકાળણ ભાટ સમર્થ કવયિત્રી હતી.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી પ્રકાશિત થયેલી ‘સુબોધક વાતો’ પુસ્તિકામાં દંતકથાને આધારે આલેખાયેલી કંકાળણ અને કરમાણંદની વાતમાં કંકાળણને અતિ કુરૂપ અને એક આંખે કાણી હોવાનું વાંચ્યાનું પણ સ્મરણ છે.

જ્યારે ‘જગદેવ પરમારની વાત’માં કંકાળણ ભાટનું જુદું ચિત્ર અવલોકવા મળે છે.’ જગદેવ પરમારની વાત’ કંકાળણની વંશાવળી આ રીતે આપે છે.

‘પ્રથમ ભાટ ભીમ, સંભ, પ્રભટ રાવ ભણી જે;
અટરાવે મેઘરાવ, મેઘ કંકાળણ જોઈ.’

અર્થાત્, પ્રથમ ભીમભાટ થયા, ભીમના શંભ ભાટ થયા, શંભના પ્રભટ ઉર્ફે અટરાવ થયા, અટરાવના મેઘરાવ થયા. એ મેઘરાવની પુત્રી કંકાળણ છે.

કંકાળણના રૂપનું વર્ણન પણ એમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તે અવલોકીએ :

‘કંકાળણ રૂપ અસો કરિઓ.
ધરો રૂપ સકોમળ તે ધરિઓ,

સુન સોળ સુનાં શણગાર સજો,
ભર જોબન રૂપ અનૂપ ભજો.’

‘ભન માંગ સિંદૂર જે મગ ભરો,
કેસરી કટલંક અનોપ કરો,
મ્રધનેન મરાલ કીરન મોર,
તબાબ અનારો રામજી રમો,
ચંદ્રવદની ચંત સચંત ચલે.
દફલા સકોમલ હૈ સૂં હલે.’

‘કામની ઘણ કામણ રૂપ કરી,
ફેણ મઆ વેણ નાગફણી.’

‘તવ રૂપ રંભાતણો, તડોવડ કરે તાત.’

કંકાળણ ભાટ મહાન વિદ્વાન હતી એવું નિરૂપણ પણ એ રચનામાં પ્રાપ્ત છે.

‘ચઉદ વદા ગુણવદ, વદે વદા કુણ વેદ;
વડાળા વજીઓ નમાડે નર નેઠ
ગણે ગણ ગૂંજીઆ.’^{૧૩}

અર્થાત્, એ રૂપવતી કંકાળણ ચૌદવિદ્યાને જાણનારી છે. એની સામે કોણ વિદ્યાની હોડ-વાદ કરી શકે તેમ છે ? તે સુંદરી નારી ખરેખર મોટા સભાજીત પંડિત નરોને નમાવનારી છે. એનાં કાવ્યો સભાઓમાં ગાજે છે.

ડો. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીના મતાનુસાર સિદ્ધરાજ જયસિંહનો સમય ઈ.સ. ૧૦૮૪ થી ૧૧૭૮ (વિ.સં. ૧૧૫૦ થી ૧૨૩૬) મનાય છે. ફાર્બસના મતાનુસાર ઈ.સ. ૧૦૮૪ થી ૧૧૪૩ છે. કરમાણંદ-આણંદ મિસણને પાબુજી રાઠોડના પિતાશ્રી ધાંધલજી રાઠોડે પંચપદરા તાલુકામાં આવેલું નાનકડું ઈકડાણી નામનું ગામ ભેટસ્વરૂપે આપેલું. રાજસ્થાની ચારણકવિશ્રી મોડજી આશિયાએ ‘પાબુ પ્રકાશ’ નામની રચનામાં આણંદજી મિસણને પાબુજીના પિતાને ધાંધલજીના સમકાલીન ગણીને નિરૂપ્યા છે. એ રીતે કરમાણંદને ધાંધલજીના સુપુત્ર પાબુજીના સમકાલીન ગણી શકાય.

કરમાણંદ ભારે લાડકવાયા હશે. પિતા પુત્ર વચ્ચે મૈત્રીભર્યા સંવાદ કાવ્યોની આપ-લે થયેલી છે અને સતત સાથે સહવાસમાં જ છે એટલે બન્ને વચ્ચે કદાચ ઉંમરનો બહુ તફાવત નહીં હોય. વીસ બાવીસ વર્ષનો ગણીએ તોય પિતા

ઠરેલ, જ્ઞાનવૃદ્ધની સંગાથે કિશોર વયે પહોંચતા કરમાણંદે પણ કાવ્યરચનાનો આરંભ કર્યો હશે. કંકાળણ ભાટવાળી ઘટના તેજલબા સાથેના લગ્ન પછીની તરતની જ ગણાય. એ સમયે કરમાણંદની વય પચીસેકની અનુમાનીએ અને પિસ્તાલીસેક વર્ષની વય પિતાશ્રીની અનુમાનીએ તો પછીનું શેષ આયુષ્ય એમણે ગુજરાતમાં ગાળ્યું ગણાય.

મૂળ વતન રાજસ્થાનનું જેસલમેર જિલ્લાનું બોગનીઆઈ ગામ. બક્ષિસમાં મળેલું ઈકડાણી ગામ. એની જાગીર છોડી નહીં હોય. (કદાચ આણંદજી મિસણ રાજસ્થાનમાં પણ રહ્યા હોવાનું અનુમાની શકાય). ભાઈઓમાં સંતાનોને કે ભત્રીજાઓને જાગીર આપી હશે. કારણ કે ચારણના કચ્છના મોરઝર-નિવાસી વહીવંચા બારોટ ભીમજી ભારમલના ચોપડામાં મિસણ ચારણોની વંશાવળીમાં રાજસ્થાન સાથેનો અનુબંધ જળવાયેલો નિરૂપાયેલો હોવાને કારણે મૂળ વતન અને ગુજરાતમાં પ્રાપ્ત માન-સન્માન જમીન જાગીરો પણ ઉપયોગ ચાલુ રાખ્યાનું જણાય છે.

પિતા-પુત્રએ કાવ્યચર્યા-સ્પર્ધામાં કવયિત્રી કંકાળણ ભાટને પરાજિત કરી એમાં કવિપ્રતિભા ઉપરાંત ચારણી કુનેહ પણ કારણભૂત જણાય છે. એમની રચનાઓમાં નીતિબોધ, ડહાપણ, કોઠાસૂઝ અને સામાજિક જ્ઞાન પણ પ્રયોજાયેલું હોવાને કારણે સમાજના બહુ મોટા વર્ગમાં એમની રચનાઓ સ્વીકૃતિ પામી અને આઠ-નવ સૈકા સુધી કંઠસ્થપરંપરામાં જીવંતરૂપે પણ જળવાઈ. અલબત્ત એમાં સમયભેદે ભાષાના પ્રચલિત રૂપો ભળતા ગયા. મને આણંદ કરમાણંદની નામછાપવાળી બીજી થોડી રચનાઓ પણ અવલોકવા મળી, પરંતુ મને એનું કર્તૃત્વ સંદિગ્ધ જણાયું હોઈને હું સ્પષ્ટપણે એનું કર્તૃત્વ આણંદ-કરમાણંદનું માનતી નથી.

વિદુષી, કવયિત્રીની સામે સ્પર્ધામાં ઉતારવા માટે કવિપુત્રી તેજલબાની પ્રતીતિને સ્વીકારીને રાજકવિ પિતાશ્રીએ રાજવી સિદ્ધરાજ જયસિંહને જણાવી દીધું કે ‘આપ નિશ્ચિત રહેજો. રાજસ્થાન બોગનીઆઈથી અમારા વેવાઈ આણંદજી અને જમાઈ કરમાણંદને કંકાળણ ભાટ સાથે કાવ્યવાદ માટે નિમંત્ર્યા છે.

: ૩ :

માળવાથી કંકાવણ ભાટ આવી પહોંચી. સ્ત્રીસહજ લજ્જા અને ગૌરવથી તેમણે રાજકચેરીમાં પડદા પાછળ બેસીને કાવ્યસર્જન પરીક્ષણ આરંભવાનું કહેલું. તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા થઈ ગઈ. રાજકચેરીમાં કાવ્યરસના ભાવકો વિશેષ રૂપે ઉપસ્થિત

થયા. કંકાળણે કહ્યું કે ‘હું જે અંતિમચરણ રૂપે કાવ્યાંશ કહું તેનો તમારે તર્કપૂત, સત્યપૂત કાવ્યબંધ રચી આપવાનો. કરમાણંદ અને આણંદે કંકાળણની એ શરત સ્વીકારી.

કંકાળણ ભાટ કવયિત્રીએ પણ એક પછી એક અગિયાર કાવ્યાંશો કહ્યા અને એના ઇંદોબદ્ધ રીતે કંકાળણના પ્રશ્નને વિષયસંદર્ભે ભારતીય પુરાકથાના તાર્કિક આધારો આપીને એક પછી એક કવિત બનાવીને શીઘ્રકવિતા પ્રસ્તુત કરીને કંકાળણ ભાટને પરાજિત કરેલી. આ અગિયાર કવિતના પાઠ રતુદાન રોહરિયા દ્વારા લેખસ્વરૂપે ‘ઊર્મિ નવરચના’ના ઓગસ્ટ ૧૯૭૮ના અંકમાં મળે છે. શ્રી શિવદાન ગઢવીના અભ્યાસગ્રંથ ‘કવિરાજ કહે’ ગ્રંથના એક લેખમાં કંઠસ્થ પરંપરામાં પ્રચલિત પાઠ ઉદાહરણાર્થે થયેલો મળે છે. મને જ્યાં શિવદાન ગઢવીનો કંઠસ્થ પરંપરામાં પ્રચલિત પાઠ શુદ્ધપાઠ તરીકે પ્રસ્તુત કરવો ઉચિત જણાયો ત્યાં મેં પાઠ બદલ્યો છે. અહીં એ ઘાટા અક્ષરે મૂકેલ છે. અર્વાચીન ગુજરાતીમાં અનુવાદ, મેં મારા અભ્યાસ અને અર્થઘટન સંદર્ભે કર્યો છે.

કંકાળણ ભાટના દસ ટૂંકા અર્ધા વાક્યના પ્રશ્નોના ઉત્તર રૂપે કરમાણંદે કહેલા દસ કવિત આસ્વાદીએ. છેલ્લે પ્રશ્નો સ્વરૂપે કંકાળણ ભાટને પૂછેલું અગિયારમું કવિત પણ અહીં સંપાદિત કરીને રાખેલ છે.

□ આણંદ-કરમાણંદકૃત અગિયાર કવિત

કંકાળણે પડદા પાછળથી પૂછ્યું કે કવિ મને કહો માછલાં પહાડનાં શિખરો ઉપર ક્યારે ચઢ્યાં ? કરમાણંદે ઉત્તરરૂપે શીઘ્ર કવિત રચીને સભા સમક્ષ રજૂ કર્યું.

‘અવધ ચંદ્ર શ્રી રામ, આપ વનવાસ પોહોતે;
હરી સીતા દસકંધ, ગિઓ સંગ્રામ અંતતે;
ભડ અનેક લખમણ ભડે, બાંણ લખમણ શીર પાડે;
અનડ મૂળ ઉપાડે, આગવે ધ્રુણધરગિર ઉપાડે;
અણિવે ધ્રુણધર ગરજિઓ,

લહર નિર ઉપર પડી;

કરમાણંદ કહે કંકાલણિ,

તહિંએ મચ્છ ગરવર ચડી. ૧

— અયોધ્યાના ચંદ્ર સમાન શ્રીરામ વનવાસ હતા, ત્યારે રાવણે સીતાનું હરણ કરેલું, એનો અંત યુદ્ધથી આવ્યો. એ યુદ્ધમાં વીર એવા લક્ષ્મણ અનેકની

સાથે લડ્યા. તેમાં બાણ લાગતાં લક્ષ્મણ પૃથ્વી પર પડ્યા. ત્યારે હનુમાને મૂળ સહિત દ્રોણાયણ પર્વત ઉપાડ્યો. પર્વત ઊંચકીને ભારે ગર્જના કરી એટલે સમુદ્રમાં પ્રચંડ લહેરો ઊછળી અને પહાડનાં શિખરો પર પડી. કવિ કરમાણંદ કહે છે કે એ સમયે પાણીની લહેરો સાથે માછલાં પહાડનાં શિખરો પર ચડ્યાં.

બીજા પ્રશ્નરૂપે કંકાળણે પૂછ્યું કે ‘મોતીનો રંગ લાલ કેમ થયો ?’ પ્રત્યુત્તર રૂપેનું કવિત જુઓ :

જંધ હુવો જાદવા, દળે સ્રવ દારામતી;
છપનકોડ કળ છાત્ર, જુવે લખમણ સહ જતી
અળાંભાર ઉતાર, ખપે પરભાસ ખંધાર;
વિઓ કસન વૈકંઠ, સહજારવ સંધાર;
સો અસુ નખત્ર સાતન મળે,

વહે સ્નેહ જાદવ વુઆ;

જેસંગ રાણ સાંભળો ત દન મોતી લાલ હુઆ... ૨

— દ્વારકામાં જ્યારે છપ્પન કરોડ યાદવો વચ્ચે યાદવાસ્થળી થઈ, જેને (સ્વર્ગમાંથી) લક્ષ્મણ સહિત બધા યતિઓએ નિહાળી. પૃથ્વીનો ભાર ઉતારીને એ બધા પ્રભાસના સંહારમાં મરણને શરણ થયા ત્યારે કૃષ્ણ એ મહાસંહારમાં વૈકુંઠલોકની ગતિને પામ્યા. એ સમયે નવલું એવું સ્વાતિ નક્ષત્ર હતું. વિપુલ રક્ત સમુદ્રમાં વહેવાને કારણે હે રાજા જયસિંહ, કવયિત્રી કંકાળણે પૂછેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર સાંભળો, તે દિવસે મોતીઓ લાલ રંગનાં થયાં.

કંકાળણે ત્રીજો પ્રશ્ન પૂછતાં જણાવ્યું કે ‘માછલાંઓએ ગીધને ક્યારે ગળ્યાં ?’

કળો રચ્યો કોરવાં, પાંચ પાંડેવ સૂં મતો;
અસંખ રગત ઉછળે, રોયણ થરિવ તળ રતો;
પોહવ તેણ પંખણી, ગૂડ ધડ ગળવા લગી;
અસંખ રગત ઊછળે, અંગ ભીની ઊમંગી;
મહા કરે શુર રણ ખેતમાં,

મીન ખગ સાંમી મળી;

અઢાર ખોહણ દળ આવરે,

ત દન મચ્છ ગ્રીધણ ગળી... ૩

— પાંચ પાંડવો સામે કૌરવોએ મહાયુદ્ધ કર્યું તેમાં ખૂબ જ લોહી વહ્યું.

જે પૃથ્વીને લાલચોળ કરતું વહેવા લાગ્યું. તે વેળા ગ્રીધણી માંસ ગળવા જતાં એ લોહીની નદીમાં તણાવા લાગી, મહા શૂરવીરો કપાયા અને લોહીની નદીનો જ્યારે સાગર સાથે સંગમ થયો ત્યારે, સમુદ્રનાં માછલાંઓ એ લોહીની નદીમાં સામે પ્રવાહે તર્યાં અને સામેથી તણાઈ આવતી ગીધણો-ગીધોને મળ્યાં. આ રીતે અઢાર અક્ષોહિણી સેના કપાઈ ગઈ તે સમયે માછલાંઓએ ગીધને ગળ્યાં.

કંકાળણે ચોથો પ્રશ્ન પૂછતાં કહ્યું કે મને જણાવો કે ‘ચકવા-ચકવીનો રાત્રિએ મેળાપ કેમ થયો ?’

હરી સીતા દહકંધ બાણ લખમણ કું લગ્ગા
હણુંસહત વંદરા, અપઅપા મીઅ ભગ્ગા;
ગઆભીચ પરબત જોય જઈ જડી પછાણી
અનડ મૂળ ઉપાડ લીઓ કઢઉ દાર અણી;
લંક ઊજાળું તવભયું

સવ જીવ જેવા સળસળે

આણંદ કહે જેસંગ રાઉ

તેણ રેયણ ચકુવે મળે. ૪

જ્યારે રાવણે કરેલા સીતાહરણને કારણે યુદ્ધ થયું અને લક્ષ્મણને મેઘનાદનું બાણ લાગ્યું ત્યારે ઔષધ લેવા માટે હનુમાન સહિત વાનરો (દશેય દિશાઓમાં) દોડ્યા. અનેક શૂરવીરો પર્વત પર ગયા. જડીબૂટી ઓળખીને આખો પર્વત મૂળ સાથે ઉપાડી લાવ્યા. એ સમયે રાવણની માયાને કારણે લંકામાં તેજ પથરાયું. ત્યારે જીવમાત્ર તે પ્રકાશ જોવા માટે સળવળ્યા. કવિ આણંદ કહે છે કે હે રાજા જયસિંહ દેવ કંકાળણે કરેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર સાંભળો એ રાત્રીએ ચકવા-ચકવીઓનો મિલાપ થયો.

કંકાળણે પાંચમો પ્રશ્ન પૂછતાં કહ્યું કે ‘પાર્વતીના નૂપુર સાથે ચંદ્રનું મિલન ક્યારે થયું ?’

પારવતીને ઈશ. કંકુ લગા કસ કારણ;
જટા મગટ મે ગંગ, આછી અરધંગ વેહારણ;
કલહ કરવ નારદે, કોપ ઊમિઆ કીજે,
ભરડા ભગતે ભરથાર, તો એ કુણ વેણ પતિજે;
શિવ શક્ત રૂઠી ફરે,

ઈસ મનાવા ટળવળે

શિવ શક્ત ચરણધરે,

તાં ઈસ ચંદ નેપુર મળે. ૫

પાર્વતીજી અને શિવજી વચ્ચે કોઈ કારણથી પ્રણય કલહ થયો. ‘શિવે, તમારી શોક્ય ગંગાને જટામાં સ્થાન આપીને તમારા કરતાં શ્રેષ્ઠ સ્થાન આપ્યું છે.’ એવી નારદે કરેલી ખટપટથી પાર્વતી કોપાયમાન થઈ કહે છે : ‘હે નાથ, હે ભારાડી બાવા, હવે તમારી કઈ વાતનો વિશ્વાસ કરવો ?’ આમ શિવથી પાર્વતી રૂઠ્યાં ફરે છે. અને તેમને મનાવવા રૂદ્ર આકુળ-વ્યાકુળ થઈને પાર્વતીને ચરણે પોતાનું મસ્તક મૂકે છે. એ સમયે શિવને લલાટે રહેલા ચંદ્રનું અને પાર્વતીને પગે ધારણ કરેલાં નૂપુરનું મિલન થયું.

કંકાળણે છઠ્ઠો પ્રશ્ન કરતાં કહ્યું કે ‘શંકરના મસ્તકે રહેલા ચંદ્રની ઉપર કીડીઓ ક્યારે ચડી ?’

કસન ઉદધ મથે, રતન કીધાં ચઉદે ચર;
તે રતન ત્રિલોક, વાંટી દીધાં મોહવસ;
હરનાં ઈ હર ઊં કિઓ, ઝિહર પી અંતરજામી
ધૂંધલેશ અતિ ઘૂંટિઉં, સોઅ પીધું સવિ સામી;
ધડહડે અંબર બોહ ધ્રુજિઓ,

ઈસ સિસ અળિ સો અડી;

કહે કરમાણંદ સુહા કંકાળણ,

તે દિ ચંદ વદન કીડી ચડી. ૬

વિષ્ણુએ સમુદ્રમંથન કરીને ચૌદ રત્નો રસપૂર્વક મેળવ્યાં. પણ તે મોહવશ દેવતાઓને વહેંચી દીધાં. અને છેલ્લે રૂદ્રને ભગવાને કહ્યું કે ‘હે અંતર્યામી, તમે આ વહેંચતાં બાકી રહેલું વિષ પી જાઓ.’ ત્યારે મહાદેવે ઘૂંટીને એ હળાહળ ઝેર પીધું. અને એ દારૂણ વિષના પ્રભાવે તેઓ કંપાયમાન થઈને તેઓ ધરતી પર ઢળી પડ્યા. એ દિવસે, કરમાણંદ કહે છે કે હે કંકાળણ શિવને મસ્તકે રહેલ ચંદ્ર પર પૃથ્વી પરની કીડીઓ ચડી ગઈ.

સાતમો પ્રશ્ન પૂછતાં કહ્યું કે ‘વામન ભગવાનની લાકડી આકાશને ક્યારે અડી ?’ કરમાણંદે ઉત્તર રૂપે કવિત કહ્યું.

વામણ સરૂપ વ્રસન, પ્રથમ જગ માંચ પધારે;
ઊઅંકાર મન આખ, વેદ ચારે ઉચારે,
બળ રાજા બોલિઓ, દંન માગે સો દિજે,
ત્રે કદમ ધર મેં તાં આસન કિજે;

ભગવાન કમ ત્રે વે ભર,
આધુ કમ અહુ ખડુ,
ચપને વમળ વધિઓ કમળ

તેહીએ ડંગ અંબર અડી. ૭

— વિષ્ણુ ભગવાને વામન રૂપ ધરીને પૃથ્વી ઉપર આવ્યા ત્યાં ઓમકાર સાથે વેદવાણી ઉચ્ચારી. ત્યારે બળિરાજાએ કહ્યું : ‘હે વામન, તમે માગો તે દાન આપું.’ ત્યારે વામને કહ્યું, ‘રાજન, તું મને સાડા ત્રણ ડગલાં પૃથ્વી આપ કે જ્યાં હું મારું આસન સ્થાપું.’ આમ ભગવાને ત્રણ ડગલાંમાં ત્રિલોકને માપી અર્ધું પગલું બળિરાજાની છાતી ઉપર મૂકી તેને પાતાળમાં ચાંપતી વેળા વિરાટ રૂપ ધારણ કર્યું ત્યારે હાથમાં રહેલી એમની લાકડી પણ વધી. અને એ દિવસે લાકડી આકાશને અડી.

આઠમો પ્રશ્ન પૂછતાં કંકાળણે કહ્યું કે મને સમજાવો ‘રાત્રિએ ચંદ્રગ્રહણ કેમ ન થયું?’ એના ઉત્તર રૂપે આણંદે શીઘ્ર કવિત રચીને ઉત્તર આપ્યો.

માંડણ પિયુસો મન કરે ગૃહ આંગણ સોતી;
અડીઅડ જંમ આકાશ, માંગ જમ દીપે મોતી;
સોળકળ સંપુર ચંદ્ર, ભાલ પર સોહે
ખણ અધરિ ખણ અધરિ, રાહ ભુલા મખ જુવે
ટળ ગયું સંજોગ વેલાહ ટળી,

હેક ત્રીપે ન થયું હરણ;

આણંદ કહે જેસંગ રાઉ અવ

તેહીઅ રેણ ન થયું ઘરણ. ૮

— પતિને ચિત્તમાં ધારણ કરીને એક સુંદરી ઘર આંગણે સૂતી હતી. આકાશગંગા માથાનો સેંથો અને તેમાંની મોતીની શેર શોભતી હતી. શોભાયમાન ભાલવાળી એ નારી સોળકળાના ચંદ્ર જેવી ચંદ્રવદની લાગતી. એ સમયે ગ્રહણ અર્થે આવેલો રાહુ ચંદ્રને અને ચંદ્રવદનીને જોઈને શંકામાં-દ્વિધામાં પડ્યો કે આમાં સાચો ચંદ્ર કયો? આ કારણે ચંદ્રગ્રહણનો સમય અને સંયોગો પૂર્ણ થઈ જતાં એક નારીને કારણે હે મહારાજ જયસિંહદેવ તે રાત્રિએ ચંદ્રગ્રહણ ન થયું. એમ કવિ આણંદજી કહે છે.

નવમો પ્રશ્ન કરતાં પૂછ્યું કે મને કહો કે ‘કૃષ્ણ અને વાહરડા એક થાળીમાં ક્યારે જમ્યા?’

કંસ સર જુધ કાજ, ભારથ મથુરાપર કનું,
મલ અખાડે માંડ, ભયું ચેહું લો વજનું,
તાંમ જસોદા માત, પુત્ર લે કાંન વધાએ
દૂધ વણ ધોવણ અખિર, સંપત લે આએ;
ઊજળી નાર હંસા ગમણ, આરતી સર ઉતરે;
મધગરવ લુ વછ ચડું હેક થાળી ભોજન કરે. ૯

— કૃષ્ણે મથુરામાં કંસને મરવા માટે અખાડામાં મલ્લયુદ્ધ કર્યું, ત્યારે તેઓ ત્રણે લોકમાં વજન(મહત્ત્વ)વાળા થયા. એ સમયે માતા યશોદા પુત્રને વધાવવા આવ્યાં. સાથે દૂધ વગરના રાંધેલા ભાત લઈ આવ્યાં. એ ભાતનો થાળ નીચે મૂકીને એ ઊજળી હંસ ગતિથી ચાલનારી માતાએ કૃષ્ણની ઊભાં ઊભાં આરતી ઉતારવા માંડી. એ સમયે કૃષ્ણ પણ ભાતના કોળિયા ભરી રહ્યા હતા, એક વાછડું પણ એ વખતે આવીને થાળીમાંથી ખાવા માંડ્યું. આમ તે દિવસે કૃષ્ણ અને વાછડું એક થાળીએ જમ્યાં.

દશમો પ્રશ્ન પૂછતાં કંકાળણે કહ્યું કે મને કહો કે ‘હરણ એક પગે ક્યારે નાચ્યું?’

માન પિયુ સે માન, તજ ઘર આંગણ સોતી;
અડયંદ જયું આકાશ, ચંદ્ર જયું ચંદકી જયોતિ
ચંદ્ર ઉધર ચંદ્ર ઈધર, વડી વિમાસણ હોઈ;
ગ્રસન યોગચંદ્રન ભયો, રાહુ ભૂલ્યો મુખ જોઈ;
હલ્યો સંજોગ ગ્રસન તણો,

રેન તૂટત છૂટત હરણ;

કહે કરમાણંદ સુણ કંકાલણ,

તે દિ એક પગ નાચ્યો હરણ. ૧૦

— એક રૂપાંગના પતિથી રિસાઈને લઈને ઘરઆંગણે ખુલ્લામાં સૂતી હતી. એ વખતે ગ્રહણયોગ હોવાથી રાહુ ચંદ્રને ગ્રહણ કરવા આવ્યો. ચંદ્ર સમાન એ સુંદરીનું મુખ જોઈને રાહુને દ્વિધા થઈ કે આ બેમાં સાચો ચંદ્ર કયો? એમ એ ક્ષણ આ બાજુ, ક્ષણ બીજી બાજુ જોતો રહ્યો. આ રીતે સુંદરીના મુખને કારણે રાહુ ભૂલથાપ ખાઈ જતાં ગ્રહણના સંયોગો વીતી ગયા, અને ગ્રહણ ન થઈ શક્યું. તેથી ચંદ્રના રથની લગામ તૂટી જતાં રથે જોડાયેલું હરણ મુક્ત થઈ ગયું. કરમાણંદજી

કહે છે હે કંકાળણ સાંભળ, એ દિવસે સ્વતંત્ર થઈ જવાના હર્ષમાં હરણ એક પગે નાચી ઊઠ્યું.

દશે-દશ પ્રશ્નના ઉત્તરો મેં કવિતા રૂપે તમારી શરત પ્રમાણે આપી દીધા. પણ હવે એક પ્રશ્ન પૂછું છું એના જવાબનું કવિત બનાવીને તમે આપો એવું કહીને કરમાણંદે કવિત રજૂ કર્યું :

પવન કે' દિ' પ્રકાશ, હર અગની કે'દિ' કીધી;
મે કે' દિ' મંડાણ, આભ હર કે'દિ' આદરિયા
નાથ્યો કે' દિ' નાગ, લંક હર કે' દિ' લીધી;
કરમાણંદ કહે સુણ કંકાળણ એતાં વાનાં હુઆ કે'દિ'. ૧૧

— આ પૃથ્વી પર પવન ક્યારે પ્રગટ્યો ? પ્રભુએ આગ ક્યારે સર્જી ? સૃષ્ટિ પર મેઘનાં મંડાણ ક્યારે થયાં ? આકાશ ક્યારે સર્જ્યું ? રામે લંકા ક્યારે જીતી ? કૃષ્ણે કાળિનાગને ક્યારે નાથ્યો ? કવિ કરમાણંદ કહે છે, હે કવિયણ કંકાળણ, સાંભળ, આ બધાં વાનાં ક્યારે થયાં ?

અગિયારમું છેલ્લું કવિત કરમાણંદે કંકાવણ ભાટને પ્રશ્નપૃચ્છા સંદર્ભે રચ્યું છે. પણ એનો જવાબ કંકાળણ ભાટ આપી ન શકી. જે દશ પ્રશ્નો પણ ટૂંકા અર્ધી અર્ધી પંક્તિના જ પૂછેલા. એમાં પ્રયોજેલ વર્ણ અને ઉચ્ચારણ ઉપરથી કરમાણંદ અને આણંદને સમજાઈ ગયેલું અને ખ્યાલ આવી ગયેલો કે પડદામાં છુપાઈને પોતાની દેહદૃષ્ટિથી અજાણ રહીએ એ કારણે પડદો આડો રાખ્યો છે. એના ઉચ્ચારણથી ખ્યાલ આવી ગયેલો કે એનો હોઠ કપાયેલો છે, ખંડિત છે એટલે ઓજ્યવર્ણ અને દંત્યવર્ણ વાળો પાઠ એમના માટે અશક્ય છે. આથી કહ્યું કે કવયિત્રી કંકાળણજી ! ભલે તમે પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આપી શક્યાં પણ જો તમે હું જે રચનાનો પાઠ સંભળાવું તેનું યથાતથ સ્મૃતિને આધારે એક-બે, ત્રણ કે ચાર કડી કે આખી રચનાનો પુનઃ પાઠ કરીને સંભળાવો એમ કહીને એમની સમક્ષ રચના રજૂ કરી.

‘દપંદપંશ્રી મહાજળંદપં,
ધીધી કટ કટ રટ જળરો,
પપ થનગન પપ થનગન
દીનદ્દું દીનદ્દું જેસંગ ભડંતે ભજ્યા,
ભ્રેભ્રીંખ ગળાં ભ્રેભ્રીંખ દળાં,
ભ્રેભ્રીંખ દળાં ભ્રેભ્રીંખ દળાં.’

કપાયેલ હોઠને કારણે કંકાળણ આ કાવ્ય બોલી શકે નહિ. તેણે હાર સ્વીકારેલી. આણંદ-પરમાણંદનો વિજય એ ચારણી સાહિત્ય પરંપરાનો વિજય છે. ચારણોની કવિપ્રતિભા અને કોઠાસૂઝના કૌશલ્યનો વિજય છે. કંકાળણ ભાટને પરાજિત કરી પણ એ નિમિત્તે ગર્વ, અહં અને દંભને પરાજિત કર્યાનું બળવાન દૃષ્ટાંત આ પ્રસંગ છે. ઓજ્યવર્ણવાળા શબ્દોનું ચયન, એનું કાવ્ય સર્જવું અને એ ટૂંકા કાવ્યનો પાઠ કરવાની સૂઝ પણ ધ્યાનાર્હ છે.

: ૪ :

□ આણંદ કરમાણંદકૃત પિસ્તાલીસ દુહા

ડો. હરિવલ્લભ ભાયાણીએ આણંદ-કરમાણંદના દુહાના પ્રાચીન પાઠ હસ્તપ્રતને આધારે રજૂ કરેલા. ‘ઊર્મિનવરચના’ ઈ.સ. ૧૯૭૫ના સપ્ટેમ્બર અંકથી એમણે આરંભેલી લેખ શૃંખલામાં પ્રાચીન અપભ્રંશ પાઠના સાંપ્રત પ્રચલિત પાઠ પણ જયમલ્લ પરમારે સાથે-સાથે પ્રકાશિત કરેલા. એ ઉપરાંતના એમને પ્રાપ્ત પરંપરામાં પ્રચલિત દુહાઓ રજૂ કરેલા. ઊર્મિ નવરચનાના અંકોમાં પછીથી મુળુભા પાલિયા જામનગર દ્વારા પણ વિશેષ નવા દુહા મળેલા. એ બધા ઉપરાંત મેં કહાનજી ધર્મસિંહના ‘કાઠિયાવાડી સાહિત્ય’, અંબાદાન રોહડિયાના ‘ચારણ સર્જક પરિચય’ અને શિવદાન ગઢવીના ‘કવિરાજ કહે’ ગ્રંથોમાંથી પ્રાપ્ત દુહાઓ પણ અભ્યાસ માટે ખપમાં લીધા. એમાંથી ટપકતા સામાજિક અને દાર્શનિક સંદર્ભોના લૌકિક નિરીક્ષણ દુહામાં કેવા શાશ્વત સ્વરૂપે જળવાયા છે એની વિગતો પણ ધ્યાનમાં આવી. ક્રમશઃ એ દુહાઓ આસ્વાદીએ :

કરમાણંદ ! આણંદ કહઈ, નર નમિયા સો કાઈ !
જિણિ વઢિઈ જુવ્વણ ગયઉં, પાય નિહાલઈ તાહિં. ૧ (પૂર્વરૂપ)
આણંદ કહે કરમાણંદા, વાંકા કેમ વળ્યાં ?
ઉનાળે હળ હાકલ્યાં, ને ભાદરવામાં ભર્યાં. ૧ (અર્વાચીન રૂપ)
કરમાણંદ કહઈ, ઝટકિ ન દીજે ગાલિ;
થોડે થોડે છોડી ઈ, જિમ જલ છંડે પાલિ. ૨ (પૂર્વરૂપ)
આણંદ કહે કરમાણંદા ઝાટકી ન દીજે ગાળ;
થોડે થોડે છાંડીએ, જેમ પાણી છાંડે પાળ. ૨ (અર્વાચીન રૂપ)
કરમાણંદ કુમાણસાં, ગુણ કીધો નહુ જાઈ;
સિંહ પડ્યો અજાડીઈ જસ કડ્ડે તસ ખાઈ. ૩ (પૂર્વરૂપ)

આણંદ કહે કરમાણંદા, ગુણ કર્યો કાં જાય ?
 સાવજ પડ્યો અજાડીએ, કાઢે તેને ખાય. ૩ (અર્વાચીન રૂપ)
 કરમાણંદ ! આણંદ કહઈ, નર નમિયા સો કાઈ,
 જિણિ વઢિઈ જુવ્વણ ગયઉં, પાય નિહાલઈ તાહિં. ૪ (પૂર્વરૂપ)
 કરમાણંદ આણંદ કહઈ, એ નર નમીઆ ફાઈ;
 જિણ વાટં જોબન ગયું, ફિરિ નિહાલે તાઈ. ૪ (અર્વાચીન રૂપ)
 કરમાણંદ આણંદ કહઈ, વિનઈ કરંતિ મ લજ્જિજ;
 સિરિ ચઢાવી આણીઈ, ઈંધણ બાલણ-કજ્જિજ. ૫
 કરમાણંદ આણંદ કહઈ, કેસા કાઈ રુઅંતિ;
 લદ્દઉ વાસ પયોહરાં, બંધણ ભઈ બીહંતિ. ૬
 કરમાણંદ ! કુમાણસહ, વિણઉ કરતું મ લજ્જિજ,
 સિરિહિં ચડાવિય આણીઈ, ઈંધણ બાલણ-કજ્જિજ. ૭
 માંડણ પિયુસો મન, કરે ગૃહ આગણ સોતી,
 અડીઅડ જેમ આકાશ, માંગ જંમ દીપે મોતી; ૮
 સોળ કળ સંપુર ચંદ્ર, ભાલ પણ સોહે,
 ખણ અધરિ ખણ અધર, રાહ ભૂલો મખ જુવે, ૯
 કરમાણંદ કુમાણસાં, ગુણ કીધો નહુ જાઈ;
 સિંહ પડ્યો અજાડીઈ, જસ કડ્ડે તસ ખાઈ. ૧૦
 કરમાણંદ કુમાણસાં મેં, ગુણ બહોત કીઆઈ;
 તાતઈ લોહિ પણંગ જિમ, આવટિ ગત્ત-ગયાઈ. ૧૧
 કરમાણંદ કારણ-પખેં, જગિ વલ્લહો ન કોઈ;
 વાહોસો થણ પરિહરેં, જણિ થણિ ખીર ન હોઈ. ૧૨
 કરમાણંદ આણંદ કહઈ, સગપણું ભલું હિ સંપ;
 રાઈ પડી દોઈ પથ્થરાં, વચિ જડ ઘાલઈ લંપ. ૧૩
 કરમાણંદ આણંદ કહઈ, અચ્છી સમી ન આથિ;
 રસોઈ નિપાયે રતન જણે, સકિં કઈ આવઈ સાથિ. ૧૪
 કરમાણંદ આણંદ કહઈ, રસ-ભરિ ગૂઝ કહાંઈ;
 માલી કેરાં ફૂલ જિમ, ઘરિ ઘરિ મહિ મહિ આંઈ. ૧૫
 કરમાણંદ કુનારિયાં, કોહો કીજઈ દાઉં;
 તાસ તણઈ ઘર-આંગણઈ, પલ ન દીજઈ પાઉ. ૧૬

આણંદ કહે કરમાણંદા, ભેદુ કયું ભૂલંત ?
 દી ઊઠે, દિશા ફેરે, અવળા ખોપ કરંત. ૧૭
 અતિ ડાહ્યો અળખામણો, અતિ ઘેલે ઉચાટ;
 આણંદ કહે કરમાણંદા, ભલો ગડગડ ઘાટ. ૧૮
 આણંદ કહે કરમાણંદા, રેગાં કેમ રીઝંત ?
 પહેલે આવે પાટુએ, પછી ગડદે પેટ ભરંત. ૧૯
 આણંદ કહે કરમાણંદા, વાંકા કેમ વળ્યાં ?
 ઉનાળે હળ હાંકલ્યાં, ને ભાદરવામાં ભર્યાં. ૨૦
 આણંદ કહે કરમાણંદા, મૂંગે મોઢે રહેવું;
 કાં તો કહેવું સાચેસાચું, કાં નામ લઈને કહેવું. ૨૧
 આણંદ કહે કરમાણંદા, કજિયામાં નવ જાવું;
 ખીચડી ખાવી ગાંઠની, ને જ્યાં ત્યાં રઝળાવું. ૨૨
 આણંદ કહે કરમાણંદા, ગામડે જઈને રહેવું;
 બાપો બાપો સૌ કરે, દઈને બમણું લેવું. ૨૩
 આણંદ કહે કરમાણંદા, બાઈયુંથી છોટા રહીએ;
 કાં તો કહેશે વંઠી ગ્યો, કાં નમાલા ઠરીએ. ૨૪
 આણંદ કહે કરમાણંદા, મોટામાં જાવું થોડું;
 નહિ તો મૂડી ખોઈ ગાંઠની, મોત વિના મરવું. ૨૫
 આણંદ કહે કરમાણંદા, માણસે માણસે ફેર;
 કામ કરાવે ટૂંસ કઢાવે, કાં તો કહેશે ઓડું. ૨૬
 આણંદ કહે કરમાણંદા, માણસે માણસે ફેર;
 એક ગામ ઉજડ કરે, ને એક વસાવે શે'ર. ૨૭
 આણંદ કહે કરમાણંદા, માણસે માણસે ફેર;
 એક બોલે તે મીઠું લાગે, એક કડવું ઝેર. ૨૮
 આણંદ કહે કરમાણંદા, માણસે માણસે ફેર;
 એક લાખેય ન મળે, એક ટકાના તેર. ૨૯
 આણંદ કહે કરમાણંદા, માણસે માણસે ફેર;
 એક લીલા લેર કરાવે, એક મરાવે ઠેર. ૩૦
 આણંદ કહે કરમાણંદા, માણસે માણસે ફેર;
 એક લઈને પાછા આપે, એક કરાવે ઝેર. ૩૧

આણંદ કહે કરમાણંદા, શેરને માથે સવાશેર;
રાવણ લાલ્યો સીતાને, તો રામે માર્યો ઠેર. ૩૨
આણંદ કહે કરમાણંદા, માણસે માણસે ફેર;
એક બેસે ગાદીએ, ને એક વગાડે ભેર. ૩૩
આણંદ કહે કરમાણંદા, માણસે માણસે ફેર;
એક કરે ઉપરાણું, ને એક વધારે વેર. ૩૪
આણંદ કહે કરમાણંદા, માણસે માણસે ફેર;
એક આપે કન્યાદાન, એક વાળે ઝમેર. ૩૫
આણંદ કહે કરમાણંદા, માણસે માણસે ફેર;
એક આપે સદાવ્રત, એક માગે ઘેર ઘેર. ૩૬
આણંદ કહે કરમાણંદા, ચીજે ચીજે ફેર;
એક લાખે શેર મળે, ને એક ટકાની ત્રણ શેર. ૩૭
આણંદ કહે કરમાણંદા, માણસે માણસે મળ્યો;
એક વગાડે શંખલો, એક વગાડે ગત્યો. ૩૮
આણંદ કહે કરમાણંદા, માણસે માણસે ટાળા;
એક એક સારુ મરી પડે, એક ભરાવે ઉચાળા. ૩૯
આણંદ કહે કરમાણંદા, ધનથી બડો હે સંપ;
સંપ ફિટ્યો પથ્થર વિશે, તરૂવર ઘાલી લંપ. ૪૦
આણંદ કહે કરમાણંદા, એવડો ડોળ કીં રાખે !
અંતરમાં નહિ ઉમળકો, મોઢે મીઠાં ભાખે. ૪૧
આણંદ કહે કરમાણંદા, કેની જાને જાયે ?
કરમમાં હોય લૂખું, તો ચોપડ ક્યાંથી ખાયે ? ૪૨
આણંદ કહે કરમાણંદા, કાંટો વડો કે કરીર ?
આશ વળૂંધી સુંદરી, સોંપી દિયો શરીર. ૪૩
આણંદ કહે કરમાણંદા જોઈને પગલું ભરવું;
નહિ તો મૂડી ખોઈ ગાંઠની, મોત વિના મરવું. ૪૪
આણંદ કહે કરમાણંદા, આવો ડોળ કેમ રાખે ?
અંતરમાં નૈ ઉમળકો, ને મોઢે મીઠું ભાખે. ૪૫

પિસ્તાલીસ દુહામાં ઘણા દુહાઓમાં પ્રાચીનભાષારૂપો યથાતથ જળવાયેલાં છે. કેટલાક આંશિક પાઠભેદવાળા દુહા છે. કેટલાક દુહાઓનાં અર્વાચીન પ્રચલિત

રૂપ પણ પ્રાપ્ત હોઈને એને અહીં એક સાથે સંપાદિત કર્યાં છે. આ બધા દુહાઓએ સમાજબોધીના સંવાહક સ્વરૂપના જણાયા છે. ડહાપણ, કોઠાસૂઝ અને સમાજને કેળવવા માટે સૂત્રાત્મક અને સુભાષિત કંડિકા જેવી આ દુહા રચનાઓ ખરેખર એટલી સરળ, રસવતી અને બોધાત્મક છે. એમાં તો ભાવબોધ-સૌંદર્યબોધ સઘોગામી છે. એકાએક તૂર્ત જ સમજાઈ જાય છે. દશ પ્રશ્નો તો ટૂંકા અને ચમત્કૃતિ ભાવવાળા છે. પણ એના પૌરાણિક પ્રસંગોને કાવ્યાત્મક રીતે વણી લઈને શીઘ્રકવિતા રૂપે સર્જનકૌશલ્ય પ્રતિભા સરાહનીય છે. એમના સાહિત્યમાં સંગૃહીત ભાવબોધ શાશ્વત અને સનાતન મૂલ્ય આજે પણ આપણને પ્રસ્તુત લાગે છે. કવિ હોવું શીઘ્રકવિ હોવું અને સાથે-સાથે સમાજપ્રબોધી શક્ય બનાવનો અને સૌંદર્યબોધનો - રસાનુભવનો અનુભવ કરાવવો એ ચારણી સાહિત્યની ઊંડીને આંખે વળગે, હૃદયને સ્પર્શે એવી લાક્ષણિકતા આ બંને કવિ યુગલમાં જળવાયેલી છે. તેઓ આ કારણે માત્ર ચારણી સાહિત્યના જ નહીં પણ ભાષાસાહિત્યના ધ્રુવતારક છે.

: ૫ :

આણંદ-કરમાણંદ પાસે માત્ર કોઠાસૂઝ નહીં પુરાણ, મહાભારત, રામાયણ અને ભારતીય જીવનમૂલ્યોનો ઊંડો અભ્યાસ અને એ સન્દર્ભે પોતાનું મૌલિક અર્થઘટન પણ હોવાની પ્રતીતિ પ્રત્યુત્તર રૂપ કવિતો અને કવયિત્રી કંકાળણ ભાટે પૂછેલા ટૂંકા પ્રશ્નના તર્કપૂર્ણ પ્રત્યુત્તર આપતા કવિતો એકાએક રચી ન શકાય. છંદજ્ઞાન, પ્રાસ-અનુપ્રાસ યોજવાનું કૌશલ્ય, એ માટેનું અપાર શબ્દધન. સમુચિત અને અર્થપૂર્ણ પ્રાસ યોજનામાંથી એનો પરિચય મળી રહે છે. શબ્દભંડોળથી સમૃદ્ધ કવિયુગ્મ 'ફેર' શબ્દના પચીસેક પ્રાસ આપતા દુહા રચી શક્યા. એક દુહો તો મને ખૂબ જ સ્પર્શી ગયો.

‘આણંદ કહે કરમાણંદા, શેરને માથે સવાશેર
રાવણ લાલ્યો સીતાને, તો રાવણે માર્યો ઠેર.

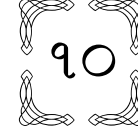
તળપદો ગુજરાતી શબ્દ ‘ઠેર’ છે ઠાર માર્યો - ઠેરનાઠેર જેવા સમીવર્ચ શબ્દો તૂર્ત જ સ્મરણે ચઢે - આ દુહા અને કવિતા નિમિત્તે તળપદા, જૂના લોક બોલીના શબ્દો સચવાયા છે. આનો શબ્દાર્થકોશ કરવાની યોજના ઘડું છું.

ચંદ્ર, ઘડો, શિવ, રામ, કૃષ્ણ, વિષ્ણુ જેવા દેવાધિદેવના જીવન સાથે જોડાયેલી પ્રસંગ ઘટનાઓને પુછાયેલા પ્રશ્નના સંદર્ભ સાથે જોડીને રચાયેલા કવિતા ચારણી સાહિત્યકારની સઘસર્જન પ્રતિભા અને સઘોગામિતાના પરિચાયક છે.

કવિતામય, કવિન્યાય અને કવિદર્શન પણ આ રચનાઓમાંથી મળી રહે છે. લોકમાન્યતાઓ, લોકવિધિવિધાનો અને લોકભાષાને કારણે એકછેડેથી એનો અનુબંધ લોકસાહિત્ય સાથે છે તો ચારણી-ડિંગળી ભાષાબંધ, છંદોબંધ અને અલંકાર વિનિયોગથી એનો બીજો છેડો ચારણી પરંપરા સાથે અનુસંધાન ધરાવતુ હોઈને એ આજ સુધી લોકજીભે અને ચારણ હૈયે જળવાઈ રહ્યા. એમાં દસ્તાવેજી આધારરૂપ તથ્યો છે તો સાથે-સાથે લોકપરંપરામાં જીવંત દંતકથાઓ પ્રસંગો પણ જળવાયા છે. એ કારણે આણંદ કરમાણંદ ચારણકવિ પરંપરા, લોકપરંપરા અને મૌખિક પરંપરાના ઇતિહાસને જાળવતું મૂલ્યવાન આભરણ છે.

પાઠટીપ

૧. ‘ચારણ સર્જક પરિચય’, ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા (ઈ.સ. ૧૯૮૦), પૃ. ૧૦
૨. ‘બારહઠ ઇસરદાસ’, ડૉ. હિરાલાલ માહેશ્વરી (ઈ.સ. ૧૯૮૫), પૃ. ૧૪
૩. ‘ચારણ સર્જક પરિચય’, ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા (ઈ.સ. ૧૯૮૦), પૃ. ૧૭
૪. ‘ગુજરાતના ચારણીસાહિત્યનો ઇતિહાસ’, રતુદાન રોહડિયા, (ઈ.સ. ૧૯૮૫), પૃ. ૬૬
૫. ‘આણંદકરમાણંદના ૧૧ કાવ્યો’, રતુદાન રોહડિયા, ઊર્મિનવરચના (ઓગષ્ટ-૧૯૭૮), પૃ. ૧૭૮
૬. ‘કાઠિયાવાડી સાહિત્ય’, કહાનજી ધર્મસિંહ (ઈ.સ. ૧૯૮૨), પૃ. ૮૫
૭. ‘કવિરાજ કહે’, ‘શિવદાન ગઢવી’ (ઈ.સ. ૨૦૦૩), પૃ. ૧૧
૮. ‘દુહોદશમો વેદ’, જયમલ્લ પરમાર (ઈ.સ. ૨૦૦૫), પૃ. ૧૧૭

પુષ્કર ચંદરવાકરનું શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિબિંદુ : ‘કુંડળિયા જસરાજ હરઘોળાણી રા’

— ડૉ. જે. એમ. ચંદ્રવાડિયા

પુષ્કર ચંદરવાકરે ચારણી સાહિત્યની સંપાદન કરેલી બીજી કૃતિ આસાજી રોહડિયા કૃત ‘કુંડળિયા જસરાજ હરઘોળાણી રા’ છે. આ રચના પણ ‘અંગદવિષ્ટિ’ની જેમ સ્વરૂપ સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ ‘કથા કાવ્ય’ (Ballad) છે. આગવા છંદશાસ્ત્ર અને નાદવૈભવને કારણે આ રચના વિશિષ્ટ પ્રકારની ઓળખ ઊભી કરે છે. મધ્યકાળે રચાયેલી આ કૃતિ સામાન્ય ભાવક માટે સમજવી અને પામવી કઠિન છે, કેમ કે ડિંગળ-પિંગળ શૈલીમાં રચાયેલ આ કૃતિ સામાન્ય ભાવક ન સમજી શકે તે સ્વાભાવિક છે. ‘અંગદવિષ્ટિ’ની જેમ આ કૃતિનું સંપાદન પણ શ્રી ડોલરરાય માંકડની પ્રેરણાથી થયું. સંપાદકીયના પ્રારંભમાં જ ચંદરવાકર નોંધે છે :

“ચારણી સાહિત્યના સંરક્ષણ, સંપાદન અને પ્રકાશન માટેની એક યોજના પૂ.સદગત શ્રી ડોલરભાઈ માંકડના ચિત્તમાં હતી. તેના એક કાર્ય તરીકે ‘કુંડળિયા જસરાજ હરઘોળાણી રા’નું સંપાદન કરવા સૂચવ્યું, સોંપ્યું અને તે કાર્ય સ્વીકારી લીધું.”

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના હસ્તપ્રત ભંડારમાં તા. ૨૨-૦૨-૧૯૭૧ સુધી ‘કુંડળિયા જસરાજ હરઘોળાણી રા’ની એક જ હસ્તપ્રત હતી, જે સુરેન્દ્રનગરમાંથી

શ્રી દેવીદાનભાઈ ઝીબા પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલી, પરંતુ શ્રી રતુદાન રોહડિયા તા. ૨૨-૦૨-૧૯૭૧ ના રોજ હસ્તપ્રતોની નોંધ કરતા હતા ત્યારે લોઠિયા ગામના શ્રી જોરૂભા મહેડુ અને શ્રી દાદુભા મહેડુએ જે હસ્તપ્રતો આપેલી તેમાંના એક ચોપડામાંથી પાના નં. ૫૩ ઉપર થોડા શાબ્દિક ફેરફારોવાળી બીજી હસ્તપ્રત ‘દુહા જસરાજ હરઘોળાણી રા’ નામની મળી. આ બન્ને હસ્તપ્રતોમાંથી સુરેન્દ્રનગરમાંથી મળેલી હસ્તપ્રતને ‘અ’ સંજ્ઞા અને લોઠિયામાંથી મળેલી હસ્તપ્રતને ‘આ’ સંજ્ઞા આપી. આ બન્ને હસ્તપ્રતોને આધારે ચંદરવાકરે સંપાદન કાર્ય કર્યું છે. આ સંપાદનને બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય. સંપાદકે પ્રથમ વિભાગમાં આશાનંદ બારહક એટલે આસાજી રોહડિયાના જીવન અને સર્જનનો પરિચય કરાવ્યો છે જ્યારે બીજા વિભાગમાં ‘કુંડળિયા જસરાજ હરઘોળાણી રા’ની અધિકૃત વાચના, તેનું ગુજરાતી પાઠાંતર, શબ્દાર્થ અને ભાવાર્થ મૂક્યા છે. આસાજી રોહડિયાકૃત ‘કુંડળિયા જસરાજ હરઘોળાણી રા’ અને ઈસરદાસ રોહડિયાકૃત ‘હાલાં ઝાલાં રા કુંડળિયા’ની વિષયસામગ્રી એક જ છે, અને આ બન્ને રચનાઓમાં ઘણું બધું સામ્ય છે. અભ્યાસીઓ આ બન્ને કૃતિઓની તુલના કરી શકે એ માટે ચંદરવાકરે અંતે પરિશિષ્ટ-૧માં ‘કુંડળિયા જસરાજ હરઘોળાણી રા’ના કુંડળિયા સાથે ‘હાલાં ઝાલાં રા કુંડળિયા’ના ક્યા - ક્યા કુંડળિયાઓનું સામ્ય છે તે દર્શાવતો કોઠો મૂક્યો છે અને પરિશિષ્ટ-૧અ માં ‘હાલા ઝાલા રા કુંડળિયા’ ના કેટલાક કુંડળિયા મૂક્યા છે જેનું ‘કુંડળિયા જસરાજ હરઘોળાણી રા’ સાથે મળતાપણું છે. જ્યારે પરિશિષ્ટ-૨માં જસાજી જાડેજાએ ભીમ જેઠવાને માર્યો તેનું ગીત મૂક્યું છે. અને સાવ છેલ્લે ‘કુંડળિયા જસરાજ હરઘોળાણી રા’નો શબ્દકોશ મૂક્યો છે ને એમ આ સંપાદનને ખરા અર્થમાં શાસ્ત્રીય બનાવ્યું છે. પણ ‘અંગદવિષ્ટિ’ની જેમ જ આ સંપાદન પણ રતુદાન રોહડિયાની મદદથી શક્ય બન્યું. મારો અંગત મત એવો છે કે અહીં પણ રતુદાન રોહડિયાનું નામ સહસંપાદક તરીકે રાખ્યું હોત તો વધુ સારું હતું.

પ્રથમ વિભાગમાં ચંદરવાકરે પ્રારંભમાં ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ પર ઈસરદાસથી માંડીને શંકરદાન દેથા સુધીના અનેક ચારણ કવિઓએ સરસ્વતીની ઉપાસના કરી છે તેનો પરિચય કરાવ્યો છે. અને પછી આસાજી રોહડિયાના જીવન અને સર્જનનો વિગતે પરિચય અનેક સંદર્ભો સાથે કરાવ્યો છે. ‘કુંડળિયા જસરાજ હરઘોળાણી રા’ની હસ્તપ્રતના પ્રારંભમાં

॥ અથ કુંડળિયા જસરાજ હરઘોળાંણી રા રોહડીઓ આસો કહે ॥

એવું લખ્યું છે તેથી સાબિત થાય છે કે આ રચના આસાજી રોહડિયાની છે. તેઓ

આશાનંદ, આસાજી બારહક, આસૌ બારહક, આસૌ રોહડીઓ એવા જુદા જુદા નામોથી ઓળખાતા, પણ શંકરદાન દેથા નોંધે છે તેમ આ બધાં નામો આસાજી રોહડિયા માટે જ પ્રયોજ્યાં છે. આસાજીનું મૂળવતન રાજસ્થાનનું ભાદ્રેસ ગામ હતું પણ આ કુટુંબ પાછળથી રોહડી ગામમાં સ્થિર થયેલું પછીથી રોહડિયા કહેવાયા. જ્યારે કેટલાક ચારણ વિદ્વાનો રાવળદેવ વાઘા મામૈયા અને પુંજા મામૈયાના ચોપડામાં ઉલ્લેખાયેલા આ કુળનાં રોહડેદ્ર નામના એક વડવાના નામ ઉપરથી રોહડિયા કહેવાયા એવું સ્વીકારે છે. આ કુળમાં ગીધાજી રોહડિયાને ત્યાં સંવત: ૧૫૬૩માં આસાજીનો જન્મ થયેલો. આસાજી સુપ્રસિદ્ધ ભક્તકવિ ઈસરદાસજીના સગા કાકા હતા. ઈસરદાસે નાની ઉંમરે જ માતા-પિતાની છત્રછાયા ગુમાવી હતી, ત્યારબાદ કાકા આસાજીએ જ ઈસરદાસના લાલનપાલન અને શિક્ષણની જવાબદારી સ્વીકારી તેને કાવ્યશિક્ષણ પણ આપેલું. ખેતસિંહ મિસણના નોંધવા પ્રમાણે ઈસરદાસને રિંગળી બોલીના મહાકવિ બનાવવામાં અને તેના આધ્યાત્મિક - સાહિત્યિક વિકાસમાં આસાજીનો જ મુખ્ય હાથ હતો.

સંપાદકે અહીં આસાજી અને ઈસરદાસ વચ્ચેના સગપણને સ્પષ્ટ કરવા માટે ઈસરદાસજીની પ્રાપ્ય વંશાવળીઓ અને અન્ય કેટલાક સંદર્ભો પણ મૂક્યા છે. એક વંશાવળી બગસરાના રાજકવિ શ્રી કેસરદાનજી પાસેથી મેળવેલી, બીજી વંશાવળી શ્રી કિશોરસિંહજી સંપાદિત ‘હરિરસ’માંથી મળી, ત્રીજી વંશાવળી ઈસરદાસ પર પ્રબંધ લખતા પ્રા. વ્રજલાલ સાવલિયા પાસેથી મળેલી. ચોથી વંશાવળી મોરબીના રાવળદેવ વાઘા મામૈયા અને પુંજા મામૈયાના ચોપડા ઉપરથી શ્રી રતુદાન રોહડિયાએ તૈયાર કરેલી તે મૂકી છે. આ વંશાવળીઓની નામાવલિઓમાં કેટલીક ભિન્નતાઓ જોવા મળે છે, પણ કદાચ નામોનું સંસ્કૃતિકરણ થયું હોય અને તેથી આવી ભિન્નતાઓ જોવા મળતી હોય એવું સંપાદકે નોંધ્યું છે. આ ઉપરાંત ડૉ. મેનારિયાએ આપેલી નામાવલિ અને ભક્તકવિ માંડણજીનો એક દુહો પણ મૂકીને સંપાદકે આસાજી અને ઈસરદાસજીનું સગપણ સ્પષ્ટ કર્યું છે.

અહીં સંપાદકે આસાજીની અન્ય રચનાઓ ‘ઉમાદે ભટિયાણી રા કવિત’, ‘વાઘજીના દુહા’, ‘દાદવાના દુહા’, ‘ગુણ નિરંજન પ્રાણ’ અને ‘રાઉ ચંદ્રસેજ રા રૂપક’ વગેરેનો પરિચય પણ કરાવ્યો છે. ‘કુંડળિયા જસરાજ હરઘોળાણી રા’માં આલેખાયેલો પ્રસંગ એવો છે કે ધ્રોળના ઠાકોર જસાજી જાડેજા અને તેના ભાણેજ અને હળવદના રાજવી રાયસિંહ ઝાલા બન્ને ધ્રોળમાં ચોપાટ રમતા હતા ત્યારે દિલ્હીથી દ્વારકા જવા નીકળેલા મકન ભારથીએ ધ્રોળના પાદરમાં જમાતના ડંકાથી

ધણધણાટી બોલાવવા માંડેલી અને ક્રોધમાં આવી જસાજીએ હુકમ કર્યો કે આ ડંકા કોણ વગાડે છે ? ત્યારે રાયસિંહ બોલ્યા કે “મામા, શું તમે તમારી હદમાં કોઈને નગારું કે ડંકા વગાડવા ન દયો ?” ત્યારે જસાજીએ જવાબ આપ્યો કે “બિલકુલ નહિ”, રાયસિંહ બોલ્યા કે “કદાચ કોઈ વગાડે તો ?”, જસાજી કહે છે કે “તો તેનાં નગારા ફોડી નાખું” આ સાંભળી રાયસિંહ કહે છે “તો મામા હવે જોઈ લેજો તમારા ભાણેજની તાકાત, થોડા જ વખતમાં તમારો આ ભાણેજ ધ્રોળની હદમાં નગારાની ધણધણાટી બોલાવશે.” આખરે યુદ્ધ થાય છે ને તેમાં જસાજી વીરગતિ પામે છે. જો કે આ ઐતિહાસિક પ્રસંગ વિશે પણ અનેક મતમતાંતરો છે એની ચર્ચા પણ અહીં અનેક ઐતિહાસિક સંદર્ભો સાથે સંપાદકે કરી છે.

‘કુંડળિયા જસરાજ હરઘોળાણી રા’ના સર્જન વિશેની જે કિંવદંતી મળે છે એ પ્રમાણે જસાજીએ એવી ઈચ્છા પ્રગટ કરેલી કે આ યુદ્ધ આસાજી નજરે નિહાળે અને વીરરસથી નીતરતું કાવ્ય લખે, પણ આસાજીએ સામે કહાવ્યું કે તમે પહેલાં વીરતા બતાવો પછી હું કાવ્ય લખીશ તેથી યુદ્ધમાં જતાં પહેલાં જસાજીએ તેની રાણીને કહેલું કે હું યુદ્ધમાં કામ આવી જાઉં તો મારા મનની વાત કવિરાજ આસાજી જ્યાં હોય ત્યાં જઈ તમે પોતે પહોંચાડજો કે કવિત રચે. રાણીએ વચન આપ્યું. યુદ્ધમાં જતાં પહેલાં જસાજી જાડેજા આસાજી માટે સંદેશો આપતા ગયેલા કે...

આસાજી સૂં જાય, સંદેશો કહિયો ઈતો;

રણ લડિયો જસરાય, વીરત એની વાંચજો.

યુદ્ધમાં જસાજી વીરગતિ પામ્યા, પછી તેમનાં રાણી આસાજી પાસે ભાદ્રેસ જાય છે. એક દિવસ આસાજીની રસોઈ કરતી બ્રાહ્મણ બાઈ ન આવી ત્યારે ગુપ્તવેશમાં રહેલ જસાજીના રાણી રસોઈ બનાવે છે, આસાજી ઓળખી જાય છે કે તમે બ્રાહ્મણ નહિ, પણ રજપૂતાણી છો. ત્યારે જસાજીના રાણી પોતાની ઓળખ આપી પોતાના પતિનો સંદેશો આપે છે. ત્યારબાદ આસાજીએ આ કુંડળિયા રચ્યા. પછી જસાજીનાં રાણી ધ્રોળ આવે છે ને સતી થાય છે.

‘કુંડળિયા જસરાજ હરઘોળાણી રા’ નો પદબંધ જોઈએ તો હિન્દીમાં કુંડળિયાનો એક પ્રકાર જાણીતો છે, પણ ડિંગળભાષામાં કુંડળિયાના ચાર પ્રકાર પ્રચલિત છે જેમાં ઝડઉલટ, રાજવટ, શુદ્ધ અને દોહાબદ્ધ. આસાજીએ આ રચનામાં ઝડઉલટ પ્રકારના કુંડળિયા પ્રયોજ્યા છે. કુંડળિયાના પદબંધની સમજૂતી આપવા માટે સંપાદક રા.વિ.પાઠકે ‘બૃહત્ પિંગલ’માં કુંડળિયાનું જે માપ આપ્યું છે તેનો સંદર્ભ આપ્યો છે. અને દલપતરામે આના વિશે કરેલી ચર્ચાનો સંદર્ભ પણ મૂક્યો છે.

‘કુંડળિયા જસરાજ હરઘોળાણી રા’ના કર્તૃત્વ વિશે જે મતમતાંતરો છે તેની ચર્ચા પણ સંપાદકે વિગતે મૂકી છે. આસાજીએ રચેલ કુંડળિયાની હસ્તપ્રતમાં ‘આસો રોહડિયો’ના નામનો ઉલ્લેખ પ્રારંભમાં સ્પષ્ટપણે કરવામાં આવ્યો છે તેથી આ રચના તેમણે કરી હોવાનું માની શકાય, વજમાલ મહેડુ, કિશોરસિંહ બાર્હસ્પત્ય અને ડોલરરાય માંકડ પણ આ કુંડળિયાની રચના આસાજીએ જ કરી છે એવું માને છે કે જ્યારે ડો. મેનારિયા, માવદાનજી રત્નુ, બદરીપ્રસાદ સાકરિયા અને ખેતસીભાઈ મિસણનાં સ્પષ્ટ મંતવ્યો છે કે આ કુંડળિયા ઈસરદાસજીએ રચ્યા છે. આ બન્ને પક્ષનાં મંતવ્યોની વિગતે ચર્ચા અહીં સસંદર્ભ મૂકી છે જોકે કર્તૃત્વ વિશેનો પોતાનો કોઈ મત સંપાદક આપતા નથી, તેઓ ડોલરરાય માંકડનો આ મત :

“આ રાયસિંહને ધ્રોળના જસાજી સાથે લડાઈ થઈ

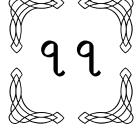
હતી તે યુદ્ધ વિશે ઈસરદાનના કાકા આશાનંદે

કુંડળિયા લખ્યા છે, અને તે કુંડળિયા છે ચોવીસ

‘કુંડળિયા જસરાજ હરઘોળાણી રા’ ”

એનો સંદર્ભ આપી આ કુંડળિયાની રચના આસાજીએ કરી છે એવું સ્વીકારે છે.

પુષ્કર ચંદરવાકર પાસેથી ચારણી સાહિત્યનાં કુલ ત્રણ સંપાદનો મળે છે. આ સંપાદનકાર્ય શ્રી ડોલરરાય માંકડની પ્રેરણા અને સૂચનાથી થયું એ પૂર્વે કે એ પછી એમની પાસેથી ચારણી સાહિત્યની કોઈ કૃતિનું સંપાદન મળ્યું નથી. તેમણે સંપાદિત કરેલ ચારણી સાહિત્યની કૃતિઓમાંથી ‘અંગદવિષ્ટિ’ અને ‘કુંડળિયા જસરાજ હરઘોળાણી રા’નું સંપાદન શ્રી રતુદાન રોહડિયાની મદદથી શક્ય બન્યું. તેથી આ કૃતિના સંપાદનમાં સંપાદક તરીકે રતુદાન રોહડિયાનું નામ પણ સહસંપાદક તરીકે રાખ્યું હોત તો વિશેષ આનંદ થાત.

લાઘવકલાયુક્ત ભક્તિરચના : “સત્સ્મરણ”

પ્રો. સનત ત્રિવેદી

શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી રાજકોટ, તથા રાજસ્થાની ભાષા, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ અકાદમીના સંયુક્ત ઉપક્રમે આ બે દિવસની સંગોષ્ઠિમાં લોકસાહિત્ય, સંતસાહિત્ય પરંપરાની ગુજરાત અને રાજસ્થાનના સંદર્ભમાં વાતો થશે. હું લાંગીદાસ મહેડુની ‘સત્-સ્મરણ’ કૃતિ વિશે વાત કરું તે પહેલાં ભૂમિકારૂપે એ નોંધ લેવી જોઈએ કે ગુજરાત અને રાજસ્થાન આજ અલગ છે પણ સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિની બાબતમાં આજે પણ બંનેમાં સામ્ય છે. આ સામ્ય ભારતના અન્ય કોઈ બે પડોશી રાજ્યો કરતાં કદાચ વધુ હશે. આ સામ્યને દીર્ઘ સમય સુધી મજબૂત રાખનાર અનેક કડીઓમાંથી એક કડી ચારણો છે. ચારણી બોલી તેના પ્રાદેશિક ભેદો સાથે ગુજરાતી અને રાજસ્થાની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તેમજ બંને વિસ્તારોમાં રાજપૂત સમયે ક્ષત્રિય રાજાઓએ તેમના રાજદરબારોમાં આદર સહ ચારણોને સ્થાન આપ્યું હતું.

મારે જે કૃતિની વાત કરવાની છે તે એક રાજવી અને એક ચારણ કવિના આદર સંબંધનું સુફળ છે. હળવદના રાજજસાજીએ ચારણ કવિ લાંગીદાસ મહેડુ પાસે એવા ગ્રંથની માગણી કરી જેનો માળા કરતા પાઠ કરી શકાય. આથી કવિએ ૧૦૮ દુહાનો આ ગ્રંથ રચ્યો હોવાની દંતકથા છે.

વિ.સં. ૧૭૭૦ થી વિ.સં. ૧૮૨૮ સુધીના કવનકાળમાં લાંગીદાસે પાંચ ગ્રંથો રચ્યા છે. (૧) ગણ અગિયારસ મહાત્મ (૨) ઓખાહરણ (૩) સત્સ્મરણ (૪) રાજસગણ (૫) રાજ બાબીરો. આ ઉપરાંત તેમની પાસેથી થોડાં લઘુકાવ્યો પણ મળ્યાં છે.

આ ગ્રંથો પૈકી ‘સત્સ્મરણ’નું સંપાદન ૧૯૮૦ માં થયું. શ્રી રતુદાનજી રોહડિયા તથા ડૉ. અંબાદાન રોહડિયાના આ સંપાદનમાં લાંગીદાસ મહેડુની માહિતી આપી છે. ઉપરાંત ગ્રંથના ૧૦૮ દુહાઓનો આવર્ચિત ગુજરાતીમાં અનુવાદ આપેલ છે. જેમાંથી ચારણી ભક્તિકવિતાના ભાવ અને અભિવ્યક્તિનો પરિચય થાય છે.

ચારણ કવિઓ મહદઅંશે શક્તિના ઉપાસક છે. પ્રાચીન મધ્યકાલીન પરંપરાની જેમ જ કોઈ પણ કવિ કાવ્યનો પ્રારંભ પોતાના આરાધ્યને વંદન કરીને કરે છે. કાવ્ય એ સરસ્વતીની ઉપાસનાથી જ સિદ્ધ થાય છે. લાંગીદાસ મહેડું ‘સત્સ્મરણ’નો પ્રારંભ સરસ્વતીને બુદ્ધિ આપવાની પ્રાર્થનાથી કરે છે.

હેવી મે બધિ દીજિઆ સધિ રધિ દિઆણી સમથ

હું ગાવો હરનામ રુ સત સમરણ ગ્રંથ....૧

(રિદ્ધિ અને સિદ્ધિ દેવવાળા સમર્થ એવાં માતેશ્વરી ! તમે મને સુબુદ્ધિ આપો, જેથી હું પરમેશ્વરના નામસ્મરણનો આ સત્સ્મરણ નામે ગ્રંથ રચું.)

દંતકથા મુજબ તો હળવદના રાજ જસાજીએ લાંગીદાસ મહેડુ પાસેથી એવા ગ્રંથની માગણી કરી હતી જેનો માળાની જેમ પાઠ કરી શકાય. પણ કોઈ પણ ચારણ કવિ કાવ્યરચનાની સાથે પોતાની ધર્મભાવનાને વણે છે. ‘સત્સ્મરણ’ના ૧૦૮ દુહામાં અનેક દુહાઓમાં કવિ જાત સંબોધન કરે છે. લાંગા, લાંગડા, લાંગીદાસ એવાં સંબોધનો ઘણા દુહાઓમાં છે પણ દુહા ૩૬ થી ૪૯ સુધી દરેક દુહામાં આ સંબોધન છે. ત્યારે એમ લાગે છે કે કવિ ભક્તિરસમાં ભાવવિભોર થયા હશે. આ સંબોધનમાં રહેલો આત્મબોધ ભાવક પામી શકે છે.

લાંગીદાસે આ ગ્રંથની રચના પરમ એવા ‘સત’ના સ્મરણ માટે કરી હોઈ એ સ્મરણનો મહિમા અનેક દુહામાં વણી લીધો છે. સરસ્વતી વંદના પછી તુરત જ સ્મરણના હેતુ સાથે સાથે જ ગ્રંથ રચનાનો હેતુ પણ કવિ નિર્દેશે છે.

લાંગા ! સાખી અલખકી, જે આખી જે કે,

ધ્રમ પ્રંગટિ જમ ડર માટિ, અધરમ મટિ અનેક....૨

(ઓ લાંગીદાસ ! જે કોઈ પરમેશ્વરનો એકાદ દુહો પણ કહેશે. તેમના હૃદયમાં ધર્મભાવના પ્રગટશે, એમને યમનો ડર નહિ રહે અને એમનાં અનેક પાપોનો નાશ થશે.)

પૂરા ગ્રંથમાં ઈશ્વરવંદના શા માટે કરવી જોઈએ તે આવતું રહે છે. જુદા જુદા સ્વરૂપોના વંદનમાં પણ આ ભાવ સતત ઘૂંટાય છે.

લાંગા ! નામ સંચાર લે, રામ રામ કહે રામ,
નામ તણા પરણામ થિ, ન હોઈ દુજા નામ૩૨

(હે લાંગીદાસ, તું આ સંસારમાં હરિનામ રટતાં રામરામ એમ રટ્યાં કર. જે નામ નામસ્મરણના પ્રભાવથી તારું આ જન્મના નામ સિવાય બીજું નામ (બીજો જન્મ) ન હોય.

લાંગીદાસે ડીંગળી સાહિત્યના અભ્યાસી બ્રાહ્મણ લાલ ભટ્ટ પાસેથી કાવ્યશાસ્ત્ર ઉપરાંત પુરાણકથાઓનો પણ અભ્યાસ કર્યો હોવાનું જણાય છે. એમ રોહડિયા જણાવે છે. (સત્સ્મરણ, પૃ.૫) આ કારણથી લાંગીદાસ આ ગ્રંથમાં સગુણ તેમજ નિર્ગુણ બંનેની આરાધના છે. કવિ પ્રારંભે જ એ બાબતે સ્પષ્ટ છે. તેથી કહે છે –

નર સર ઉચ્ચ રૂપ નત્, રવ રજ તન જજ રૂપ,
આપિ આપિ અરૂપ હે, સાંહી રસે સરુપ.....૩

(જે દેવો, માનવો, નાગો અને સૂર્યકિરણમાં દેખાતી સૂક્ષ્મ રજ રૂપ જૂજવાં રૂપોવાળાં છે. એ પરમેશ્વર નિર્ગુણ છે. તોયે મારા માલિકે સગુણ રૂપને સરજેલ છે.)

આટલી સ્પષ્ટતા પછી કવિ ઈશ્વરનાં અનેક રૂપનું સ્મરણ કરે છે. આ ગ્રંથમાં કવિની લાઘવશક્તિનો સુપેરે પરિચય થાય છે. માળા કરતાં કરતાં પાઠ કરવાનો હેતુ ગ્રંથરચનાના પાયામાં છે. તેથી ૧૦૮ દુહાની સીમા કવિ પાસે પ્રારંભે જ છે. તેથી ઈશ્વર સંત અંગેની સર્વ પાસે સમજ અને ભાવના ખૂબ જ સંક્ષિપ્તમાં સમાવવામાં લાઘવશક્તિનો સુંદર વિનિયોગ થયો છે. લાંગીદાસ પરમ વૈષ્ણવ હતા (સત્સ્મરણ, પૃ.૮) તેથી કદાચ સ્મરણનો પ્રારંભ પણ વિષ્ણુથી કરે છે.

“જળ સેજે સુતા જડે, શેખ સાઈ સર સર શેખ,
નાભિ કમલ નિપાઈઆ, આપિ આપ અલેખ”૪

(જળ પર શેષનાગની શય્યા પર જ્યારે ભગવાન શેષશાયી સૂતા હતા ત્યારે એ કોઈના લક્ષમાં ન આવતાં પરમેશ્વરે સ્વંયભૂ રીતે પોતાની નાભિમાંથી (સૃષ્ટિના આધારરૂપ) કમળ ઉત્પન્ન કર્યું.)

ત્યાર પછી અન્ય સ્વરૂપના સ્મરણ સાથે ગ્રંથ આગળ વધે છે. વેદવાણી અક્ષરબદ્ધ કરનારા હયગ્રીવ, વિરાટસ્વરૂપ, વરાહ અવતાર, જ્ઞાનગ્રંથ રચયિતા નારદ, કપિલદેવ, દત્તાત્રેય, ઋષભદેવ, રાજા પૃથુ, મત્સ્યાવતાર, કૂર્માવતાર, ભગવાન પરશુરામ, ભગવાન વેદવ્યાસ, રામાવતાર, કૃષ્ણાવતાર, ભગવાન બુદ્ધ, ધન્વંતરી, ભગવાન નકલંક, નરસિંહ અવતાર અને વામન અવતાર આદિનાં સ્મરણ કરી વંદન કરે છે.

કવિની એવી શ્રદ્ધા છે કે આ જગતમાં જે કંઈ સ્થાવર, જંગમ, સૂક્ષ્મ, સ્થૂળ, ઊંચા અને નીચા વર્ણો, જે કંઈ છે તે સર્વ પરમેશ્વર જ છે. તેથી કવિ આ સર્વરૂપને વંદે છે અને કહે છે.

“હેક થકી અવતાર હરિ, થવિઆ કરિ યુવીસ
અનંત અનંત લીલા અનંત, જિઓ જિઓ જગદીશ”....૨૮

(આ રીતે મેં એકથી લઈને ચોવીસ અવતારો કહ્યા, એવા એ અંતરહિત હોવાને કારણે અનંત નામધારી છે. અને જેમની લીલાઓ અનંત છે એવા જગતના પરમેશ્વરના જય હો.)

કવિ ફક્ત નામસ્મરણ કરીને અટકતા નથી પણ તેમના લાભથી પણ કવિ વાકેફ છે. તેથી જ કહે છે.

“હે લાંગા જણ ગાઆ અલખ, સો પાઆ પરવાર,
પોત્રા પુત્ર પવિત્ર ત્રિ, માઆ અનંત ભંડાર”....૪૧

(હે લાંગીદાસ, જેમણે પરમેશ્વરના ગુણ ગાયા છે. તેઓ પારાવાર લાભ પામી ગયા છે એવા ભક્ત માનવોને ત્યાં તો પુત્રો પૌત્રોનો પરિવાર, પતિવ્રતા નારી અને અખૂટ ધન હશે.)

જેણે ઈશ્વર ભજ્યા છે તેને માટે પલંગ, અશ્વો, પાલખી, રથ, હાથી જેવા ધન-વૈભવો સામાન્ય છે. અને તેમના માટે તો અશ્વમેધ જેવા યજ્ઞો પણ કરવા સહેલા છે. એટલું કહીને ફક્ત ભૌતિક વૈભવ જ નહીં પરંતુ સૂક્ષ્મ અને અંતિમ એવો લાભ પણ જણાવે છે. તે જાણી દરેક ઈશ્વરપ્રાપ્તિની ઈચ્છા રાખનારને જાણે કે લાલચ થાય...!

“કરણીગત ભગતકી એતી વગત કહાઈ,
જગત સરાએ જિવતાં, મગતિ મુઆં હી થાઈ” ૫૦

(હે પરમેશ્વર ! તમે આ જગતમાં તમારા ભક્તોની આ બે વાતોમાં પ્રસિદ્ધિ કરી કે, તમારા ભક્તજનો જીવનમાં સંસારના પ્રશંસાપાત્ર બને છે, તો મૃત્યુ પછી પણ તેમનો મોક્ષ થાય છે. આમ તેમના આ લોક પરલોક બંને સુધરી જાય છે.)

એટલું જ નહિ પણ કવિ કહે છે.

“સાદ કરતા નામ સણ, પસુએ કરંત પિયાર,
લાંગા ! નામ લઅંતડા, કયું ન મળે કિરતાર ?”૩૪

આમ સાદ કરવાથી પોતાનું નામ સાંભળી પાલતુ પશુ પણ પ્રેમ કરે છે તો કવિને એ વિશ્વાસ છે. હરિનામ લેવાથી પરમેશ્વર મળશે જ... આ રીતે હરિનામ સ્મરણમહિમા કરી સ્પષ્ટવક્તા ચારણકવિ જાણે કે મહેણું મારે છે.

“લાંગીદાસ ! અલખ કું મખ જંપિ તુ રખ્ખ,
કાચી માટી જભકી, નહીં તું કાપી નખ્ખ”૩૮

જો નામરટણ ન થાય તો એવી કાચી માટીની જભ કાપી નાખવા કહે છે. કવિ માને છે કે હરિસ્મરણ ન કરનારા માનવો દેડકાં જેવા છે. એવા માનવોને જભ ભારરૂપ છે.

ચારણ કવિઓની એક લાક્ષણિકતા એ છે કે તેઓ વર્ણ-અવર્ણ કે ઊંચ નીચના ભેદને માનતા નથી અહીં લાંગીદાસ પણ કહે છે કે ચોરાસી લાખ ફેરામાં પ્રાણીઓમાં ઉપરથી ભિન્નતા છે. માનવોમાં પણ વર્ણ-અવર્ણના ભેદો છે પણ શબરીનું ઉદાહરણ આપી કવિ કહે છે કે ફક્ત કરણી (ભક્તિ-અભક્તિ)નું જ મૂલ્ય છે. (૫૨-૫૩)

સંતસ્મરણમાં રહેલ વેદો-ઉપનિષદો-સંસ્કૃત સૂત્રોનો અર્ક તેનું ખૂબ જ મજબૂત પાસું છે. સંસ્કૃત ભાષાથી અજાણ એવી પ્રજા માટે મધ્યકાલીન અખો, નરસિંહ આદિ કવિઓની જેમ લાંગીદાસે આમાંનું જ્ઞાન સતસ્મરણના દુહાઓમાં વણી લીધું છે. સતસ્મરણનું આ જ્ઞાન એ કારણથી પણ વિશેષ મહત્ત્વનું બને છે કે આ બધું કવિએ ૧૦૮ની સંખ્યા મર્યાદામાં રહીને કરવાનું હોઈ તેમાં લાઘવ છે.

અદ્ભુતરસની વાત કરતાં કવિ કહે છે કે ધરતી જળમાં ગળી જતી નથી. તેમ આકાશ કોઈ સ્તંભના ટેકા વગર જ ટકી રહ્યું છે. કૃષ્ણ સ્વરૂપે માનવાકૃતિ

હોવા છતાં નિર્ગુણ એવા પરમેશ્વરની ભક્તિ માટેના ભક્તપણાનાં ચિહ્નરૂપે દારકાની છાપ, તુલસીપત્ર, તિલક, પૂજાના મોરપીંછ અને મુખમાં પ્રભુનામનો ઉચ્ચાર એ સર્વથી શરમાવું નહીં એવી બાહ્ય બાબતોથી માંડીને ઊંડી આધ્યાત્મિકવાળા દુહાઓ અહીં એક સાથે આવ્યા છે.

કવિ કહે છે સદ્ગુરુનો સંગ કદી મૂકવો નહીં. કેમ કે તેના થકી જ પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી કવિ કહે છે.

“લાંગા સતગર સંગથિ, ગાંનિ પ્રગટિ આઈ,
વીસવસા ભ્રમ ઉળખી, જીવ દાસા મટિ જાઈ”....૬૮

(હે લાંગીદાસ સદ્ગુરુના સત્સંગથી હૃદયમાં જ્ઞાન આવીને પ્રગટે છે. આત્મા નિશ્ચયપૂર્વક પરમાત્માને ઓળખે છે. જેથી જીવનનું દાસપણું નાશ પામે છે.)

આ ગુરુમહિમા સાતે વેદ કથિત પરમેશ્વરની માયાનું આછેરું રૂપ પણ સંક્ષિપ્તમાં કવિ જણાવે છે. તો સાથે સાથે જુઓ કે ભાગવતગીતા કથિત “નેનં છિદન્તિ શસ્ત્રાણી....”નો ભાવ

“અવણાસી હો ઈસવર, ઈસ હું જીવ,
જીવ ફરી ઉલટું જોએ, આપ આપ સદૌવ”....૭૪

(પરમેશ્વર જ અવિનાશી છે. આત્મા સો પરમાત્મા છે. આત્મા પાછો ફરીને (માયામાંથી મુક્ત થઈને) જશે તો તને સમજાશે કે પોતે અવિનાશી છે.)

“થિ અસી અવણાસથી, આસી થિ અવણાસ,
વણ અસી વણ અસથિ, તું આપિ અવણાસ”....૭૪

(હે જીવ ! તું અવિનાશી પરમાત્મામાંથી પ્રગટ્યો છે. તારું આગમન પરમાત્માથી થયું છે. આવાગમન અને હાડ (કાયા) વગરનો જ તું પોતે જ અવિનાશી પરમાત્મા છે.)

આ ઉપરાંત ‘પુનેરપિ જનનમ્ પુનરપિ મરણમ્’નું જ્ઞાન પણ વણી લે છે.

“લખ ચુરાસી લાંગડા, ઉપજત ખપત અનેક,
ઉપરી વરણ વરણ હિ, ભીતર એકાએક”....૫૬

(હે લાંગડા ! ચોરાસી લાખ યોનિઓમાં જન્મ-મરણનું ચક્ર ચાલ્યા જ કરે છે. ઉપરથી તો પ્રાણીમાત્રમાં ભિન્નતા છે. તેમ માનવોમાં વર્ણ અવર્ણના ભેદો છે.)

બાકી આત્માની રીતે તો સૌ સમાન જ છે.)

“કાશી વિશ્વનાથ કું, જે ગાસી કરિ ગમ,
લાખ ચુરાસી લાંગડા, નાસી કહિ નગમ”...૫૬

(જે કોઈ સમજપૂર્વક (હરિહરમાં અભેદકતા સમજીને) કાશી વિશ્વનાથના ગુણ-સ્તવનો ગાશે તેમને માટે ચોરાસી લાખ યોનિના ફેરા મટી જશે તેમ વેદો કહે છે.)

આ મુજબ કવિ સીધો વેદોનો સંદર્ભ પણ સ્પષ્ટ રીતે ટાંકે છે.

આ સંસારમાં સુખ દુઃખ, સંપત્તિ-વિપત્તિ દેવા તેમજ હરવાવાળા એક પરમેશ્વર જ છે. છતાં પણ.....

“માથે તાણે માનવી, ઉઆં હલાવ દખ”૪૮

(માનવી ‘મેં લીધું-મેં દીધું’ માનીને યશનો ટોપલો પોતાના માથે મૂકે છે. આ રીતે ત્યાં જ તે દુઃખને જ દોડાવે છે.)

અસલો મા સદ્ગમ્ય.... અસત્યમાંથી સત્ય, મહામૃત્યુમાંથી અમૃતસમીપે લઈ જવાની વાત પણ કવિ યાદ કરે છે. તો “....નારાયણ રા નામથી ઊપજી પ્રેમ પ્રકાશ”...(૪૯) કહી અંધકારમાંથી પરમ તેજ તરફની વાત પણ વણે છે.

“મોહ, માન, મમતા મતા, માઈ હંસા મેટ,
ગાંન ધાંન પર લાંગડા, એહા કરે અમેટ”....૭૩

(હે લાંગીદાસ ! મોહ, અભિમાન, મમતા અને મદ એ આત્માનો નાશ કરવાવાળા છે. માટે તું જ્ઞાન અને ધ્યાનને ધાર એ આત્માને અમૃતત્વ આપનારાં છે.)

કવિએ નવધા ભક્તિનું પણ માહાત્મ્ય દર્શાવ્યું છે. તેમ જ ઈશ્વર સર્વવ્યાપી છે. સર્વ જીવસૃષ્ટિમાં ઈશ્વર છે. એ ભાવ ઘૂંટતાં કવિ ઘાસ, મેદાનો, કૂંપળો, કીટકો અને પતંગિયા, સર્વમાં ઈશ્વર છે તેમ કહે છે. શાસ્ત્રોના જ્ઞાનની સમજરૂપે જ શરણાગત ભાવ સાથે કહે છે.

‘કેસવ લાંગીદાસ કિહિ, મત ભૂલાવે મોએ
હું તુમાં માઈ રહું, મો મિ જઈર તો એ’...૯૦

(હે કેશવ ! મને તમારી માયામાં ભુલાવતો નહિ, હું પોતે તારામાં સમાઈને રહ્યો છું. અને તું મારામાં પ્રગટપણે છે.)

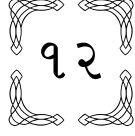
આમ, આ ગ્રંથ તત્કાલીન અભણ પ્રજા માટે પણ શાસ્ત્રોના જ્ઞાનને સહજ કરી આપે છે. અંતે એમ જ કહેવું જોઈએ કે કવિ કહે છે કે અભક્ત કરતા રામરટણ કરતા પોપટ અને ચિત્રાંકિત કરેલા વાસનારહિત માનવ સારાં. અદ્ભુત એવો માનવ અવતાર મળ્યો છે તો.... ફલશ્રુતિરૂપે લાંગીદાસ કહે છે

“સત સમરવા સાંઈકી, જે ગાવી કર ગમ,
સે નર જાવિ સરગ મિ, પામે કઈ નઈરથ સઈરથ કથન”...૧૦૮

(જે સમજપૂર્વક હરિભક્તનો આ ગ્રંથ ગાશે પાઠ કરશે, એ સ્વર્ગલોકને પામશે અને આ લોકમાં અનેક પ્રશંસાનાં કથનોનો અધિકારી બનશે.)

સંદર્ભ

- (૧) “સત્સ્મરણ” શ્રી રતુદાન રોહડિયા તથા ડો. અંબાદાન રોહડિયા.
- (૨) ગુજરાતનાં ચારણી સાહિત્યનો ઇતિહાસ-શ્રી રતુદાન રોહડિયા.
- (૩) “લોકગુર્જરી-૨૩”ના ચારણી સાહિત્યવિષયક લેખો
- (૪) લાંગીદાસ મહેડુ : વ્યક્તિત્વ અને વાક્ય “વિચાર ભારતી” ગીતાબેન ગઢવી.
- (૫) ચારણી સાહિત્ય વિમર્શ : ડો. બળવંત જાની
- (૬) કરશનદાસ બાલિયાની કૃષ્ણ ભક્ત કવિતા : ડો. બળવંત જાની
- (૭) ચારણી બારમાસી કવિતા : ડો. બળવંત જાની

બહુમુખી પ્રતિભાવંત : માવદાનજી રત્નુ

— ડૉ. સુનીલ જાદવ

એક પલ મેં જલ હુતે. થલ હોત બોત
એક પલ મેં થલ હુતે જલ ભારી હૈ
એક પલ મેં છત્રધારી વો ભિખારી હૈ
એક પલ હું મેં ભિખારી છત્રધારી હૈ
એક પલ હું મેં નાશ કોટિ-બ્રહ્માંડ હોત
એક પલ હું મેં ફીર રચી માયા વિસ્તારી હૈ
એક પલ માહી જાહી યાહ્ય સો કરંત ક્રિડા
'માવ' જગત તાત. હરિ વંદના હમારી હૈ

એક પળમાં જેના ધારવાથી જલનું થલ અને થલનું જલ થઈ જાય, છત્રધારી ભિખારી અને ભિખારી છત્રધારી થાય તથા એક જ ક્ષણમાં આ બ્રહ્માંડનું સર્જન કે વિસર્જન કરી શકે એવા શક્તિના સ્વામી પરમતત્ત્વ પરમાત્માની આવા શબ્દો દ્વારા વિશિષ્ટ વંદના કરનાર કવિ-લેખક-સંશોધક-ઈતિહાસકાર એમ બહુમુખી પ્રતિભાના સ્વામી રાજકવિ માવદાનજીભાઈ રત્નુનું નામ ચારણી સાહિત્યકારોમાં પ્રથમ પંક્તિમાં મૂકવું પડે એવું સક્ષમ છે.

મૂળ કાલાવડ (શીતલા)ના વતની એવા રાજકવિ માવદાનજીભાઈનો

જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૯૪૮ના ભાદરવા સુદ બીજને મંગળવારે તા. ૨૮-૮-૧૯૮૨ના રોજ જામનગર સ્ટેટના રાજકવિ શ્રી ભીમજીભાઈ બનાભાઈ રત્નુને ત્યાં કાલાવાડમાં થયો હતો. કાલાવડમાં જ સાત ગુજરાતી સુધી અભ્યાસ કરી માવદાનજીભાઈએ પિંગળશાસ્ત્ર અને છંદ-બંધારણનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ચારણકુળની રત્નુ શાખામાં જન્મેલા આ કવિને કવિતાનો વારસો પિતા દ્વારા જાણે કે ગળથૂથીમાં જ પ્રાપ્ત થયો.

કારકિર્દીની શરૂઆતમાં તેમણે રાજવડ ગામનો વહીવટ સંભાળ્યો. વિ.સં. ૧૯૭૫માં નવાનગર સ્ટેટનાં ફોરેસ્ટ ડિપાર્ટમેન્ટમાં ફોરેસ્ટ સુપરવાઈઝર તરીકે ફરજ બજાવી. નોકરી દરમિયાન તેઓ ગામડામાં જતાં અને ફરજ પૂરી કરી ગામ લોકોને કવિતા સંભળાવતા. કવિ તરીકે પ્રસ્થાપિત થતાં તેમને અનેક જગ્યાએથી આમંત્રણ મળવા લાગ્યાં. ભાવનગર સાતમી સાહિત્ય પરિષદમાં આ યુવાન કવિએ બ્રહ્માનંદનો એક નટવર નૃત્યનો છંદ ઉપાડ્યો તો વાતાવરણ ધણધણી ઊઠ્યું અને સાક્ષરો પણ હેરત પામ્યા.

ત્યારબાદ મુંબઈ આઠમી પરિષદ, વડોદરા શરદોત્સવ, સુરત કલા પ્રદર્શન, મુંબઈ લોકસાહિત્યનો જલસો, નડિયાદ નવમી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ સાહિત્ય સભા, કરાંચી ગુજરાતી સાહિત્ય કળા મહોત્સવ વગેરે ઉપરાંત પાલનપુર કચ્છ-ભૂજ, માંડવી, ઉપલેટા, વરતેજ, રાજકોટ, લાઠી વગેરે સ્થળોએ સાહિત્યિક કાર્યક્રમોમાં હાજરી આપી જામનગર સ્ટેટના આ રાજકવિએ સાહિત્ય જગતને પોતાની સર્જકપ્રતિભાનો પરિચય આપ્યો. માવદાનજીભાઈને સાંભળવા સાહિત્ય રસિકોની મેદની ઊભરાતી.

માવદાનજીભાઈને ઈનામ-પુરસ્કાર-સન્માનપત્રો પણ ખૂબ મળ્યાં હતાં. સર પરસોત્તમદાસ તરફથી તથા કરાંચીમાં રાજા કલબ તરફથી અને અન્ય જગ્યાએથી બે-એમ કુલ ચાર સુવર્ણચંદ્રકો અને બીજા અનેક ચાંદીના ચંદ્રકો, સુવર્ણમુદ્રાઓ અને અનેક સન્માનપત્રો તેમને મળ્યાં હતાં. આ સંદર્ભમાં કવિ પોતે એક દુહામાં કહે છે :

‘સુવર્ણ મુદ્રા એક્સત, સુવર્ણ ચંદ્રક ચાર ।
કવિ માવ સનમાનતે, કૃપા ગુરુ કિરતાર ॥’

તા. ૧૯-૧-૧૯૬૯ ના રોજ સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીએ જે પાંચ ચારણ કવિઓનું બહુમાન કર્યું એમાં દુલા ભાયા કાગ, શંકરદાન દેથા, મેરૂભા ગઢવી, પિંગળશી મેઘાણંદની સાથે માવદાનજીભાઈ રત્નુનું પણ સન્માન કુલપતિ ડોલરરાય

માંકડના હાથે કરાયું હતું. ડોલરરાય માંકડનું નામ એક અભ્યાસુ વિવેચક તરીકે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ખૂબ માનથી લેવાય છે. ડોલરરાય ઘણીખરી બાબતોમાં ખરાઈ કરવા માવદાનજીભાઈને પૂછતા. આજે પણ તેમણે લખેલા પત્રો માવદાનજીભાઈના પૌત્ર બાબુભાઈ રત્નુ પાસે સચવાયેલા પડ્યા છે. આ બાબતથી માવદાનજીભાઈની વિદ્વતા અને વિશાળ જ્ઞાનભંડારનો ખ્યાલ આવે છે. ગોકુળદાસ રાયચૂરા અને કવિ ન્હાનાલાલ તેમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિથી ખૂબ જ પ્રભાવિત હતા, ન્હાનાલાલે તો કવિને કહેલું, ‘તમે તમારા ગુણધર્મે પૂજાવ છો અને પૂજાશો. માવદાનજીભાઈની સાહિત્યપ્રવૃત્તિને રાજા અને પ્રજા એમ બન્ને તરફથી સમાદર મળ્યો. તેથી લુણાવાડા, જામનગર, ધ્રોલ, લોધીકા વગેરે રાજ્યો તરફથી તેમને વર્ષાસિનો પણ મળતાં.

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના ચુસ્ત અનુયાયી એવા શ્રી માવદાનજીભાઈ ઉપર બ્રહ્માનંદ સ્વામીની ખૂબ અસર હતી. એ ભક્તિભાવથી જ તેમણે ‘બ્રહ્મસંહિતા’નું સર્જન કર્યું. ‘બ્રહ્મસંહિતા’ માં બ્રહ્માનંદ સ્વામીના જીવન અને કવનની સંશોધનાત્મક વિગતોનો સમાવેશ થયો છે. આ ગ્રંથ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં ખૂબ આદર પામ્યો. આ ઉપરાંત ‘કવિ કીર્તનાવલી’, ‘નારાયણ કવચ હનુમાન સ્તોત્ર’, ‘જૂનાગઢના જોગી’, ‘ખાનબહાદુર અરદેશર કોટવાલ’, ‘ભજનાવલી’ અને ‘જામનગર જિલ્લાના નવ યોગેશ્વર’ જેવાં ધાર્મિક સાહિત્યનાં પુસ્તકો પણ માવદાનજીભાઈ પાસેથી મળ્યાં છે. તેઓએ રાજવીઓની પ્રશસ્તિ કરતાં કાવ્યો પણ લખ્યાં છે, જેમાં ‘જામશ્રી રણજિતસિંહ ક્રિકેટ’, ‘વિજય વિલાસ’, ‘જામશ્રી દિગ્વિજય કાવ્ય સરોજ’, ‘મહારાણાશ્રી વીરભદ્રસિંહ વિજય વિલાસ’, ‘ચંદ્રકિરણાવલી’, ‘શ્રી મૂળરાજ બત્રીસી’, ‘શ્રી અમરેશ કીર્તિકુંજ’ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

પરંતુ તેમને જે ગ્રંથથી વિશેષ ખ્યાતિ મળી તે જામજાડેજાઓનો ઇતિહાસ ‘શ્રી યદુવંશ પ્રકાશ અને જામનગરનો ઇતિહાસ’ આ ગ્રંથ તેમના પિતાશ્રી ભીમજીભાઈએ ઈ.સ. ૧૮૯૯માં આરંભેલો. પરંતુ ઈ.સ. ૧૯૦૧માં તેમનું અવસાન થતાં માવદાનજીભાઈએ તેને નવેસરથી શરૂ કરી પ્રકાશિત-અપ્રકાશિત હસ્તપ્રતો વગેરે ઉપલબ્ધ સામગ્રીના આધારે તત્કાલીન મહારાજા જામ રણજિતસિંહજીનાં પ્રેરણા - પ્રોત્સાહનથી ‘યદુવંશ પ્રકાશ’ની રચના કરી.

વિ.સં. ૧૯૯૧ (વામનજયંતી)ના પ્રગટ થયેલ આ ગ્રંથ ત્રણ ખંડમાં વિસ્તરેલો છે. પ્રથમ ખંડના ૩૯૨, દ્વિતીય ખંડના ૨૪૧ અને તૃતીયખંડના ૧૪૭

પાનાં મળીને કુલ ૭૭૦ પાનાં તથા પ્રસ્તાવના સહિતનાં આગળનાં પંદર પાનાં એમ કુલ ૭૮૫ પાનાંનો આ દળદાર ગ્રંથ વિષયવસ્તુ અને સામગ્રીની દૃષ્ટિએ પણ એવો જ મૂલ્યવાન છે. પ્રથમ ખંડની સોળ કળા (પ્રકરણ), દ્વિતીય ખંડની સોળ કળા અને તૃતીય ખંડનાં પાંચ પ્રકરણ એમ સાડત્રીસ પેટા પ્રકરણોમાં વિવિધ વિષયસામગ્રી સાધાર મૂકવામાં આવી છે. જેમાં પૃથ્વી ઉદ્ભવનાં વર્ષો-ચાર યુગની એક ચોકડી એવી ૨૭ ચોકડી પછી વર્તમાન ૨૮મી ચોકડીના સતયુગથી આ ગ્રંથ શરૂ થાય છે. ૫૮ ચક્રવર્તી રાજાઓનાં નામ, પછી ત્રેતાયુગના ૬૦ ચક્રવર્તી રાજાઓનાં નામ (જેમાં ભગવાન રામ પાંચમા ક્રમે છે), સૂર્યવંશી રાજવીઓના ૬૦મા ક્રમે રાજા સુરથ પછી શરૂ થયેલું ચંદ્રવંશી રાજ, જેમાં પ્રથમ રાજા ચંદ્ર, છપ્પનમાં શ્રીકૃષ્ણ પછીથી ૧૮૭ મા જામ દિગ્વિજયસિંહજી સુધીના રાજાઓનો ઇતિહાસ ૨૪ યદુવંશી રાજ્યોની વંશાવળી સહિત ક્રમબદ્ધ આલેખાયો છે. આ ગ્રંથના આધારે દરેક જાડેજા પાસે તેની વંશાવળી હોય તો પોતે ચંદ્ર તથા શ્રીકૃષ્ણની કેટલી પેઢીએ વારસદાર છે તે જાણી શકે છે.

આ ગ્રંથમાં ભગવાન રામ અને શ્રીકૃષ્ણ, ઉપરાંત જામ નરપત, જામ લાખો ફુલાણી, અબડો અણભંગ, જામશ્રી રાવળજી, કચ્છના સંત માતંગદેવ, મહાન ભવિષ્યવેત્તા મામૈદેવ, ચારણ કવિ ઈસરદાસજી, વૈદ્યરાજ ઝંડુ ભટ્ટ, ત્રિકાળદર્શક પંજુ ભટ્ટ, આઈ નાગબાઈ, આઈ હરસિદ્ધિ, ભુચરમોરીનો ઇતિહાસ, કાલાવડ અને જામનગરનો ઇતિહાસ, ધ્રોલ, ખીરસરા, રાજકોટ, લોધીકા, ગોંડળ, કોટડા સાંગાણી, મેંગાણી, ખરેડી, મોરબી, માળીયા, રાજપરા વગેરેના રાજવીઓની વિગતો; ધુમલી, બરડો, કિલેશ્વર, ભાણવડ, માછરડા, ગનીપીર, દાણીધાર, પ્રગટેશ્વર, બાલાચડી, આમરણ-બાલંભા જેવાં સ્થળોની વિગતો ઇતિહાસ સ્વરૂપે આલેખાઈ છે. સાથે સાથે જામનગર આણદાબાવા આશ્રમ, પ્રણામી સંપ્રદાયનું ખીજડા મંદિર, વૈષ્ણવોની હવેલી, જૈનોનાં દેરાસર, વ્હોરાના ધર્મગુરુની ગાદી મુલ્લા મેડી વગેરે ધાર્મિક સ્થાનકોની વિગતો પણ આપવામાં આવી છે. સાથે સાથે વાઘેરોની અંગ્રેજો સામેની લડાઈ અને શૌર્યગાથા પણ આ ગ્રંથમાં વર્ણવાઈ છે.

આમ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ખૂબ જ મૂલ્યવાન અને અતિ ઉપયોગી એવો આ ગ્રંથ વર્ષોની માવદાનજીભાઈની મહેનત કહો કે કઠોર પરિશ્રમનું સુફળ છે. ઇતિહાસના કોઈ પણ અભ્યાસુઓને તથા જિજ્ઞાસુઓને ઉપયોગી થાય તેવું આ ગ્રંથકાર્ય ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં અમર બન્યું છે.

આ ગ્રંથ છેલ્લાં ઘણાં વર્ષોથી અપ્રાપ્ય હોઈ ઈ.સ.૨૦૦૮માં

માવદાનજીભાઈના દીકરા નવિનદાનજીએ તેની ઝેરોક્ષ કરી કેટલીક પ્રતો તૈયાર કરી લોકોને નજીવી કિંમતે ઉપલબ્ધ કરી આપ્યો છે, જે આનંદની વાત છે.

હરતી ફરતી યુનિવર્સિટી જેવા જ્ઞાનભંડાર માવદાનજીભાઈ પાસે અનેક વિદ્વાનો આવતા અને તેમનું માર્ગદર્શન લેતા. ડોલરરાય માંકડ ઉપરાંત પુષ્કર ચંદરવાકર, ડો. ઈશ્વર દવે ઉપરાંત સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી વિભાગ, ઈતિહાસ વિભાગ, બરોડાની મ.સ. યુનિવર્સિટીની આર્ટ્સ ફેકલ્ટી, ગુજરાત યુનિવર્સિટી અને રાજસ્થાની યુનિવર્સિટીના વિદ્વાન અધ્યાપકો અને સંશોધકો - ઈતિહાસવિદ્ધો પણ માવદાનજીભાઈ પાસેથી આધારભૂત - પ્રમાણભૂત માહિતી મેળવતા રહેતા.

માવદાનજીભાઈના વારસદારો પાસેથી મળેલ ગુપ્ત માહિતી મુજબ કવિ માવદાનજીભાઈ રત્નુ જામ રણજિતના અતિ વિશ્વાસુ હતા. જામ રણજિત મહાન દેશભક્ત હતા. અંદરખાને તેઓ અંગ્રેજોના વિરોધી હતા અને સુભાષચંદ્ર બોઝ તરફી ક્રાંતિકારી જૂથના ગુપ્ત ટેકેદાર હતા. મુંબઈની કોઈ હોટલમાં એ બન્નેના મિલનના ફોટા કોઈ અંગ્રેજ એજન્ટે લીધેલા. જેથી અંગ્રેજ સરકાર જામ રણજિતને પદભ્રષ્ટ કરવા માગતી હતી, જેની ખબર પડતા જ સ્વમાની રાજવીએ જાતે મોરફીનના ઈન્જેક્શનથી પોતાના જીવનનો અંત આણ્યો. જામ રણજિત સુભાષચંદ્રને મળ્યા ત્યારે તેમના ખાસ વિશ્વાસુ કવિ માવદાનજી તેમની સાથે હતા. આમ માવદાનજીભાઈ એવા કવિ છે. જે સુભાષચંદ્ર બોઝને મળ્યા છે અને રજપૂત રાજાઓની શૌર્યકથાઓ ગાઈ સંભળાવી છે. આ વાતનો ઉલ્લેખ જાણીતા ઈતિહાસવિદ્ધ નરોત્તમ પલાણે તેમના એક લેખમાં કરેલો. માવદાનજીભાઈએ પોતે આ વાત શ્રી પલાણને કહેલી.

માવદાનજીભાઈ પાસે વિશ્વની સૌથી નાની શિક્ષાપત્રી તેમજ ભગવાન સ્વામિનારાયણ (સહજાનંદ સ્વામી) એ એમના મુખેથી ચાવેલ દાતણ તથા અન્ય પ્રસાદીની વસ્તુઓ પણ હતી, જે હાલ તેમના પુત્ર-પૌત્ર (જે હાલ કાલાવડમાં છે.) પાસે સલામત છે. સ્વામિનારાયણ, સંપ્રદાયમાં તેમની સેવાઓની ખૂબ જ માન-સન્માન સાથે નોંધ લેવાઈ છે. અને એટલે જ કવિ માવદાનજીના વિ.સં. ૨૦૪૦ મહા વદ બીજ તા. ૧૮-૨-૧૯૮૪ ને શનિવારના રોજ થયેલ અવસાન સમયે ખુદ પ્રમુખ સ્વામી મહારાજે કહ્યું હતું કે, 'માવદાનજીભાઈએ સાહિત્ય દ્વારા સત્સંગની સેવા કરી છે તે અદ્વિતીય છે અને ચિરસ્મરણીય રહેશે.'

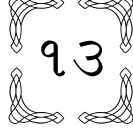
માવદાનજીભાઈના પુત્ર બાબુભાઈ પાસે હાલ જર્મનીની ગ્લાસગો કંપનીની

બનાવટનો એક જૂનો તમંચો છે. આ તમંચો માવદાનજીભાઈએ જામસાહેબ પાસેથી ભેટ સ્વરૂપે ઈનામમાં માગી લીધેલો. બાબુભાઈ અને તેમના પુત્ર નરેશ રત્નુના કહેવા મુજબ એ તમંચો વાઘેર વીર દેવા માણેકનો છે. ૧૮૫૭ની છેલ્લી લડાઈ કાલાવડ (શીતલા) પાસેના માછરડા ગામે આવેલ ટોબરા ડુંગરની ધાર પર વાઘેરો અને અંગ્રેજો વચ્ચે થયેલી જેમાં દેવા માણેકે આ વિશિષ્ટ તમંચાથી હેબર્ટ અને લાટુચ નામના બે અંગ્રેજ અધિકારીઓને મોતનો ઘાટ ઉતારી દીધા હતા.

આ અને આવી બીજી અનેક બાબતો પરથી માવદાનજીભાઈનો જામસાહેબ સાથેનો અંગત નાતો અને તેમનો ઈતિહાસપ્રેમ દેખાઈ આવે છે.

તેમના અવસાન સમયે કાલાવડમાં યોજાયેલી શોકસભામાં કિરીટ ઉધાસ નામના એક શિક્ષકે તેમના નામને કાલાવડના કોઈ રોડ સાથે જોડવાનું સૂચન કરેલું. જે પચ્ચીસ વર્ષ પછી સ્વીકારાયું અને થોડાં વર્ષો પહેલાં જ કાલાવડમાં સરદાર પટેલ ચોકથી મુખ્ય બજાર તરફના રોડને 'રાજકવિ' માવદાનજી રત્નુ માર્ગ' નામ આપવામાં આવ્યું છે.

આવા રાજકવિ. સાહિત્યકાર, ઈતિહાસકાર, સંશોધક અને છંદ બંધારણના અભ્યાસુ માવદાનજીભાઈ રત્નુ તેમના જ્ઞાનના પ્રતીકસમા ગ્રંથ 'યદુવંશ પ્રકાશ'ના અસ્તિત્વ થકી અક્ષરદેહે કાયમી અમર રહેશે.

અણબોટી લોકકલ્પનાનું કાળજયી સર્જન : ‘ટેરવાં’

— ભરત કવિ

ગુજરાતભરમાં, દેશમાં અને દુનિયામાં પણ જ્યાં જ્યાં લોકસાહિત્યના નાના કે મોટા યોજાતા ‘ડાયરા’નો કાર્યક્રમ હોય ત્યાં પૂજ્ય કાગબાપુ, રાષ્ટ્રીય શાયર મેઘાણી અને કવિશ્રી ‘દાદ’ની ચિરસ્મરણીય, અમર રચનાઓને લોકગાયકોએ તેમના મધુરા કંઠે ન ગાઈ હોય એવો એક પણ અપવાદ આજ સુધી નોંધાયો હોય એવી મારી જ નહિ બલકે કોઈનીય સ્મૃતિમાં નહિ જ હોય....

મેઘાણીજીએ કહ્યું છે કે, ‘ચારણે વાણીને સાચવી છે, ઈતિહાસને રચ્યો છે, ઊર્મિઓના બહુવિધ પ્રદેશોને લાડ લડાવ્યા છે, પ્રકૃતિને, પ્રભુને, સ્વધર્મને, જાતિ ઉત્થાનને અને જન્મભૂમિને પોતાની અનોખી છટા વડે આરાધેલ છે. શતકોના સૂર્ય ઊગીને આથમી ગયા ત્યાં સુધી ચારણ સંસ્કૃતિની મશાલ ધરીને ઊભો રહ્યો છે.’

રાષ્ટ્રીય શાયર મેઘાણીની ચારણો વિશેની આ વ્યાખ્યાને કવિશ્રી ‘દાદ’એ અક્ષરશઃ પોતાના જીવન અને કવનમાં સુપેરે આત્મસાત્-સાર્થક કરી છે તેમ કહેવામાં તલભારેય અતિશયોક્તિ નથી.

પ્રાતઃસ્મરણીય પૂજ્ય મોરારિબાપુય કહે છે કે ‘સમાજને સાદ પાડીને અનેક રીતે પ્રેરણા આપનાર કવિ ‘દાદ’ને સમાજે ‘દાદ’ આપવી જ જોઈએ.

સમાજનું એ ઋણ અને કર્તવ્ય છે. પ્રભાવે અને સ્વભાવે મુલાયમ એવા આપણા મલકના આ કવિની કવિતા સમાજને પ્રભાવિત નહીં પણ પ્રકાશિત કરે એવી મહેચ્છા સાથે મારી પ્રસન્નતા, પ્રભુ પ્રાર્થના અને આશિષ છે.’

પૂ. કાગબાપુના પેગડામાં પગ મૂકવાની નરવી શક્તિ ધરાવતા કવિ ‘દાદ’ લોક હૈયાના અગોચર ખૂણે રમતા ઋજુ ભાવોને પોતાના કાવ્યમાં મુગ્ધ ઝરણા જેવી મધુરી, રમતિયાળ શૈલીમાં આલેખે છે. કવિ ‘દાદ’ આલા દરજજાનો લોકમાન્ય અને લોકભોગ્ય ચારણ કવિ છે. તેમની કવિતામાં આઈ વરૂડીના વીરડાની અવિરત સરવાણી વહે છે... સુરતાની શબ્દવેદીમાં સળવળતી ફકીરી... પ્રકૃતિના ચરણે ધરેલું નૈવેદ્ય.... અને હૈયાની નિપજ એટલે કવિ ‘દાદ’ની કવિતાની ક્યારી... તેમની રચનાઓમાં શબ્દનો પ્રચાર નહીં પણ અંતરનો ઉપચાર છે. ‘દાદ’નાં કાવ્યોમાં ધૂળ ધોયા અને ધૂળ ખાયા સમાજનો આસ્વાદ પામેલો વાદ અને નાદ અનુભવી શકાય છે....

કવિશ્રી હરીન્દ્ર દવે કવિ ‘દાદ’ની કવિતાનાં વધામણાં-પોંખણાં કરતાં કહે છે કે ‘ટેરવાં’ એટલે શબ્દની કેડી પર લય અને લાગણીની ભાતીગળ વેલ્ય એ વેલ્યનો અવાજ દિલમાં પડ્યા તો પાડે જ છે સાથે ગેબના મલકમાં પણ પડ્યો સરજે છે. ભીતર કોળી ઊઠે એવી રચનાઓ લોકગાયકોના કંઠે મહોરી છે. ક્યારેક સ્વામી આનંદ જેવા મરમીને કવિ ‘દાદ’ની કવિતામાં મધ્યકાલીન સંતની લઢણ દેખાય, તો કોઈ ગાયકને એમાં લોકજીવનનો ધબકાર સંભળાય અને સાંઈ મકરંદ જેવા ગૂઢ, આધ્યાત્મિક અનુભૂતિના વેધુ-જાણતલને એમાં જીવતરના પ્રસંગે પરોવાતું પ્રસંગને ઉજાળતું ‘આતમ મોતી’ વીંધાતું દેખાય... કવિ દુલા કાગ પછી ચારણી પરંપરાને વધારનારા અને ઉજાળનારા કવિ તરીકે ‘દાદ’ દેખાય છે.

પોતાના કાવ્યસંગ્રહ ‘ટેરવાં’-૧ વિશે, કવિ ‘દાદ’ની કેફિયત ટાંકવાનું પણ આ તકે મન થાય છે. ‘ચિત્તની આ વાતોની સરવાણીઓ હૈયાના પ્હાડ તોડીને નીકળી ગઈ છે. સરવાણીઓનાં એ પરાધીન નોંધારા પાણી જેમ વાળ્યાં તેમ વળી ગયાં. એનો કોઈ નિશ્ચિત માર્ગ ન રહ્યો. ખાડા, ટેકરા, નદી, નાળાં, બાગ-બગીચા બધે ફર્યો ક્યાંક આડા બંધ આવ્યા અને ઠોવાતાંય રહ્યાં, છતાં એ બાંધ્યા નથી રહ્યાં. સરી સરીને બધામાંથી નીકળતાં આવ્યાં. એણે ચાલવાનું ચાલુ રાખ્યું. ખબર નથી ક્યાં જવાનું થશે !’ તો હાલો હવે ‘દાદ’ની વાણીના પાણીનું મધરું મધરું પાન કરીને આપણી તરસ્યુંને ય છિપાવીએ...

ચારણો હંમેશાં જન્મથી જ પક્ષપાતી રહ્યા છે અને તેથી જ તેમણે કાયમ

માતાજીને જ પૂજી છે, ભજી છે, આરાધી અને ઉપાસી છે. કવિ 'દાદ' પણ 'ટેરવાં'- ૧માં પોતાની પ્રથમ કૃતિમાં આઈશ્રી આવડને ચરજરૂપે આરાધતાં લખે છે કે :

આવડ તું ઉપટે આવે રે, બાઈ તુંને બાળ બોલાવે
ચડી કાંતો નીંદના ઝોલે, બોલાવી બોલ ના બોલે.
રેના દિન ઘટમાં રે'જે, લોબડિયાળી સાર તું લેજે,
દાદલ કે' સાદ તું દેજે રે, બાળ તુંને બાઈ બોલાવે.

સંસાર સાગરમાં નાવ જ્યારે મધદરિયે તોફાનમાં અટવાયું હોય, દરિયાનાં ડુંગરા જેવડાં લોઢ મોઢાં ફાડીને માનવીનો કોળિયો કરી જવા માંગતો હોય, દશેય દિશાયુંથી જીવલેણ વાવાઝોડું ત્રમઝટ બોલાવતું હોય, ક્યાંય બચવા માટે આરોવારો ન હોય, કિનારો ય ક્યાંય ન કળાતો હોય ત્યારે આઈ ખોડિયારને રુદિયાથી પોકારીને માં ખોડલને ખબર્યું લેવા અરજી કરતા હોય કે :-

માડી આજ છેટો રે ચાંદો ને છેટો સૂર ઓલવાતા આતમ દીવડા રે....
હવે સતની જ્યોતું પ્રગટાવ્ય, ઝાંખા રે દીસે દીવડા રે....
માડી આજ જડે નઈ ત્રાટો કે જડે નઈ ત્રાગ, હાવલાં મારી મારી હાંફિયા રે...
જેવાં હતાં રે આગુનાં તારાં હેત, ગાગડિયાવાળી ક્યાં ગિયાં રે....!

કવિ 'દાદ'ની અતિ પ્રસિદ્ધ, અવિસ્મરણીય, અદ્ભુત કવિતા એટલે 'કાળજાં કેરો કટકો' માત્ર ગુજરાત, ભારતમાં જ નહિ બલકે વિશ્વભરમાં પણ જ્યાં અને જ્યારે પણ આ કવિતા કોઈપણ લોકગાયક ગાય ત્યારે દસવીસ વરસ પહેલાંય જેણે દીકરીને સાસરિયે વળાવી હોય તેવા મા-બાપ કે જેને ત્યાં દીકરી હોય તેવાં મા-બાપ વલોવાતા કાળજે દીકરીને વળાવતા હોય એમ હંમેશાં રહ રહ રોતાં સહુએ ભાળ્યાં છે :

કાળજાં કેરો કટકો મારો ગાંઠથી છૂટી ગ્યો,
મમતા રૂવે જેમ વેળુમાં વીરડો ફૂટી ગ્યો....
બાંધતી ન'ઈ અંબોડલો, ભલે હોય ઈ છૂટી ગ્યો,
રાહુ થઈ ઘૂંઘટડો મારા ચાંદને ગળી ગ્યો....

સૂરજની પાછળ પ્રીતમાં ઘેલી થઈને રાત તેની પાછળ દોડે છે ત્યારે એની શું વલે થાય છે તેનો વલોપાત અને વેદનાને વાચા આપતાં 'રાત પડી ગઈ' કાવ્ય રચનામાં રહેલી ભારોભાર કરુણા આપણા રુદિયાને હચમચાવી નાંખે છે :-

પ્રીતની ઘેલી હાય બિયારી, સૂરજ પાછળ રાત પડી ગઈ,
ઉદયાચળને ઓરડેથી એ, દુઃખની મારી દોડતી આવે,
ભટકતી આથમતી ભીંતે, સિંદૂર સયાને સાંજ પડી ગઈ....
નંદવાણી સૌભાગ્યની ચૂડી, બીજની ઝીણી ભાત પડી ગઈ.

- વરસાદ વિશેની કવિ 'દાદ'ની એક અનોખી, અદ્ભુત કલ્પનાશક્તિ પર ઓવારી જવાનું, ઓળઘોળ થઈ જવાનું મન થાય છે :

ભીતર અગ્નિ ભડકે બળે, જુઓ દામિની ડોકાં કરે,
પંડચનાં દુઃખડાં પ્રજળે છે પણ અવરનાં તો ઠરે,
મેહુલિયો મોંઘાં રુદન કરે.

પ્રભાતનાં પહેલાં કિરણ ધરતી પર પડતાં હોય એવે ટાણે પોતાની ગોરાંદે બેડલું લઈને પાણીડાં ભરવા નીસરે ત્યારે કેવું દશ્ય લાગે ?

એ ભાણ ઝળક્યો રે... ગોરી તારા પાણીના બેડલે.
ગોરી તારાં બેડલે પૂનમ કેરી રાત છે એ ચાંદ ચમક્યો રે
ગોરી તારાં પાણીના બેડલે.
ગોરી તારા બેડલે ધરતીના હેત છે એ આભ ઝુમ્યો રે...
ગોરી તારા પાણી'ના બેડલે.

ગામડાંની નમણી ગોરાંદે જ્યારે પોતાના ગોરા ગોરા રૂપાળા હાથે ભીંત્યુને ગાર કરે છે, ત્યારે એ ગોરલની આંગળીઓના મખમલી સ્પર્શનો અનુપમ આનંદ અને ગોરીના નિખરતા સૌંદર્યની અનુભૂતિની વાત કરતાં કવિ 'દાદ' 'ભીંત્યું ભાગ્યશાળી'માં વર્ણવે છે :-

ભીંત્યું કેવી તમે ભાગ્યશાળી, ગાર્યું કરે ગોરા હાથવાળી,
ગોપી ચીતરી કાનુડો ચીતર્યો, ચીતર્યા ગોપ ને ગોવાળી.
ચુડીયુંવાળા હાથે છંદાણી તું, સુખણી થઈ ગઈ સુંવાળી
પદમણી તારી દેયું પંપાળે હેમ સરીખા હાથવાળી.

કવિ 'દાદ'ના કાવ્યસંગ્રહના નામાભિધાનવાળી અજોડ, અદ્ભુત અને કાળજયી અમર રચના એટલે 'ટેરવાં'. 'ટેરવાં'ના કામણ ક્યાં ક્યાં અને કેવાં કેવાં ભાતીગળ અને રળિયાત છે તે માટે ચાલો સાંભળીએ, માણીએ, આસ્વાદીએ 'ટેરવાં'ને....

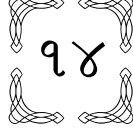
ધીરાં ધીરાં રે વગાડ કાળજમાં વાગે છે ટેરવા.
હસતાં ભીંત્યુંએ ઓલ્યાં ચાકળે ચંદરવે, માંડ્યું છાંડ્યુંમાં મલકાય,
ટોડલે ટહુકે છે ટેરવાં.
જીવન જંજાળ ઘડીક મમતાને ખોળલે, બાળક બનીને ઊંઘી જાય,
માથડાં પંપાળે છે ટેરવાં.
ડૂકી ગયા હોય ભલે નદીયુંના વેન 'દાદ',
અંતરના નીર ઊભરાય વીરડાં ગાળે છે ટેરવા.
ધ્રમ જાતાં ધ્રમ પલટતાં ત્રિયાં પડંતા તાવ,
ઈ ત્રણ ટાણાં મરણ રા, એમાં કોણ રંક, કોણ રાવ ?

— આ દુહાને જેણે પોતાનાં જીવતરમાં જીવ્યો, જીરવ્યો અને અનુભવ્યો હોય... તેવો 'મરદ' જણ કાં ધર્મ માટે, કાં દેશ માટે, મરી ફીટે, ગોધન માટે કે અબળાની આબરૂ માટે મરી ફીટે.... અને એની શહાદતનાં વધામણાં-પોંખણાં માટે જ્યારે ખાંભી અને પાણિયો બને.... તેવી અભરખા સેવીને 'ભગવાન' બનીને પૂજાવા કરતાં 'પાણિયો' બનીને સિંદૂરે ચોપડાવવાને જેની મનસા છે અને જેના ભીતરે કસુંબલ રંગે રંગાવાનો કોડ છે અને વિજોગણનાં આંસુડે નાવાનો જેનો મનોરથ છે, તેવાં પાણિયા થઈને પૂજાવાની એક એક નવી નક્કોર, કુંવારી કલ્પના આલેખતી કવિ 'દાદ'ની અમર રચના એટલે 'ઠાકોરજી નથી થાવું'....

ટોચોમાં ટાંકણું લઈ, ભાઈ ઘડવૈયા મારે ઠાકોરજી નથી થાવું
ધડ ધીંગાણે જેના માથા મસાણે એવા પાણિયા થઈને પૂજાવું....
મુડદાં બોલે એવા સિંધુડા રાગમાં શૂરો પૂરો સરજાવું.
મોહ ઉપજાવે એવી મુરતિયુંના મારે, ચિતારા નથી ચીતરાવું,
રંગ કસુંબીના ઘૂંટયા રદામાં એને 'દાદ' જાણું શું રંગાવું....

કવિ 'દાદ'ના 'ટેરવાં' ભાગ-૧માંથી કઈ કવિતા ટાંકવી અને કઈ રહેવા દેવી ? એની મસમોટી અવઢવ છે... છતાંય આ તો માત્ર 'રસનાં ચટકાં' લેખે થોડી રચનાઓનો મારી અલ્પમતિ મુજબ આસ્વાદ કરાવવાનો નાનકડો પ્રયાસ કર્યો છે. 'ટેરવાં' ભાગ-૧માં કુલ ૪૮ કાવ્યો છે દરેકમાં કવિ 'દાદ'ની ગજબની કલ્પનાશક્તિ, સંવેદનશીલતા, ઊર્મિશીલતા, ઋજુતા, મધુરતા, સરળતા, લોકભોગ્યતા અને ભાતીગળ ભાત છલોછલ ભરી છે. તેમણે પોતાની કવિતાઓમાં શેશુદ્ધ ચારણપણું અને ચારણી શૈલીને ઉજાગર કરી છે. લેખની મર્યાદાને ધ્યાનમાં લેતાં તમામ કૃતિઓનો રસાસ્વાદ કરી શકાયો નથી... તેમ છતાંયે જે રચનાઓ

લોકહૈયે ઝિલાઈ છે, અને જેને વારંવાર વાંચવી, સાંભળવી અને મમળાવવી ગમે તેવી રચનાઓ પ્રત્યે નિર્દેશ કરવો જ જોઈએ. જેમાં ખાસ કરીને અમે નાહક ખાખરિયુંમાં ખીલ્યાં કેસૂડાનાં ફૂલડાં, સોણલું મારું આંગળીના ટેરવે આવ્યું, સોણલું મારું ધીમા ટકોરે આવ્યું, હિરણ હલકાળી જોબનવાળી નદી રૂપાળી નખરાળી, શૂરા જોજે જાય ના પાણી, શ્યામ રંગ લાવ્ય બીજો કાંઈ લાગશે નંઈ, લાખ ભાત્યું મર છાપો, ગાજે સમંદરના પાણી, ઘટોઘટ એમ મેઘાણી, કાળજ કેરે કણસલે બેસીને ચાંચું ભરે, વાતરિયું વૈયાના ઘેરા વળે, સમયનાં ઝેર જીરવનારાં એવા નીલકંઠાને ત્યાળ્યાં, એને સોડવે કદી સુવરાવ્યો નહી, બીજા બાળોતિયે બદલાવ્યો નહીં, ધ્રપીને તે કદી ધવરાવ્યો નહીં, ઊંડા રે કૂવા જળ છીંછરાં વાલીડાં, ઘોર રે અંધારાં ગ્યાં ઘેરાઈજી, કાળની ઘંટીયું ફરતી રે, લખમણ ઘડીક તો ઊભ ર્યો મારા વીર ઘોડલાંની વાઘું ઝાલો રે.... ધીરા ધીરા હાલો રે વાટુંના વટાવડા, એજી તારાં કોઈ નહીં દુઃખ ટાળે જીવડાં ! હાલ્યો જા હેમાળે, ટપાલનો થેલો અને જગદંબા ખોડિયારની સ્તુતિ: ગુણ કરું હું ગાગડિયાની વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે.

ચાલો... વિરડા ઉલેચી નાંખીએ

— જિતુદાન ગઢવી

ભલું થાજો.. બોટાદ-રાણપુરના વાણિયા ઝવેરચંદ કાલીદાસ મેઘાણીનું... કે, ભિખારીને માંગી ખાવાનાં ગીતો (બેગર્સ સોંગ)ને, ભણતરિયાઓના ભેજામાં “અભ્યાસ”નામે ઉગાડી દીધાં... ગરીબીયે ગોઝારી કરેલી જિંદગી (જે શાહુકાર અને શિક્ષિતોની આંખમાં અને અંતરમાં બિચારી ગણાઈને અબોલ હતી...તે) ને ગૌરવ બક્ષ્યું. બહારવટુ, આતંકવાદની ઓળખાણ મટી, આત્મગૌરવનું ગાન બન્યું. હક્ક અને હયાતી માટે હેસિયત બની. ભવાઈના ભૂંગળ એ રંગમંચનાં હથિયાર બન્યાં અને વ્યાસપીઠે વાસ પામ્યા.

ડો. બળવંત જાની ! મારું જો હરિ આગળ હાલતું હોત તો.... મેઘાણીજીને આટલા વ્હેલાં અલખ-જાતરાયે પરિયાણ ન કરવા દેત. કારણ કે મેઘાણીજી તો લોકસાહિત્ય માટે અજવાળિયું (શુકલપક્ષ) હતા. જીવતરની કાળી રાતમાં, અક્ષર-અજવાળાયે ચૌટાને અજવાળ્યા છે... ભાંગતી રાતુંને ભજનની ભાંગ પાઈ ઘેઘૂર બનાવી છે... નળિયા વગરના ઉઘાડા ચોરાને મેઘાણીજીયે શબદના છાપરે છજ્યા છે... હવે ઈ “અજવાળિયું” ગયા બાદ એક લાંબું અંધારિયું ભણતરિયાઓ એ અને ડાયરાવાળાએ ઉછેર્યું છે, સિલીબેસના નામે... સંશોધનના કામે... કોલમબાજોના નામે.

આપણે કશું જણ્યા વગર, કોઈ બીજા વાંઝિયાના ખોળામાં શું ભરવું? ... છતાંય “ભણેલાંઓ” આવા ભવાયા રમાડી શકે, જે લોકસાહિત્ય (સંગીત) ભણતરની કોઈ ભીંત વચાળે હતું જ નહિ... ઈ લોકોના જીવતરના એક હિસ્સા રૂપ ગણાતું ગાવણું-નામણું, શિક્ષિતની સંસ્થા (બનતાં સુધી ગુજ.સા.પરિષદ)એ “લોકસાહિત્ય” નામે વાડાબંધીના વરવા ખીલે ટીંગાડી દીધું. લોકોનો કોઈ જનમત લીધા વગર.... કોઈ આરા ઘાટ વગર.. કોઈ — પ્રિય વાંચકો ! આજ ‘લોકશાહી’ માટેની સધ્ધર ગણાતી વ્યાખ્યા ૧. ફોર ધી પીપલ ૨. બાય ધી પીપલ, ૩. ઓફ ધી પીપલના ઉદ્ગાતા અમેરિકન પ્રમુખ અબ્રાહમન લિંકન પણ લોકશાહીની સર્વોચ્ચ ઓળખ ભૂલી ગયા હોય... એવું મને લાગ્યા કરે છે... મને થયા કરે છે, કે ... લોકો માટેની, લોકો વડે, લોકોની લોકશાહી “વિથ ધી પીપલ” કેમ નહિ ? બસ ! આમ જ ભણેલાંઓ... સત્તા ભૂખ્યાંઓ.... ધર્મચાર્યો લોકોને સાથે રાખતાં ઓછપ અને નાનપ અનુભવે છે.

મિત્રો ! ગામઠી જીવતર પાસે સુખે સુવડાવી દેનારો શ્રમ હતો. કંટાળો આઘો કરવા ભજન હતું. ઓચ્છવ જોગ નાચણું હતું. મનને ઉઘાડું કરવા ગાવણું હતું... મલાજો મૂકીને દીકરી (સાસરવેલ વેઠેલી પિયરવાટે આવેલી દીકરી) પોતાની જનનીને કહી દેતી કે,

માડી મને ભોજનિયાં પરહાવો...

નેં તો જીવણ મારો હાલ્યા જાશે રે...લોલ.

આ દીકરીની જનેતાયે પણ ઘણી ઘંટીમાં જીવતરના દાણાનો લોટ કરેલો હોય.. ઈ જનની જવાબ વાળતી... એક અનુભવ સિદ્ધ અક્ષરો ઉચ્ચારતી...કે,

દીકરી તમે દલગરિયા નો થાજો...

જીવણ તારો ઝાંપે ઊભો રે...લોલ.

લોકગીત એટલે આવા મીઠા કલહનું, સમૂહ સરજાવેલું “આલબમ”...

જાની સાહેબ ! લોકસાહિત્ય જેવા સંબોધનમાં સૂગ ભાળનારા ભણતરિયાઓ પાસે, કોષ્ટકિયા અભિપ્રાયો હતા. અનુભવ વગરના અને આડેઘડ શબદ હતાં...પણ સૂર ન હતા. ભણતરનું ઊંડું તળ હતું, પણ ગણતરના જળ વગરનું... નિરખવા નેણ હતાં પણ પરખવા માટેના પગ ન હતાં...

જો ઉપરોક્ત વિધાનો પક્ષપાતી હોય તો... એક જમાનામાં વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળાના એક વ્યાખ્યાતા તરીકે, મેઘાણીજીને સાંભળવા હોલ

(થિયેટર)નો “પનો” ટૂંકો પડ્યાની સરેઆમ વાતુ છે... અને ઈ જ વ્યાખ્યાનમાળાના ગુજરાતી વ્યાખ્યાતા — જે બંને પોતાના ક્ષેત્રમાં “ઘોઘો” ગણાય છે. એમને સાંભળવા ફક્ત ૧૨ શ્રોતાઓ “નવરટ” થયેલા. છતાં પણ બે પૈકી ૧૨ શ્રોતાના વક્તા છાતી ફુલાવે... કે મારા પ્હેલાંના વક્તાને તો ફક્ત ચાર જ સાંભળવા આવેલા (દોષીવાળાંનો તૂટો પડ્યો ગણાય... !...??...!?!...)

આવા અંધારિયાને ઉલેચવા લોકગુર્જરી બળવંત બનીને વીરડા ઉલેચે છે... ત્યારે, લોકગીતમાં ગાંડી થયેલી નદિયુંના ચારેય કાંઠે છલી વળેલા જળની વાતને વહેવડાવું...

બળવંતભાઈ ! અમારાથી મરી નથી જવાતું અને મેઘાણીજી વધુ જીવ્યા નહીં, નહિતર આ ભાદરના કાંઠે ઊભરાયેલા ચારેય કાંઠા ઉપર લોબાનનો ધૂપ કરી પાઘડીના છેડાનો આંટો ગળે નાંખી, અલખ આરાધતાં અખ્બર-પાળિયાને અંજલિ આપત.

ઈ પછી કાંઈક ટાઠક જયમલ્લ પરમારના જોણ (વર્તન)માં ભાળેલી... પણ, એમને ય લાંબા ગામતરાં કરી લીધાં...

ચારણ સાહિત્યના ચોરે મહેશદાન મિસણની હાજરી, સળગતા અગ્નિને ભારવા માટે અડાયા ઓરવા પૂરતી હતી. તેથી ગમે ત્યારે આગ સંઘડકવા આનંદ થતો... પણ “ચોરો” હવે ચારણવિદ્યા વગરનો થઈ ગયો છે.

ત્યારે લોક ગુર્જરીના ગૌરવ માટે કલમને કસે...તો, વીંખાતાં જતાં ગામડાં, ભૂંસાતાં જતાં ગાવણાં, રોળાતી જતી રખાવટને “નોળવેલ્ય” મળી રહેશે...

આ જાણીતા લોકગીતની અજાણી વાત, લોકગીતની આંટીઘૂંટીનો ઉકેલ બની રહેશે...

લોકગીત : ચારેય તે કાંઠા રે... માત—

સાવ ખોટેખોટું... કોઈ મ્હોં માથા વગરનું...કોઈ ઢંગધડા વગરનું, તો ય તમારાં લોકગીત લાખેણાં?... કરનારાયે કકળાટ કર્યો.

પ્હેલી વાત નોંધી લે...કે, લોકગીત મારા નહિ...કે તારા પણ નહિ...લોકગીત આપણાં. મેં માસ્તરગીરીની જુનવટ જાળવી. અને પછી પૂછ્યું કે, શું ખોટેખોટું છે ?

એ...આ તમારું લોકગીત. અને લોકગીત ઝીણા સાદે ગાયું.

॥ લોકગીત ॥

ભાદર નદિયું આવેલી ભરપૂર જો...

ચારેય તે કાંઠા રે...

માતા મોરી છલી વળ્યાં.

અને પોતાની સમજણે લોકગીત ઉપર લીંપણ કર્યું... કે. આ જેતપુર, જે ભાદરના નામે જ ઓળખાઈ છે. ઈ ભાદર...

અને મેં અડધેથી વાત વાઢતાં માહિતી આપી.. કે, કાઠિયાવાડ (સૌરાષ્ટ્ર)ની સૌથી વધુ લંબાઈ ધરાવતી, અને અત્યારે સૌથી મોટામાં મોટો ડેમ બંધાયેલો છે, ઈ ભાદર.

હં..અં... ઈ ભાદરે ચોમાસામાં ભરપૂર, કાંઠા બહારા કોગળાં કાઢી નાંખે એવા ઘોડાપૂર આવ્યાં, ઈ બરોબર પણ...નદીના ચાર કાંઠા છલી વળ્યા, ઈ કેવું ?..!!...??? નદીને ચાર કાંઠા હોય ! આમ તો લોકગીત ઈ ગાઈ નાંખવાની વાત નથી.. અને લોકગીતો ગાનારા તો “સ્ટ્રીટ સિંગર” જેવા ઊજળા નામે, ભિખારીનાં ગીતો (બેગર્સ સોંગ્સ) તરીકે જ મૂલવાયાં છે.

હા ! ઈ ગીતો રાવણહથ્થાના વાદન ઉપર, ખમાઈયા ઉપર (સારંગી જેવા સાજ ઉપર), વાટકો કે પવાલા દાણા સાટુ ગવાતાં ગીતો, ગામડાની શેરીમાં કૂતરાને કાર્યશીલ રાખતાં...એવો અભિપ્રાય આપનારો “ચોખલિયો” સમાજ, એની રીતે, જે હોય તે... ગામઠી ગીતને મૂલવતો.

આંખનાં ઊંડાણ માપવા “અંતર” જોઈયે, કોઈ યંતર (યંત્ર) નકામાં.. ભૂખ જે દી’ સ્વાદ સમજશે, તે દી’ રસ તેનો “કસ” ગુમાવી દેશે. પાટા બાંધનારા જે દી’ પીડા સમજશે, તે દી’ રોગને વાચા ફૂટશે.

ઈ બધુંય ઠીક ! પણ...આમાં ભાદરના ચાર કાંઠા ભળાતા નથી ! તમારી સમજણથી નદીને, બીજા બે કાંઠા નો ઊગે ! આપણી વાત છે...કે - કરનારે પોતાનો કક્કો ઘૂંટ્યો ત્યારે -

વળી વાતને વળાંક આપીને બોલ્યો... કે, આ ગીતો તો રમી નાંખવાના છે. નાચી નાખવાના છે. આ “નાચણું” થાકતું નથી. કારણ કે કૂંડાળે ધૂમનારાઓમાં, કેટલાંય કાળજાંઓ ઠરીને ઠામ થતાં હોય છે. કેટલાંય હૈયાંઓ હળવાં થતાં હોય છે.. ભાઈબંધ ! આવું કાંઈક... ક્યાંક... લોકગીતોના વ્યાસે... અમારા મેઘાણીજીએ લખ્યું છે...બાકી તો ઠીક. લોકસાહિત્ય ઉપર લખવું... ઈ તો સાંજે

ફરતા આવીને, બાવળીયેથી દાતણ વાઢતા આવવાનો રોગ થઈ ગ્યા જેવું છે.

હવે.. ચાર કાંઠા આવે છે..કે, પછી...

જો... સાંભળ... આ ગીતની મૂળ લીટીયું (માંડણી) સમજવા, એક વાત સાંભળવી પડશે.. છે નવરાઈ? અને જો નવરાઈ ન હોય તો, ભાદરના ચાર કાંઠામાંથી બે (જે તારા છે ઈ) લેતો જા...અને બે મારા સાટુ છોડતો જા.

તો... થાવા ઘો. વાદ વદનારાયે વિવેક જાળવ્યો.

ગામડું ગામ.. ખેડૂત થોડાં પણ? ઉભડીયા (ખેતમજૂર) ઝાઝા. વળી વસવાયાં પણ બહોળાં. સુતાર, ઘાંચી, લુહાર, દરજી, ચમાર, ભંગી અને હજામ તો ખરા જ. ઊપજ ઓછી અને ઉત્પાત ઝાઝાં. ગામના પાદરમાં નદી, ચોમાસા પૂરતી. પાદરમાં કૂવો, તળ ઊંડાં અને જળ ઈઈછરાં. આવા ગામમાં એક ભામણ (બ્રાહ્મણ)નું ઘર. ઉંમર ચૂક્યે કુંવારામાંથી વાંઢામાં ગણાયેલો દીકરો અને જુગજૂની છતાંય હાલતી-ચાલતી ડોશી-એમ બે ઓશરી-ઓરડાની સાહ્યબીના બે ભાગીદાર.

લોટ માંગ્યા સિવાય, આ ભામણના દીકરાને શાસ્તર કે કરમકાંડ કાંઈ ફાવે નહિ. હા! મા-દીકરાને ઈઈકણી સુંઘવા જોઈયે. પણ એકને લીંબડીની ઈઈકણી.. તો બીજાને શિહોરીનાં બંધાણ. માંગ્યો લોટ, પેટ પૂરતો થઈ પડે. વળી અગિયારસ, આઠમને અમાસના સીધા (દાનમાં દેવાતી રસોડાની પૂરી સામગ્રી સોંતુ સંકલ્પેલું દ્રવ્ય.. ઘી, ગોળ, લોટ, મરચું, તેલ વગેરે) થી ભોજન સ્વાદિલાં થાતાં. બસ! આમ ગાડું હાલ્યે રાખતું.

એમાં ચોમાસું આવ્યું. જાતરાળુ, સંઘ, જમાતના આવરા-જાવરા વધ્યા. દાનના દરેડા થોડાંક જાડા થયા. પણ આ પાતળા કુટુંબને ઝાઝો ફાયદો ન થાય. ત્યારે -

માં! આજ સામા ગામે, આ સૂકીના નદીના પટને ઓળંગી લાંબી ખેપ મારતો આવું. ભંડકિયામાંથી નવી ટોપી ખેરતાં દીકરો બોલ્યો.

હા..ગામ કરતાં પરગામ સારું. ૧૦૦ જાણીતા કરતાં ૧ અજાણ્યો સારો. તાંબડી ભેળો ખડિયો (જૂના જમાનામાં યાયકો ખભેથી બંને બાજુ લટકતી થેલી જેવું રાખતા તે) પણ લેતો જાજે. ...માતાજીયે લોભને પ્રગટાવ્યો.

હવે વાતને કરવું છે.. ઈ પ્રમાણો, દીકરો સામા ગામ ગયો. ત્યાં, કોઈ સારા ઘરના રૂડા અવસરે ઘરઘણીયે ગામને ધુમાડાબંધ જમાડવાનો અવસર ઊજવ્યો, અને...

વાટકાને બદલે તાંસળીયે ભાણાં ભરાયાં. છૂટા હાથે ભોજન પિરસાણાં... વ્હેંચાણાં... દીકરાયે પણ ખડિયામાં લાડવા ઠાંસી-ઠાંસીને સમાવ્યા. તાંબડીમાં ભજિયાં ભર્યાં. અને દીકરાએ ભૂખ્યા પેટે અને ભરેલા ખડિયે, માતાજીને ધરાવવા દોટ દીધી... આ બાજુ - ડોશીને પણ તેડાં આવ્યાં. ગામના પાદરે, જોગીડાંની જમાતે, ગામના ભામણોની ચોર્યાસી (નાત)ને જમાડવાનો સંકલ્પ કર્યો. ત્યારે... સમ ખાવા પૂરતી ડોશી જ ચોર્યાસી લેખાણી... જોગીડાંની ઉદારતાયે, માલપૂવાનો સુંડલો અને દૂધપાકનું બોઘરણું, ડોશીમાંને હેતે પરખાવ્યાં...

બસ! ડોશી દોડીને ફળિયે ગઈ. ફળિયે ભટકાઈને પાછી પડતાં. સામાગામની રસ્તે ચડવા નદીયે ગઈ. પણ ત્યાં તો

ભાદર નદિયું આવેલી ભરપૂર જો.

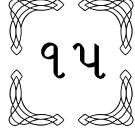
ગાંડાપૂર.. હાથીને ભાંગી નાંખે એવા ગાંડાતુર... ત્યારે

દોડીને આવેલો દીકરો, ભાદર... ગાંડીતુર ભાદરના સામાં કાંઠે, રાતા આંસુડે રોતો હતો.. અને આ કાંઠે ડોસીમા, તેના દીકરાને માલપૂવા જમાડવાના અભરખા તથા દૂધપાક પિવરાવવાના ઓરતાને, અશક્તિના ખાંપણ ઓઢાડીને હિબકાં ભરતાં હતાં.

ત્યારે મહાકાળે, આ દીકરાની બે આંખના કાંઠા તથા ડોશીના બે આંખના કાંઠા... ચારેય કાંઠાને ભાળી નિ:સાસો નાંખ્યો હશે અને દિશા ગાજી ઊઠી હશે..કે,

ચારે ય તે કાંઠે રે...

માતા મોરી છલી વળ્યાં...

ચારણી સાહિત્યનું અનુશીલન અને આકલન : 'ગુજરાતી ચારણી સાહિત્ય વિમર્શ'

ડૉ. દીપક પી. પટેલ

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના સંશોધક તરીકે જાણીતા ડૉ. બળવંત જાનીએ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની સાથે ચારણી સાહિત્ય, જૈન સાહિત્ય, આદિવાસી સાહિત્ય, બારોટી સાહિત્ય, સંતસાહિત્ય, લોકસાહિત્ય અને ધર્માન્તરિત પ્રજાના સાહિત્ય વિશે પણ મહત્વનું કાર્ય કર્યું છે. સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય ભવનમાં ચારણી સાહિત્યની અગિયાર હજાર જેટલી હસ્તપ્રતોનો ભંડાળ સચવાયો છે. યુનિવર્સિટીના સ્થાપનાકાળના પ્રથમ કુલગુરુ ડોલરરાય માંકડની દીર્ઘદષ્ટિને કારણે રતુદાનભાઈ રોહડિયા જેવા સન્નિષ્ઠ સંશોધક મળ્યા. રતુદાન રોહડિયાએ આ બધી હસ્તપ્રતો એકત્ર કરી, જીવનભર પુરુષાર્થ કરીને ગુજરાત અને રાજસ્થાનના ચારણોનો સંપર્ક સાધી તેનું એકત્રીકરણ કર્યું. યથાક્રમે એ હસ્તપ્રતોની સૂચિનો ગ્રંથ ચારણીસાહિત્યપ્રદીપ, ભાગ ૧-૨ પ્રકાશિત કર્યા. યુવાન અધ્યાપક ડૉ. બળવંત જાની ચારણી સાહિત્યની આ બધી સન્દર્ભસામગ્રી અને ઘટનાના સાક્ષી અને સહભાગી બનતા રહ્યા. એ કારણે ચારણી સાહિત્ય આપણા સાહિત્યનો એક વિશિષ્ટ હિસ્સો છે એવો ખ્યાલ એમના ચિત્તમાં જન્મ્યો હશે.

યથાક્રમે રતુદાનભાઈ રોહડિયા, ઈશ્વરભાઈ દવે સાથે મળીને ડૉ. બળવંત જાની એમાં કાર્યરત થયા. પછીથી રતુદાન રોહડિયા અને બળવંત જાની બન્ને એકબીજાના પૂરક બનીને કાર્ય કર્યું. આમ ચારણી સાહિત્યની ઘણીબધી કૃતિઓનું આ બન્ને સારસ્વતોએ આપણને સંપાદન કરી આપી સુલભ બનાવી. સમયે બળવંત જાનીની સંશોધક-વિવેચક તરીકેની દષ્ટિ એમાં સતત કાર્ય કરતી રહી ને તેમણે આપણને ઈ.સ. ૨૦૧૦માં 'ગુજરાતી ચારણી સાહિત્ય વિમર્શ' જેવો ચારણી સાહિત્યના વિવેચનનો ગ્રંથ આપ્યો.

ચારણી સાહિત્યના આ વિવેચનગ્રંથમાં ડૉ. બળવંત જાનીએ અગિયાર જેટલા લેખોને સંચિત કર્યા છે. ગ્રંથના પ્રથમ ખંડમાં ત્રણ લેખો મૂક્યા છે. જેમાં ચારણી સાહિત્યની વિશેષતાનું દર્શન કરાવે છે. ચારણોનું સાહિત્ય એ માત્ર પ્રશસ્તિનું સાહિત્યમાત્ર નથી પરંતુ એમાંથી પ્રગટ થતી સાચી મૂલ્યનિષ્ઠા અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોના વાહક ચારણો કેવા ખમીરાતવાળા હતા તેનો નિર્દેશ થયો છે. સાથે સાથે ચારણી સાહિત્યને સામાજિક સમરસતાના સાહિત્ય તરીકે પ્રસ્તુત કર્યું છે તો આ સાહિત્યના ઘડતરમાં એક વિશાળ યુનિવર્સિટી જેવું કાર્ય કરનારી સંસ્થાનો પરિચય આપ્યો છે. બીજા ખંડના ચાર લેખોમાં મુખ્યત્વે ચારણી કવિઓ અને તેમના જીવન, કવનની વિગતો તથા વિશેષ સન્દર્ભોને રજૂ કર્યા છે. ત્રીજા ખંડમાં ચારણી સાહિત્યની અભિવ્યક્તિને વિભિન્ન રીતે મૂલવી છે. ચારણી સાહિત્ય એ પ્રસ્તુતિનું સાહિત્ય છે. તેમાં પ્રસ્તુતિ કેવી છે તેની ચારેય લેખમાં જુદા જુદા અભિગમથી ચર્ચા કરી છે.

ગ્રંથનો પ્રથમ લેખ 'ચારણી સાહિત્ય : રાજ્યાશ્રિત છતાં તથ્યાશ્રિત' જેવા વિષયને રજૂ કરે છે. પ્રસ્તુત લેખમાં પ્રારંભિક ભૂમિકા બાંધતાં ચારણ રાજકવિઓની કવિતા વિશેનો નિર્દેશ કર્યો છે. ચારણકવિઓ રાજ્યાશ્રિત હતા છતાં એ માત્ર પુરસ્કાર કે પ્રશસ્તિ માટે સાહિત્ય રચતા ન હતા. એમાં અલ્પાંશે પ્રશસ્તિ હોય પરંતુ એમાં તથ્ય અને સત્યનો બહુમોટો સંબંધ રહેલો હતો. આ બાબતને વિવેચક - સંશોધક બળવંત જાનીએ આ લેખમાં સ્થાપિત કરી છે.

ચારણકવિઓની કવિતા બહુધા ધર્મનિષ્ઠ રહી છે. અહીં ધાર્મિકતાના સન્દર્ભે આ કવિઓની સત્યનિષ્ઠા એકાધિક દષ્ટાંતોથી રજૂ કરી છે. ઈશ્વરને પણ ઉપાલંભ આપતાં ખચકાટ ન અનુભવનારા ચારણ કવિઓમાં મહાત્મા ઈસરદાસની 'નિદાસ્તુતિ' રચનાનું દષ્ટાંત રજૂ કર્યું છે. એ જ રીતે અન્ય ભક્તકવિઓમાં

હરદાસજી મિશણ, ઈડરના રાજકવિ સાંયાજી જૂલા, રાજસ્થાનના રામનાથ કવિયા, પાંચાળના કવિ પાલરવભા પાલિયા વગેરે કવિઓની કવિતાનાં દૃષ્ટાંતો અહીં આપીને સત્યને પ્રગટ કરવામાં ઈશ્વરને પણ પડકારે તેવી કવિતા આ કવિઓએ રચી છે.

એ પછી ચારણી સાહિત્યમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંતોવાળી વિગતો રજૂ કરીને ચારણોની ખૂમારી કેવી હતી તે દર્શાવ્યું છે. અકબરને મચક ન આપનારા મહારાણા પ્રતાપના વંશજો એ બ્રિટિશ સરકારની મહત્તા સ્થાપિત કરવા ઠાકુર ફતેહસિંહજીએ કર્જનની સવારીમાં દિલ્હી જવાની સંમતિ આપી ત્યારે રાજકવિ શ્રી કેસરીસિંહજી ચારણને ખબર પડી ને તેમણે આ રાજવીને 'ચેતવણી રા ચુગટવા' નામે ૧૩-દુહા લખી ખાસ દૂત મારફતે દિલ્હી મોકલાવ્યા. ફતેહસિંહજી લોર્ડ કર્જનની સવારીમાં સામેલ થયા નહીં. આમ રાજકવિઓએ માર્ગભૂલેલા રાજવીને ભાન કરાવવામાં કોઈ જાતનો સંકોચ અનુભવ્યા નથી. આવું જ બીજું દૃષ્ટાંત જોધપુરના રાજવી અજિતસિંહને તેમના રાજકવિ ભભૂતદાનજીએ આપેલી શીખ છે. એમણે પુત્રી ઈન્દુકુંવરબાની પાલખી દિલ્હી મોકલી દિલ્હીના શાહ ફીરુકસિયર સાથેનું એમનું સમાધાન રાજકવિને યોગ્ય લાગ્યું નહીં. ત્રીજું દૃષ્ટાંત કર્નલ ટોડે લખેલ 'રાજસ્થાન' ગ્રંથમાંથી લીધું છે. ચારણ રાજકવિ કરણીદાન કવિયાએ જયપુરના મહારાજા જયસિંહ અને જોધપુરના રાજવી અભયસિંહને તેમનાં કુકરતૂતોની સરાજાહેર યાદ અપાવી. મોરબીના રાજવી ઠાકોર સાહેબનો માનીતા કવિ વિસો મિશણ કે સ્વાતંત્ર્ય સેનાની કાનદાસ મહેડુએ અંગ્રેજી શાસનમાં થતા પ્રજા અન્યાયોની સામે સત્યની મિશાલ પ્રગટાવી. વૈભવ કે પ્રલોભનોથી દૂર રહી સાચાને સાચું સંભળાવી દેનારા આ ચારણકવિઓ સાચા અર્થમાં સત્યોપાસક છે. એમની વાણીમાં તથ્યસભરતા પણ એટલી જ છે.

લેખના ત્રીજા ખંડમાં રાજ્ય શાસનમાં બ્રિટિશરોને તાબે થનારા રાજવીઓ અને પ્રજા પર અન્યાયમૂલક કાયદા દાખલ કરનાર અંગ્રેજી શાસનને પણ ચારણ કવિઓએ છોડેયોક પોકાર કરી જાકારો આપ્યો છે. જેમ કે લીંબડીના રાજકવિ શંકરદાન દેથાએ બ્રિટિશ સત્તાને ભાંડવામાં કાંઈ બાકી રાખ્યું નથી. દોલતસિંહજીને સંબોધીને રાજવી પર ગુસ્સો કરનારા રાજકવિ તપેલા સૂર્ય સમાન જણાય છે. આવું જ બીજું દૃષ્ટાંત જોધપુરના રાજકવિ બાંકીદાસજી આશિયાનું છે. અહીં ૧૮૫૭ના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામનો નિર્દેશ થયો છે. રાજકવિની બાની જુઓ —

આયો મૂલક પરે અંગ્રેજ, આંતસ ખેંચી લીધા ઉર;
ઘણીયાં મરે ન દીધી ધરાં, ઘણીયાં ઊભા ગઈ ધરાં.' (પૃ. ૨૫)

આવા રાજવીઓને પોતાની પત્નીને પરપુરુષના હાથમાં સોંપનારા પુરુષ તરીકે કરી છે.

ત્રીજા દૃષ્ટાંતમાં ૧૮૫૭માં નિઃશસ્ત્રીકરણના કાયદા અંગે અજિતસિંહ ગેલવાએ પ્રથમ વિરોધ કર્યાની વિગતો આપી છે. ચોથું દૃષ્ટાંત અંગ્રેજી શાસનના વિરોધ અંગેનું છે. અંગ્રેજોના આદેશથી જામનગર રાજ્યમાં કંટ્રોલની પ્રથા શરૂ કરવામાં આવી. આથી તેની સામે રાજકવિએ વિરોધ કર્યો. આપણા રાજાઓની કૂટનીતિ પ્રજાનું શોષણ કેટલી હદ સુધીનું હતું તે દર્શાવ્યું છે. આ પ્રસંગ સન્દર્ભ જેવું અન્ય દૃષ્ટાંત રાજકવિ શંકરદાનજી દેથાએ પોરબંદરના મહારાણા નટવરસિંહને દુહા સંભળાવ્યા. શંકરદાનજીએ લીંબડીના ફતેહસિંહજીને સંબોધીને પણ દુહા લખ્યા છે. રાજાનાં સાલિયાણાં સ્વીકાર્યાં તેની ટીકા, તો નાથુસિંહજી મહિયારિયાએ ગાંધીજીના ચરખાને પણ કેસરિયો તાર વણવાની વાત કરી વીરત્વથી આઝાદી મળશે એવી આશા જન્માવી છે. ઈડરના રાવ પ્રતાપસિંહે મૂંછ મૂંડાવી, હળવદના રાજવીએ મૂંછો મૂંડાવી અંગ્રેજોની જીવનશૈલી અપનાવી, ભાવનગરના મહારાજા વજેસિંહને રાજકવિ પિંગળશીભાઈ નરેલાયે કે મહારાણા પ્રતાપને ઉદ્દેશીને શિરોહીના રાજકવિ દુરસાજી આઢાએ દુહાઓ રચ્યા છે. મહારાણા પ્રતાપને અકબર સામે હિંદુત્વના રક્ષક તરીકે પુરસ્કાર્યા છે. એમાં કવિની નિર્ભિકતા, સત્યપ્રીતિ, હિન્દુત્વનું ગૌરવ કરવાની ચારણકવિઓની સત્યનિષ્ઠા, મૂલ્યરક્ષા કે સંસ્કૃતિના જતન અર્થે કે પ્રજાનું મુખ બાનીને પોતાના રાજવીને એમણે નિર્ભય બની શિખામણ આપી છે.

ચારણી સાહિત્ય રાજકુળ આશ્રિત છે છતાં તથ્ય-સત્યથી સંપન્ન જણાય છે. આથી આવા સાહિત્યનો મહિમા આજે પણ એટલો જ પ્રસ્તુત બની રહે છે. પોતાના જીવન કે ભવિષ્યની દરકાર કર્યા વગર ચારણ કવિઓ સ્પષ્ટ રીતે ઈશ્વર, ઇતિહાસ કે શાસન વ્યવસ્થાની કે રાજવીની કુનીતિઓ કે કુટિલતાને ખુલ્લી પાડવામાં પાછળી પાની કરી નથી. આથી નોંધ્યું છે કે —

‘પોતાના ભવિષ્યની દરકાર કર્યા વગર સમાજની દરકાર કરનાર એની ખેવનાને ખભે ઊંચકીને ફરનાર ચારણ સર્જક આવા કારણે ફરંદો છે, ફંકીર છે, એ ફિરસ્તો પણ છે.’ (પૃ. ૩૦) આ એનું સાચું ખમીર છે.

ખૂબ જ વિગતે લખાયેલો અનેક દૃષ્ટાંતોથી સંપન્ન આ લેખ ખરેખર

સંશોધક-વિવેચકની વિશાળ સૂઝ અને એમના વ્યાપક દર્શનનો મહિમા કરે છે. એટલું જ નહીં અહીં રજૂ થયેલી વિગતો ઈતિહાસનું દસ્તાવેજીકરણ પણ બની રહે છે. સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની માવજત કરનારા ચારણ કવિઓ નિ:શંકપણે પરમાર્થી-પરગજુ હોવાનો દાવો કરે છે. ચારણી કવિતા રાજ્યાશ્રિત હોવા છતાં તથ્યાશ્રિત છે તે વિવેચકનું દૃષ્ટિબિંદુ સાચા અર્થમાં રજૂ થયું છે.

‘ચારણી સાહિત્યમાં સમરસતા’ લેખમાં ચારણ કવિઓએ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક સંવાદિતા સાધવા માટે મહત્વની ભૂમિકા ભજવી છે. સમાજમાં વર્ગવિગ્રહ કે અન્ય પ્રકારનાં દૂષણો ન પ્રવર્તે તેની કાળજી રાખી છે. સમગ્રસૃષ્ટિ અને રાષ્ટ્રની તમામ સૃષ્ટિ માટે સમભાવ, સદ્ભાવ દાખવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ એમનું ભગીરથ કાર્ય કેવું વિલક્ષણ છે તે અહીં રજૂ થયું છે. ચારણકુળમાં જન્મ્યા છે તેવા લોકસંતો બ્રહ્માનંદ, દેવાનંદ વગેરેએ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયમાં રહીને પણ સમભાવની વાત કરી છે. આ જ રીતે રાજકવિઓ ભલે રાજાની પ્રશસ્તિ કરે પણ સંતકવિઓ તો હંમેશાં સમરસતામાં જ માને છે. માનવસમાજ માટે ત્યાગભાવના દાખવે છે. અહિંસા, સમાનતા, બંધુતા જેવા ભાવોને પ્રગટાવે છે. કવિ ઈસરદાસ મહાત્માની કવિતાનું દૃષ્ટાંત અહીં રજૂ બૃહદ સમાજને સ્પર્શે છે. આશાજી રોહડિયા, કાનદાસ મહેડું જેવા કવિઓની કવિતામાં આવતાં દૃષ્ટાંતો રજૂ કર્યા છે. ચારણી સાહિત્યમાં આ બધા કવિઓ, સંતકવિઓએ સમાજની સમરસતા ચાહી છે તેને અહીં રજૂ કરી છે.

આ લેખમાં ડૉ. બળવંત જાનીએ ચારણી સાહિત્યએ માત્ર પ્રશસ્તિનું કે વીરતાનું સાહિત્યમાત્ર નથી એવું દર્શાવ્યું છે. એમાં સમગ્ર માનવજાતના કલ્યાણની વાંછા પ્રગટે છે. માનવમાત્ર સાથે સમરસતા જો કેળવાય તો એક સંવાદિ, તંદુરસ્ત સમાજની રચના થઈ શકે. આવું ચિંતન કરનારા આ કવિઓની દૃષ્ટિમાં આખરે તો માનવસમુદાયનું સુખ જ હૃદયસ્થાને બિરાજેલું જણાય છે.

ત્રીજા લેખમાં ‘ચારણી સાહિત્યને પ્રેરક-પોષક સંસ્થા : “રાઓ લખપત વ્રજભાષા કાવ્યશાળા’ જેવી એક સંસ્થાની વ્યાપકતાનો પરિચય આપ્યો છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની ઘણીબધી કૃતિઓના વિશદ અભ્યાસમાં છંદ, અલંકાર અને શબ્દવિનિયોગનો સૂઝપૂર્વકનો ઉપયોગ સર્જકો કરતા રહ્યા છે એની પાછળનું જે કારણ છે તે એમનું કાવ્યશાસ્ત્ર અંગેનું જ્ઞાન. લેખના આરંભે આપણી મધ્યકાલીન શિક્ષણ વ્યવસ્થા કેવા પ્રકારની હતી તેની ઐતિહાસિક રૂપરેખા રજૂ

કરી છે. એમાં અનેક રાજવીઓએ આ પ્રકારની કાવ્યશાળા, પાઠશાળા કે લેખશાળા, કાવ્યશિક્ષણ માટે કે પછી લલિયાઓ તૈયાર કરવા માટે જે સંસ્થાઓ ઊભી કરી છે તેનો નિર્દેશ અહીં થયો છે. મમ્મટના કાવ્યહેતુઓને નિર્દેશતાં કાવ્યશિક્ષણનું મહત્વ અહીં રજૂ કર્યું છે. યશોવિજયજી જેવા કાશી સુધી પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરીને આવ્યાનાં દૃષ્ટાંતોની વિગત આપી છે. આવી શિક્ષણની પાઠશાળાનું એક ઉચ્ચવળ દૃષ્ટાંત એટલે કચ્છ-ભૂજની ‘મહારાવશ્રી લખપતજી વ્રજભાષા કાવ્યશાળા’. ૧૮મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં સ્થાપેલી આ કાવ્યશાળામાં કાવ્યશિક્ષણ લેનારા કેટલાક મહત્વના કવિઓનાં નામો આપીને એક સુધી આ પરંપરા અને આ સંસ્થાનું નામ જે રીતે જુદાં જુદાં નામોથી લેવાતું ગયું તેની વિગતો રજૂ કરી છે. કાવ્યશાળાનું સ્વરૂપ વિગતે રજૂ કર્યું છે. એમાં મુખ્યત્વે ગુરુકુળ શૈલીનું તેનું સ્વરૂપ અને ગુજરાત અને ગુજરાત બહારના વિદ્યાર્થીઓની શિક્ષણજિજ્ઞાસાનું એ કેન્દ્ર બન્યું હતું. અહીં કાવ્યશાળાનો અભ્યાસક્રમ અને તેની અન્ય પ્રવૃત્તિઓની નોંધ કરી છે જેવી કે સંગીત, રાજનીતિ, યુદ્ધનીતિ જેવી વ્યાપક બાબતો સાથે સંકળાયેલ હતો. ઉપરાંત અહીં વ્યાકરણ, ભાષા, એ સમયના રાજદરબારી વાતાવરણને અનુકૂળ વ્યવસ્થાપનનું શિક્ષણ વગેરે વિગતો રજૂ કરી છે. અહીં કાવ્યશાળાની મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ, કાવ્યશાળાના શિક્ષકો, કાવ્યશાળામાં દીક્ષિત વિદ્યાર્થીઓ અને એમના ગ્રંથોની વિગતો તાત્વિક રીતે રજૂ કરવામાં આવી છે.

પ્રસ્તુત લેખમાં સંશોધક વિવેચકે ચારણી સાહિત્ય અને અન્ય સાહિત્યક્ષેત્રે કાર્ય કરનારા એ સમયના વિદ્વાનોને કચ્છની રા’ઓ લખપત વ્રજ પાઠશાળાનો લાભ કેટલો વ્યવસ્થિત રીતે મળ્યો છે તેની ચર્ચા અહીં કરી છે. મહાવિદ્યાલય જેવી ઈ.સ. ૧૭૪૯માં આરંભાયેલી અને ૧૮૪૮ સુધી કાર્યાન્વિત રહેલી આ સંસ્થા શિક્ષણનું કેવું મહત્વનું જ્યોતિર્ધામ હતું તેની વ્યવસ્થા, તેનો અભ્યાસક્રમ, તેની શિક્ષણપ્રણાલી, તેમાંથી શિક્ષિત, દીક્ષિત થયેલા કવિઓ, તેમને મળેલાં બહુમાનો જેવી ઘણીબધી આધારભૂત સામગ્રી આ લેખમાં દસ્તાવેજી રૂપમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આથી કહી શકાય કે આ લેખમાં ડૉ. બળવંત જાનીએ ખૂબ જ કાળજીથી તેની ઐતિહાસિક વિગતોને એક મૂલ્યવાન સંસ્થાના વિશિષ્ટ હેતુઓને નિર્દેશીને એક રાજ્ય, એક સમાજ, એક રાષ્ટ્ર અને એક સંસ્કૃતિ નિર્માણમાં આ સંસ્થાનું કે તેમાંથી શિક્ષા પામેલ કવિઓએ જે કાર્ય કર્યું છે તે આજની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને તેમાંથી ઘણુંબધું શીખવા મળે તેમ છે.

ગ્રંથના બીજા ખંડમાં ચોથો લેખ “માવલ વરસડા અને અનોખું ચારણી ‘સુદામાચરિત્ર’ અંગેનો છે. આ લેખ ડૉ. બળવંત જાનીની એક સંશોધક-સંપાદક તરીકેની પ્રતિબદ્ધતા અને નિષ્ઠાનું દર્શન કરાવે છે. ભક્તકવિ માવલ વરસડાનો પરિચય આપતાં પૂર્વે તેમણે અહીં ચારણ જાતિની રૂઝ મુખ્ય શાખાઓ અને એ પૈકીની માવલ વરસડાની યુવાશાખા એ પેટા શાખા છે તેમ દર્શાવીને ચારણોની વંશાવળીના આધારે શ્રદ્ધેય વિગતો નોંધીને માવલ વરસડાના જન્મ, બાલ્યકાળ અને વિદ્યાભ્યાસની વિગતો આપી છે. કવિને મળેલા રાજ્યાશ્રય અને પ્રાપ્ત થયેલાં સન્માનો સાથેસાથે લગ્ન અને સંતાનો તેમજ એમની કુળ વંશાવળીની વિગતો તથા યુવાશાખાના મૂળ શાખપુરુષ ભીમોથી લઈને માવલ વરસડા અને છેક સૂર્યકાન્ત સુધીની વિગતો આપવામાં આવી છે. કવિના અવસાન અંગે કોઈ માહિતી ઉપલબ્ધ થતી નથી તેની નોંધ લેવામાં આવી છે. તે પછી માવલ વરસડાનો કવનકાળ જુદી જુદી દલિલોના આધારે પ્રમાણવા માટે ખૂબ મહેનત લઈ અને આધારો રજૂ કર્યા છે. વિવિધ કૃતિઓ અને ખાસ કરીને એમણે રચેલા ગ્રંથોને આધારે એમના સમય નિર્ણયનો નિર્દેશ કર્યો છે. તેમની ‘રામાયણ’, ‘નરસંગપુરાણ’, ‘સિંહના શિકારનો પવાડો’ વગેરે રચનાઓનો ટૂંકો નિર્દેશ સમય નિર્ધારણ માટે ખપમાં લીધો છે. ‘સુદામાચરિત્ર’ની પાયાની મૂળ પ્રતનો પરિચય અને સંપાદન પદ્ધતિ રજૂ કરવામાં આવી છે. કૃતિની વિષયસામગ્રીનો વિગતે પરિચય આપી એમાં રહેલા વિવિધ મુદ્દાઓની ચર્ચા કરી છે. ચારણ કવિ હોવાને નાતે એમની વ્યક્તિગત પ્રતિભા (મૌલિકતા) અને મનોવલણો, લોકમાનસનો નિર્દેશ અહીં થયો છે. કવિની પાત્રનિરૂપણ કલાની વિવિધપાત્રો સંદર્ભે સાધાર નોંધ લઈને કથનકલાનું સ્વરૂપ, એમાં રહેલું નાદતત્ત્વ, એનો નાદ વૈભવ ઉપરાંત શબ્દોનું અને વર્ણોનું દ્વિત્વ એમાં વપરાયેલ વર્ણપ્રાસ, પદબંધ તેમજ વર્ણવસ્તુને અનુકૂળ રીતે વર્ણયોજનાનાં ભરપૂર દૃષ્ટાંતો રજૂ કર્યા છે. એમાં રજૂ થયેલા વિવિધ ચારણી છેંદોનો નિર્દેશ કર્યો છે. તો કવિની પ્રતિભાને પ્રગટાવતી અલંકાર નિરૂપણ યોજનાની પણ ચર્ચા કરી છે. એ જ રીતે રસનિરૂપણ કલાનો પરિચય આપ્યો છે.

પ્રસ્તુત લેખ ડૉ. બળવંત જાનીની સંશોધક તરીકેની સજ્જતાને બરાબર પ્રગટ કરે છે. વર્ષો પહેલાં એમણે ચારણી સાહિત્યની માવલ વરસડા કૃત ‘વિપ્ર વોળાવળ’નું સંપાદન કર્યું હતું તે વખતે ખૂબ જ કાળજીથી ઘણી વિગતો જેવી કે કૃતિપાઠની, સંશોધન શિસ્તને બરાબર ચુસ્ત રીતે વળગી રહીને જે કામ કર્યું હતું તેમાંથી નવા દૃષ્ટિકોણે એક સર્જક વિશેષના જીવન અને એમની કૃતિ સંપાદનની

પ્રક્રિયા કેવી રીતે કરી શકાય તે દર્શાવ્યું છે. ભવિષ્યના સંશોધકોને ઉપયોગી બને તેવો આ લેખ દીર્ઘ છે છતાં નોંધપાત્ર બની રહે છે.

ગુજરાતી ચારણી સાહિત્યની પદમૂલક કૃતિઓને તપાસતો ‘કરસનદાસ બાલિયા : વ્યક્તિત્વ, વાઙ્મય અને કૃષ્ણભક્તિ કવિતા’ લેખ વિષય વિશેષનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. ચારણી સાહિત્યમાં મુખ્યત્વે પ્રશસ્તિકાવ્યો કે વીરતા પ્રધાન રચનાઓ સૌથી વધુ લોકપ્રિય અને પ્રચાર પામી છે. પરંતુ ચારણી કવિઓ ભક્તિપ્રધાન રહેલા જણાય છે. આવા કવિઓમાં કવિ ઈસરદાસજી, આશાજી રોહડિયા, લાંગીદાસ, હરદાસ જેવા કવિઓની ભક્તિપ્રધાન કવિતા મુખ્યત્વે પ્રચાર પામી છે. પરંતુ કરસનદાસ બાલિયા જેવા ભક્તકવિની કવિતામાં પણ ભક્તિપ્રધાનતા જોવા મળે છે. કવિની રચનાઓમાં કૃષ્ણભક્તિ, પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો સન્દર્ભ અહીં પ્રગટે છે. લેખના આરંભમાં ચારણકવિ કરસનદાસ બાલિયાનું વ્યક્તિત્વ, એમની કૌટુંબિક વિગતો, કવનકાળ, વિદ્યાભ્યાસ, ભક્તિસંસ્કારો, આત્મચરિત્રાત્મક પદો અને દંતકથાઓની સાધાર નોંધ લઈને કવિશ્રીની ધર્મયાત્રાઓ અને પ્રવાસોનો નિર્દેશ તેમજ શ્રદ્ધાભક્તિ, પરિવ્રાજકવૃત્તિ વગેરે બાબતો કવિના જીવન સંસ્કારબળોને પોષક બન્યા છે. અહીં કરસનદાસ બાલિયાના કુળની વંશાવળીની વિગતો નોંધતા વહીવંચા રાવળની લેખન પરંપરા અને બાલિયા કુળની વહીનો પરિચય વિગતે આપ્યો છે. કવિના વાઙ્મયને રજૂ કરતાં સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી વિભાગમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી એમની અપ્રગટ (જેનું સંપાદન થયેલ નથી તેવી) રચનાઓમાં ‘સુખપુરાણ’, ‘ગણ ગોપનાથ રો’, કૃતિમાં ભાવનગર જિલ્લાના તળાજા તાલુકામાં આવેલ ગોપનાથ મહાદેવના તીર્થસ્થાનનો મહિમા પ્રગટ કરતી આ કૃતિ ભગવાન શિવની ઉત્પત્તિ કથાથી શરૂ કરી અને નરસિંહને રાસલીલાનું દર્શન થાય છે ત્યાં સુધીનું વર્ણન એમાં કર્યું છે. ગોપનાથની જગ્યામાં શૈવ અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયો વચ્ચે પ્રવર્તતો સદ્ભાવ તથા કવિની સમન્વયવાદી દૃષ્ટિ સાંપ્રદાયિક વિશેષતાને નિર્દેશે છે. ‘પ્રેમપુરાણ’ રચનામાં જ્ઞાન, ભક્તિ અને હરિનો મહિમા પ્રગટ થયો છે. ‘ચંડીપુરાણ’માં દૈવીભક્ત એવા કરસનદાસ બાલિયા પ્રગટ થયા છે. ‘બીલપુરાણ’માં ભગવાન બીલેશ્વર મહાદેવનો મહિમા રજૂ કર્યો છે. ‘મનવિલાસ’ કૃતિમાં ભાગવતોક્ત કૃષ્ણ ચરિત્રનો આ ગ્રંથ પરીક્ષિતજી શુકદેવના સંવાદ રૂપે રજૂ થયેલ છે. ‘નિંદાસ્તુતિ’માં કરસનદાસ બાલિયાએ નિંદાના રૂપમાં પરમેશ્વરની સ્તુતિ કરીને પોતાનું જ આત્મવૃત્તાંત જાણે કે રજૂ કર્યું છે. એમાં ભગવાને વિવિધ ભક્તોને કરેલી સહાય ઉપરાંત કવિની ઉપાલંભ ભક્તિ અહીં

મુખ્યત્વે જોવા મળે છે. 'ઇંદ ગંગાજી રો' કૃતિમાં પતિતપાવની ગંગાજીનો મહિમા અને પૌરાણિક સંદર્ભ રજૂ થયો છે. અહીં વિવેચકે આટલી વિગતો દર્શાવીને મૂળ વિષય પર આવતાં કરસનદાસ બાલિયાનાં કૃષ્ણભક્તિનાં પદોની વિગતો આપીને કૃષ્ણભક્તિનાં પદોમાં કવિએ રજૂ કરેલાં રસસ્થાનોનાં અનેક દૃષ્ટાંતો સાધાર રજૂ કર્યાં છે. જેમાં શૃંગાર, વિયોગ, સંયોગ, કરુણ, શાંત જેવા વિવિધ રસો ઉપરાંત એમાં પ્રયોજાયેલી વચણસગાઈ, વર્ણાનુપ્રાસનાં દૃષ્ટાંતો તથા વક્રોક્તિ અને લોકોક્તિની વિગતોનાં ઉદાહરણો આપી કવિની ભાષા સમૃદ્ધિ અને કવિત્વનો મહિમા પ્રગટાવ્યો છે.

આ લેખમાં ડૉ. બળવંત જાનીએ કરસનદાસ બાલિયાના જીવનની વિગતો શ્રદ્ધેય રીતે આપીને તેમના વાઙ્મયનો ટૂંકો છતાં પૂર્ણ ને સદૃષ્ટાંત પરિચય આપ્યો છે. વિષયના સંદર્ભે આ લેખની તપાસ કરો તો કવિના જીવન, કવન અને કૃષ્ણભક્તિની કવિતા ત્રણેયને યથાયોગ્ય ન્યાય આપ્યો છે. ચારણી સાહિત્યની કૃતિઓમાંથી પ્રગટ થતું ચારણકવિનું દૃષ્ટિબિંદુ તથા કૃષ્ણભક્તિનાં પદોની સાધાર ચર્ચા અહીં રજૂ કરતાં ભાષાવૈભવની વાતને પણ વણી લીધી છે. પ્રમાણમાં ખાસ્સો દીર્ઘલેખ વિષયના સાતત્યને પૂર્ણરૂપમાં ખીલવે છે.

છઠ્ઠો લેખ 'મર્મપૂર્ણ દુહાગીર પાલરવભા પાલિયા અને એમનું સાહિત્ય' અંગેનો છે. દુહો પ્રાચીનકાળથી જાણીતો છે. લાઘવમાં ચોટપૂર્ણ ને અર્થવત કહેવાની કલા માટે આ સાહિત્યસ્વરૂપ ખૂબ જ લોકપ્રચલિત બન્યું છે. ચારણ કવિઓને પણ દુહાએ આકર્ષ્યાં છે. ચારણી સાહિત્યમાં ૧૮મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ચાર સમર્થ સર્જકો માટે લાઘવથી રચાયેલ એક દુહાથી લેખની શરૂઆત કરી છે.

'પહેડે દોહે પાલરવ, ગાયન પિંગળ-ગીત,
તર્કઇંદ દુલા તણા, કવિ શંકર કવિત'. (પૃ. ૧૫૧)

શ્રી શંકરદાન દેથા કવિત માટે જાણીતા છે. દુલાકાગ તર્કપૂર્ણ ઇંદ માટે જાણીતા છે. પિંગળશીભાઈ ગીત-ગાયનને કારણે અને પાલરવભા પહેડા-દુહાને માટે જાણીતા છે. લેખના આરંભમાં આવી સ્પષ્ટતા કરીને દુહાની વ્યાપકતા અને ભારતીય સંસ્કૃતિમાં તેનું સ્થાન રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. દુહાનાં સ્થાન અને માનની વિગતો આલેખતાં વિવેચકને પોતાના દાદાશ્રી કથાકાર બનાવવા ઈચ્છતા હતા. એ કથાકારનો પ્રેમ કલાકાર બનીને દુહા પ્રત્યે તેમને આકર્ષતો રહ્યો છે. તેની વિગતો આપતાં 'લોકકંઠે લોકજીભે અમર બેસણાં તો દુહાનાં જ છે...' (પૃ.

૧૫૩) સમાજની સ્વીકૃતિને બહુમૂલ્ય પામેલ દુહો એક માધ્યમ લેખે લોકસંસ્કૃતિમાં, લોકજીવનમાં સતત જીવતો રહ્યો છે.

લેખની આટલી પ્રસ્તાવના બાંધીને પ્રથમ ખંડમાં પાલરવભા પાલિયાના પૂર્વજો અને વતન માતા-પિતા અને મોસાળ, ભાઈ-બહેનો અને લગ્ન સંતાનોની વિગત આપીને તેમણે કવિની વંશાવળી નોંધી છે. પાલરવભા પાલિયાનો સમય વિમર્શ આલેખતાં ઝવેરચંદ મેઘાણી, શ્રી પિંગળશીભાઈ પાયક, મેકરણભાઈ લીલા, જયમલ્લ પરમાર, દેવાયતભાઈ ચાવડા, બહાદુરભાઈ વિરાભાઈ ખવડ, પોપટલાલ જીવરામભાઈ જાની, રામભાઈ કમાભાઈ બાવડા, દેવસૂરભાઈ પાલિયા, બધુ બહેન લાંબા જેવા માહિતીદાતાઓ પાસેથી વિગતોનું એકત્રીકરણ કરીને એમના સમય અને જીવનકાળની ઐતિહાસિક વિગતો રજૂ કરી છે.

પાલરવભા પાલિયાના જીવનકાળને નિર્ણિત કરતાં ઐતિહાસિક સંદર્ભો ઐતિહાસિકી, વીરા વીસી, ઓઢા ખાયર, માત્રા ખવડ, વેજળકાના ખાયર, એકલિયાની વીસી આ બધા સમકાલીનો એ પાલરવભા પાલિયાને જે રીતે પ્રત્યક્ષ જોયા હશે તે બધી વિગતોને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મૂકીને પાલરવભા પાલિયાનો જન્મ વિદ્વાન સંશોધક-વિવેચકે ઈ.સ. ૧૮૬૦ અને મૃત્યુ ૧૮૪૦ની આસપાસ થયું હશે એમ નોંધ્યું છે. તેમના ભાતીગળ વ્યક્તિત્વનો નિર્દેશ કરીને તેમના વાઙ્મયની વિવિધ છટાઓને અહીં સાધાર રજૂ કરી છે. સત્યનિષ્ઠ અને સ્પષ્ટ વક્તાની વાણી પ્રગટાવતી કવિતા, સ્વમાની અને અયાચકપણાનો પરિચય આપતી કવિતા તથા વિવિધ સન્દર્ભોથી સમ્પન્ન દુહાઓની અર્થવત્તાને પ્રગટાવતી કવિતાના ભરપૂર અને વિગતપૂર્ણ દૃષ્ટાંતો આપ્યાં છે. પ્રમાણમાં દીર્ઘસૂત્રી એવા આ લેખમાં ચારણ કવિ પાલરવભા પાલિયાના જીવનની અનેક વિગતો, એમના વાઙ્મયમાંથી તથા દુહાઓમાંથી પ્રગટ થતું નાવીન્ય અને ઐતિહાસિક વિગતોનું દસ્તાવેજીકરણ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. સંશોધક-વિવેચકે ઉપાડેલી મહેનત ભવિષ્યના સંશોધકો માટે ખૂબ જ ઉપયોગી થાય તેવી છે. સંશોધન કરનારે મૂળ સુધી પહોંચવા માટે કેટકેટલી બાબતોને ધ્યાનમાં રાખવી પડે, તેમ લોકસંપર્કથી મેળવેલ વિગતો બહુલતામૂલક હોય તેને તર્કબદ્ધ રીતે વિષય સાથે જોડવાની કુનેહ પ્રસ્તુત લેખમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

ભારતવર્ષમાં નારીરત્નો - કવયિત્રીઓની પરંપરા વેદની ઋચાઓના ગાનથી શરૂ કરી આજદિન સુધી વહી આવે છે. આવી નારી શક્તિનો મહિમા

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં થતો આવ્યો છે. 'ચારણ કવયિત્રી પૂનમતિઆઈ : નારી શક્તિનું તેજસ્વી અનુસંધાન' લેખના આરંભે ચારણી સમાજમાં જોવા મળતી આઈ પરંપરાનો આછો નિર્દેશ લેખના આરંભે કરીને ચારણો માનૃશક્તિ-દેવીશક્તિના ઉપાસક રહ્યા છે તેની નોંધ લીધી છે. મૂળ બરડાના પણ પશુપાલન અર્થે ગીરના જાંબુર નેસમાં આવીને સ્થિર થયેલાં આઈ પૂનમતિ અને તેમનો પતિ આલસુર. આનંદથી, પ્રભુભજન, અતિથિસત્કાર ને પશુ પ્રત્યે પ્રેમ રાખનારા આ પતિ-પત્નીના જીવનમાં એક ઘટના બની. શીતળાથી આલસુરની ભેંસનું ખાંડું અટવાયું ને મરણ પામ્યું. પત્નીની વિનંતથી પતિ સોંડરા આહીરને ત્યાં લગ્નમાં જવા ને દુહા ગાવા સહમત થયા પરંતુ પછી તે આઈ પૂનાદે સાથે ગયાં. આઈનાં મુખેથી આવી ઉત્તમ રચના સાંભળીને ડાયરો રાજ થયો ને ૧૦ જ ભેંસ પર હાથ મૂક્યો ને ૧૧ ભેંસ આપી. બન્ને ધણ લઈ નેસ આવ્યાં.

અહીં લેખમાં પ્રગટ થતી પૂનમતિ આઈની દૃષ્ટિ વિશિષ્ટતા વિગતસભર લેખમાં કવયિત્રીની સર્ગશક્તિનો પરિચય મળી રહે છે. આ રીતે ચારણ આઈ પરંપરાના સાહિત્યનો નૂતન પ્રદેશ ખોલી આપ્યો છે. અહીં રચનાઓમાં સોંડરાજીના નામના ઉલ્લેખ વાળી રચનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

ગ્રંથના ત્રીજા ખંડમાં ફરીથી સ્વરૂપલક્ષી સિદ્ધાંત અવલોકન અને આકલન તરફ વિવેચક વળે છે. 'ચારણીવાર્તાઓ અને એની અભિવ્યક્તિનું સ્વરૂપ' લેખમાં ચારણીવાર્તાઓ અન્ય મધ્યકાલીન કે લોકવાર્તાથી જુદી તરી આવતી હોય તેનું કારણ એ છે કે તેનું કથાતત્ત્વ અને ચારણીવાર્તાકારોનું અનોખું દૃષ્ટિબિંદુ છે. આ બાબતની ભેદમૂલકતા સમજાવીને ચારણી આખ્યાનો અને કથાગીતો પરત્વે પણ આવી વિગતોની તપાસ કરવા તરફ અંગુલિનિર્દેશ કર્યો છે. શ્રી રતુદાન રોહડિયાનું 'સાજણ સાંભરિયા' સંપાદનના પ્રકાશને તેનામાં રહેલી એક પાયાની વિશિષ્ટ વૈચારિક ભૂમિકા કેવી સબળ છે તેની રજૂઆત કરી છે. આ પ્રકારની ચારણી વાર્તાઓને પ્રદેશગત ક્યાં મૂકવી કારણ કે તેમાં સાંસ્કારિક આદાન-પ્રદાનની વિગતો જોતાં તે પારસ્પરિક રીતે સંકળાયેલી જણાઈ છે. ચારણી વાર્તાઓ આખ્યાનની જેમ સમૂહ સમક્ષ કહેવાતી પ્રસ્તુતિ પામતી તેથી તેમાં પ્રયોજાયેલ શબ્દ, દુહા, છંદ વગેરેને કારણે કથક એક વિશિષ્ટ ભાવસબળ વાતાવરણ નિર્માણ કરી શકે છે.

આવી કથાઓમાં શૌર્ય, પરાક્રમની ગાથા કે પ્રેમભક્તિનો મહિમા રહેલો જણાયો છે. એમાંની કેટલીક વાર્તાઓના કથાનકની વાત, પાત્ર મનોજગત,

કથનાત્મક તત્ત્વ વગેરે બાબતોની ચર્ચા કરી છે. આવી વાર્તાઓની સદૃષ્ટાંત નોંધ લેતાં 'વીરમદેપન્ના', 'કુતુબુદીન સાહીબા', 'મોજદીન અને મહેતાબ', 'માનવતીનું રૂસણું', 'ઢોલા અને મારુઈ' આ બધી વાર્તાઓની કથાગૂંથણીની વિશિષ્ટતાઓ દર્શાવી તેમાં વર્ણન કે ભાવપ્રણવતાનો નિર્દેશ કર્યો છે. સાથે સાથે તેમાં રહેલી વિશેષ શક્યતાનો સંકેત કરતાં આ વાર્તાઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ થઈ શકે તેમ છે તે ચીંધી બતાવ્યું છે.

આ લેખમાં સંશોધક-વિવેચકે ચારણીવાર્તાની સ્વરૂપગત વિશિષ્ટતાઓ રજૂ કરવા રતુદાન રોહડિયાના સંપાદનનો આધાર તરીકે ઉપયોગ કર્યો છે. કથનકળાની વિશિષ્ટતા તથા નાદવૈભવ કે વર્ણનની છટા હોય કે રસવૈવિધ્યની બાબતે વાર્તાઓની મુલવણી કરીને મધ્યકાલીન કે લોકવાર્તાથી ચારણીવાર્તા કેવી રીતે અલગ પડે છે તે દર્શાવી, આ વાર્તાઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરી શકાય તો સંશોધનના એક નવા પ્રદેશ તરફ આગળ વધી શકાય એવો આશાવાદ રજૂ કર્યો છે.

'મધ્યકાલીન ચારણી કથાસાહિત્ય' લેખના આરંભમાં મધ્યકાલીન ભારતીય કથાસાહિત્યમાં કથાસ્રોતની બે મુખ્યધારાઓની ચર્ચા કરીને જુદી જુદી કથાઓમાંથી વિવિધ કથાનિર્માણની પ્રક્રિયાનો નિર્દેશ કર્યો છે. કથાઘટકની પરંપરાનો ખ્યાલ આપતાં ડૉ. હસુ યાશ્ચિકનો 'મધ્યકાલીન ગુજરાતી કથાસાહિત્ય' અને ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણીનો 'લોકકથાનાં મૂળ અને કુળ' બન્ને ગ્રંથોની નોંધ લીધી છે.

લેખના બીજા ખંડમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતી કથાસાહિત્ય અને લોકસાહિત્યના કથામૂલક સાહિત્યની વિગતો આપીને આ કથાઓનું પ્રસ્તુતિકરણ લોકમાધ્યમને કેન્દ્રમાં રાખીને થતું રહ્યું છે. જ્યારે જૈન-બ્રાહ્મણ કથાઓ પણ એ જ ઢાંચામાં ઢળેલી હતી. પરંતુ કંઠસ્થપરંપરાની ધારા આ પ્રમાણે ઢળી નથી કારણ કે એનું લિખિત સ્વરૂપ ઉપલબ્ધ છે. બીજી તરફ ચારણો, રાવળો, બારોટો, મીરના કથા સાહિત્યનો નિર્દેશ કરી એમાં રહેલી (૧) વાર્તાઓ (૨) પવાડાઓ (૩) આખ્યાનોનો નિર્દેશ ટૂંકમાં અહીં કર્યો છે. લેખના ત્રીજા ખંડમાં ચારણી કથાસાહિત્યની વિશિષ્ટતાઓની ચર્ચા કરી છે. વર્ણનની પ્રચુરતા, વ્યક્તિપ્રશસ્તિ કે આડકથાઓ રૂપે દંતકથાઓ વગેરેને મૂળ કથામાં વણી લેવામાં આવે છે.

ચારણી કથાસાહિત્ય બહુધા દુહાબદ્ધ છે. આવી અનેક ઝીણી-ઝીણી વિગતોની નોંધ કરીને સંશોધક-વિવેચકે ચારણીકથાસાહિત્યની વિશેષતાઓને તારવી

છે. અન્ય કથાસાહિત્યના સાપેક્ષમાં ચારણીકથાસાહિત્યની ચર્ચા કરીને ચારણી કથાસાહિત્યનું સ્વરૂપ વધુ સ્પષ્ટ કર્યું છે.

ચારણી સાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં વીસી કવિતાનો નિર્દેશ થયેલો છે. અહીં 'કાઠીની વીરતા અને દાતારીના ઉદ્ગાતા : પાલરવભા કૃત 'વીસી કવિતા' અંગેના લેખમાં આરંભે પાંચાળના કાઠીઓ વિશે પ્રકાશ પાડતી પાલરવભા પાલિયાની વીસ દુહાવાળી રચના 'એભલ પટગીરની વીસી'ની વિગતો આપી છે. પ્રદેશગત, કવિની લાક્ષણિકતા, સંબંધગત વિવિધ મુદ્દાઓની ચર્ચા કરીને વિવિધ પરિસ્થિતિને નજર મધ્યે રાખીને પાલરવભા પાલિયાએ આ દુહાઓ રચ્યા છે. આવી વીસ દુહાની બીજી રચના 'વીરાભાઈ ખવડની વીસી' આ કૃતિમાં પણ અંગ્રેજી શાસન વ્યવસ્થાની તત્કાલીન ઐતિહાસિક વિગતોને દુહાબદ્ધ કરવામાં આવી છે.

આમ કવિની વીસી સ્વરૂપની આ દુહાબદ્ધ રચનાઓ કાઠીજ્ઞાતિના ઇતિહાસ સાથે કે ઐતિહાસિક વિગતોને રજૂ કરે છે. ઉપરાંત અન્ય કાઠી દરબારો વિશેના પણ દુહાઓ કવિએ કર્યા છે તેની વિગતો નોંધવામાં આવી છે. આમ આ વીસી રચનાઓ જે તે વ્યક્તિનો પરિચય અને સમકાલીન પરિસ્થિતિનો ઇતિહાસ અને દસ્તાવેજી માહિતી આપે છે.

સ્વરૂપલક્ષી સિદ્ધાંતની સ્પષ્ટતા કરતા ગ્રંથના ત્રીજા ખંડનો છેલ્લો લેખ 'કાગ રચિત દુહા : સનાતન સત્યની હૃદયસ્પર્શી અભિવ્યક્તિ' શીર્ષકથી લખાયો છે. અહીં કવિ કાગના દુહાનું સ્વરૂપ અને ભાવવિશ્વ ઉભયનો અભ્યાસ હાથ ધર્યો છે. લેખના આરંભે કવિ કાગબાપુ અને મેઘાણી સાથેનાં સંભારણાંને યાદ કર્યા છે. કવિ કાગ દુહાના સર્જક છે તેવી નોંધ લઈને આ દુહાઓમાં રહેલાં શાશ્વત મૂલ્યો, સનાતન સત્યનું આલેખન એ આ દુહાની મૂડી છે. કવિના દુહાઓમાં ભાવ, ભાષા અને અભિવ્યક્તિનો ત્રિવેણી સંગમ થયેલો જોવા મળે છે.

'રામાયણ'નું ચિંતન અને કવિનો ગાંધીમૂલ્યો પરત્વેનો પ્રેમ અને માનવપ્રેમી હૈયું દુહામાં વિશેષ રીતે પ્રગટ થયું છે. કવિના દુહાઓની મૂલ્યવત્તા અહીં સાધાર નોંધી છે. ઉપરાંત કુળવાન વ્યક્તિમત્તાનો મહિમા એમના દુહામાં કેવી રીતે પ્રગટ્યો છે તેનાં દૃષ્ટાંત રજૂ કર્યા છે. ચૌર્યવૃત્તિનો ત્યાગ, નિયતિનું પ્રાબલ્ય, ગુણજ્ઞતાનો મહિમા જેવા વિષયોને રજૂ કરતા પ્રસંગોમાં રહેલી ઘટનાઓ સાથેનો અનુબંધ તપાસ્યો છે. એમના દુહાઓ પીંગળની દૃષ્ટિએ પણ ચુસ્ત રહ્યા છે. કવિની કલ્પનાશક્તિ, મૌલિક નિરૂપણ એમાંથી પ્રગટતું પોતીકું જીવનદર્શન દુહાઓને

અનેરું રૂપ બક્ષે છે.

આમ, આ લેખમાં કવિ કાગના દુહાની સ્વરૂપગત લાક્ષણિકતાઓ તથા કવિની સર્ગશક્તિ બન્ને બાબતોને અહીં તપાસવામાં આવી છે. આ નિમિત્તે દુહાના સ્વરૂપમાં વ્યક્તિમત્તાનો મહિમા પણ રજૂ કર્યો છે.

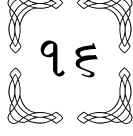
સમગ્ર રીતે 'ગુજરાતી ચારણી સાહિત્ય વિમર્શ' ગ્રંથમાંથી પસાર થતાં જણાય છે કે -

- (૧) ચારણી સાહિત્યમાં રહેલી ઐતિહાસિક વિગતોનું દસ્તાવેજી મૂલ્ય કેટલું ને કેવું છે તેની સમૃદ્ધિ બતાવી છે. અહીં ગ્રંથસ્થ લેખોમાં મોટાભાગના લેખોમાં આ બાબત રજૂ થઈ છે.
- (૨) ચારણી સાહિત્ય મોટેભાગે રાજ્યાશ્રિત કવિઓએ રચ્યું છે. આથી રાજવી પરિવારની વિગતો તથા રાજઘરાનાની રીતિના જાણકાર ચારણોની એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિમત્તા પ્રગટ થઈ છે.
- (૩) ચારણ કવિઓ સત્ય, શૂરવીર ને વચનપાલક, ટેકીલા તથા સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોનું જતન કરનારા છે તેથી તેમણે પોતાના આશ્રયદાતાને પણ પોતાના નિજી સંસ્કારોથી પડકાર્યા છે. સત્ય અને સ્પષ્ટ વક્તા બની નીતિમત્તાનાં ધોરણોની રાજવીઓને યાદ અપાવી છે.
- (૪) બીજા ખંડના મોટાભાગના લેખોમાં ચારણી કવિ અને કૃતિલક્ષી લેખોમાં સંશોધક બળવંત જાનીની નિષ્ઠા અને વિષયને બરાબર રજૂ કરવાની એમની ક્ષમતાનો અનુભવ થાય છે.
- (૫) આ ગ્રંથનો વિશિષ્ટ લેખ તે 'રા'ઓ લખપત વ્રજ પાઠશાળા' જેવી કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવનારી એક એ સમયની સંસ્થાનો વિગતે આપેલો પરિચય છે.
- (૬) ચારણી કૃતિઓનો પાઠનિર્ણય કરવામાં સંશોધકે જે કાળજી લેવી પડી છે તેમાં સંશોધકનો પૂરો પરિશ્રમ જણાય છે. ભાવી સંશોધકોને પ્રેરણા આપે તેવો છે.
- (૭) ચારણી સર્જક કે કૃતિની વિગતો મેળવવા એકથી વધુ માહિતી દાતાઓ પાસેથી સામગ્રીનું એકત્રીકરણ કરીને તેમાં રહેલા તથ્યને તર્કબદ્ધ રીતે કવિ

- જીવન કે સમય કે કૃતિસન્દર્ભે યથા રીતે ગોઠવવામાં સંશોધકની જે કસોટી થાય છે તેનું સહજ દર્શન અહીં કેટલાક લેખોમાં જણાય છે.
- (૮) ડૉ. બળવંત જાની માત્ર ચારણી સાહિત્યના સંશોધક નથી પરંતુ તેમનામાં રહેલો વિવેચક-અભ્યાસુવૃત્તિનો જીવ અનેક લેખોમાં ચોક્કસ દષ્ટિકોણથી અભ્યાસને રજૂ કરે છે. એ વિષયગત હોય કે સ્વરૂપગત બન્ને બાબતના લેખો અહીં મળે છે. જેમ કે કરશનદાસ બાલિયાની કૃષ્ણભક્તિની કવિતા હોય કે પાલરવભાની વીસી રચનાઓ હોય કે કવિ કાગના દુહાઓ આ બાબતની પુષ્ટિ કરે છે.
- (૯) આ ગ્રંથમાં ચારણી સાહિત્યની સામગ્રીના મૂલ્યવાન વિશેષો-વિશેષતાને પ્રગટાવી છે.
- (૧૦) પ્રચલિત ભક્ત ચારણ કવિઓ ઉપરાંત પણ કેટલાક ભક્ત ચારણ કવિઓ વિશે કે જેમના વિશે આજદિન સુધી કોઈ કાર્ય થયું નથી તેમની કવિતાને ધ્યાનમાં લીધી છે જે ડૉ. બળવંત જાનીની અભ્યાસમૂલક દષ્ટિનો પરિચય કરાવે છે.
- (૧૧) દરેક લેખને ક્રમિક રીતે વિભાગો પાડીને સામગ્રીને રજૂ કરવાની શિસ્તને કારણે વિષય સ્પષ્ટ બનતો રહ્યો છે.
- (૧૨) સાચા સંશોધકની રીતિને પ્રગટાવતા પૂર્ણ પ્રતિબદ્ધ એવા ડૉ. બળવંત જાની અહીં વિવિધ લેખોમાં વિષયના મૂળ સુધી પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જરૂરી સામગ્રીના સંદર્ભો સમાન્તરે ટાંકીને સન્દર્ભો પણ રજૂ કરતા રહે છે.
- (૧૩) ચારણી સાહિત્ય માત્ર પ્રશસ્તિગાનનું સાહિત્ય નથી પરંતુ તેમાં સાંસ્કૃતિક અનેક બાબતોનો સમાવેશ થયેલો છે એ વાતને સંશોધક સતત પ્રગટાવતા રહ્યા છે.
- (૧૪) ચારણી સાહિત્યની કૃતિઓને મધ્યકાલીન સાહિત્ય, લોકસાહિત્ય કે જૈનસાહિત્યના સાપેક્ષમાં બહુલતાથી એનું દર્શન કરવામાં આવ્યું છે. આથી ચારણી સાહિત્યની પોતાની એક વિશિષ્ટ ભાત છે જે આ લેખોમાં અલગ રીતે ઊપસી આવે છે.
- (૧૫) મેઘાણીએ 'ચારણો અને ચારણીસાહિત્ય' જેવો ગ્રંથ આપીને તેમાં ચારણી સાહિત્યને લોકસાહિત્યથી ભિન્ન જોવાની જે દષ્ટિ કેળવી છે તે કેડીનું સામર્થ્ય આ ગ્રંથમાં પ્રગટે છે.

(૧૬) ડૉ. બળવંત જાની મધ્યકાલીન સાહિત્યના સંશોધનના સમાંતરે ચારણી સાહિત્યમાં સતત રસ લેતા રહ્યા સાથે રતુદાન રોહડિયા અને અન્ય વિદ્વાનો સાથે એમનો સતત સંપર્ક રહ્યો એ કારણે આ ધારાના સાહિત્યનું પરામર્શન સતત થતું રહ્યું. આથી આ ગ્રંથના વિવિધ લેખોમાં એમની ઘડાયેલી દષ્ટિ પ્રગટ થઈ છે.

આમ, 'ગુજરાતી ચારણી સાહિત્ય વિમર્શ' ગ્રંથ ડૉ. બળવંત જાનીનું ચારણી સાહિત્યનું ઊંડું અવગાહન રજૂ કરે છે. ચારણી સાહિત્ય સાથે હંમેશાં આત્મીયતાનો ભાવ અનુભવી તેમાં રહેલા સત્ત્વ-તત્ત્વને ઓળખવાની સંશોધક-વિવેચકની સાચી મથામણ આ ગ્રંથમાં નિઃસંદેહ રીતે પ્રગટતી રહી છે. એમણે કરેલું ચારણી સાહિત્યનું અનુશીલન અને આકલન આપણા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી બની રહેશે.

ચારણ સાહિત્યરત્નો – એક વિહંગાવલોકન

(૧૨ ચારણી કવિઓનો સંક્ષિપ્ત પરિચય)

– વિશ્રામ એમ. ગઢવી

શ્રી બ્રહ્માનંદ સ્વામી

સંસારી નામ લાડુદાન ગઢવી, જન્મ : રાજસ્થાનમાં ખાણ ગામે તા. ૮-૨-૧૭૭૨, વસંતપંચમીના રોજ. માતા : લાલબા દેવી, પિતા શિહોર રાજકવિ શંભુદાનજી. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના સંન્યાસી ભક્તકવિ તરીકે બ્રહ્માનંદ સ્વામી નામ ધારણ કરેલું. કચ્છમાં ધમકડા ગામે લાધાજી રાજપૂત પાસે રહીને ભટ્ટાચાર્યજી પાસે સંસ્કૃત-સંગીતનો અભ્યાસ કરેલો. ખ્યાતનામ વ્રજભાષા પાઠશાળામાં રાજકવિ અભયદાન અને બીજા વિદ્વાનો પાસેથી કવિતા કલા, નૃત્ય અને સંગીતનો અભ્યાસ કરેલો. સં. ૧૮૫૬ (ઈ.સ. ૧૭૮૦ થી ૧૮૦૦) સુધી દશ વર્ષ પાઠશાળામાં ભણ્યા. ૬૪ કલાઓમાંથી ૨૪ કલાઓમાં પારંગત બન્યા. કાશી જઈ સંગીતાચાર્યની પદવી મેળવી. શ્રી સહજાનંદ સ્વામી સાથે ગઢપુરમાં મુલાકાત થતાં જીવનમાં મહત્વનો વળાંક આવ્યો. રોજ જમ્યા પહેલાં એક પદની રચના કરી સહજાનંદ સ્વામીને અર્પણ કરવાનો નિયમ, પાંચ હજાર જેટલાં પદો અને ૧૮ ગ્રંથો રચ્યાં. સં. ૧૮૮૮ એટલે કે ઈ.સ. ૧૮૩૨માં બ્રહ્મલીન થયા.

પદ : “અચજા મું ઘર કહાન ડે વલા, અચજા મું ઘર કહાન,
અચજા મું ઘર શ્યામ
ભોજન જિજી જાતજા ડે જિમાઈયાં જીવન
કહાન સલુણા તુજા કરિયાં જિજા આઉં જતન.

અન્ય પદની એક રચના...

“મોરલડી રે, મોરલડી રે, મોરલડી રે, મોરલડી રે, મોરલડી,
સુણતાં સુધ ભુલી વઈ રે, મુંજે ચિતડે ઘેન ચીડી રે,
કામણગારી કહાનડજી મોરલડી રે, જાધણ જમના જે તીર તેડે....”

જાગેલ આતમો : પૂંજો શાખરો

કચ્છના માંડવી તાલુકાના કાંઠાળપટ્ટના મુખ્યત્વે ચારણોની વસતિ ધરાવતા કાઠડા ગામે ઓગણીસમા સૈકાના આરંભે જન્મ. જન્મજાત ચારણી શૌર્ય વારસામાં મળેલું. હોનહાર વ્યક્તિત્વ એક જીવન પ્રસંગ ઉપરથી હૃદય પરિવર્તન. વાડીએ ખાટલાના પાયામાં પોતાની પાળેલી વ્હાલી ઘેટીને ખાટલાના પાયામાં બાંધીને સૂઈ જાય છે. પત્ની બકરીની સલામતી અંગે ચિંતા કરતાં પોતે જનાવરના પેટમાંથી પાછી મેળવવાનો હૂંકાર કરે છે. રાતે વરુ (ભગાડ) જનાવર ઘેટી શિકાર કરે છે. ક્રોધથી લાલચોળ થયેલ પૂંજો બંદૂક ખભે લઈ નીકળી પડે છે ને માદા વરુ (ભગાડી) દરમાં આરામથી સૂતી હતી ત્યાં આવી પોતાનો ગુનેગાર મળી ગયો તેમ સમજી બંદૂકનો ભડકો કરે છે તે સાથે જ ગર્ભવતી માદા વરુના પેટમાંથી કકડાટ કરતાં પાંચ-છ બચ્ચાં બહાર નીકળી તરફડતાં મોતને ભેટે છે. આ કરુણ દૃશ્ય પૂંજા શાખરાના હૃદય પરિવર્તનનું નિમિત્ત બને છે. બંદૂકના ટુકડા કરી પોતાની પત્ની સમક્ષ પાપનો એકરાર કરતાં સંસારત્યાગ કરી હરિ ભજન કરતાં કાવ્ય સંસ્કાર જાગી ઊઠતાં કવિતાની સરવાણી ફૂટે છે :

“માનસરજા હંસલા, આયા વતન તેં વરી, પંખીડે કે પ્રીતજી સે
ખબર પૈ ખરી, હાણેં ઢંઢે મથે ઢરી, સે પખ ન નમાઈયેં પૂંજો સે.

“હિત સરાજી સુમરા એ અજબ ગાલ આય,
પ્રો વ્યામી પૂંજો ચેં સે ઉમર ડી ઉગો.

જૂણે અણરધો ખાય, તેંજો નાંચ માગ મલીરમેં”
નાય માગ મલીરમેં, સે ચો જીનીજો ચિત્ત

કોક પિરૂડ પૂંજો ચે, બ્યા અખીયેં અંધા ભિત્ત,
એ હિત નંકા હુત, સે આખર ભોણે ઓલબા.

ખાવંધ જે ઘરતે વાઘત વધાઈ, કાધર કારાઈ
સે પાણઈ કંધો પૂંજો ચેં....

નિંધર ન કજે નાખુઆ, તોજી બેડી થઈ પુરાણી
તરીયેમેં તું ઘણા, ને પાસેમેં પાણી,
સુમો મ સુખાણી સે, નિંધરું ન કજે નખુઆ....

પૂંજો ચેં પ્રથમી મથે, જેસીં રભજો રાજ
જલ મથે જહાજ, તેસીં સીબ ન છડીયેં સુમરા....

કચ્છી અખો – કવિ હરદાસ

ચારણ કવિઓની પરંપરાના કચ્છના માંડવી તાલુકાના કાઠડા ગામે મુત્સદ્દી અને વીરપુરુષ વારૂ બારોટના વંશમાં ઈ.સ. ૧૮૫૦ની આસપાસના સમયગાળામાં ચારણોની ‘સેડાયત’ શાખામાં રામ સેડાના ઘરે કવિ ‘હરદાસ વારૂઆણી’નો જન્મ થયો હતો. મુંબઈ-ગોદામાં મુકાદમનું કામ સંભાળતાં ચારણોની અધોગતિ, કુરિવાજ, દારૂ વગેરે વ્યસન અને નૈતિક અધઃપતન આ સુધારાવાદી કવિથી સહન ન થયું. જ્ઞાતિબંધુઓની અવદશાથી હૃદયમાં ઉલ્કાપાત મચ્યો ને વેદના-વ્યથા કવિત્વના રૂપમાં વહેવા લાગી. આ શાબ્દિક ચાબખાઓ કવિ હરદાસને ‘કચ્છી અખો’નું બિરુદ અપાવે છે.

શબ્દવેધી બાણ છોડતાં કવિ લખે છે –

‘સુબુદ્ધિ સોએંમે હિકડી, બ્યા કુબુદ્ધિ વશ થ્યા,
સમજાયા ન સમજેં, ઈનીકે અખર ઊંધા પ્યાં,
ઈ વોવટમેં વ્યા સે મું હિતે ડિઠા હરદાસ ચેં...’

આઈ સ્વરૂપા કહેવાતી ચારણ માતાજીઓ માંગવા નીકળી પડે છે જોતાં કવિ ને ભારે વ્યથા થઈ ને લખ્યું :

“પેલો પાપ પિનણમેં, જે મેં વડો આય વિટાર,
ગિનધે ઘરજે નીચજો, ઈ આર તેડો ઉકાર,
ઈ વ્યા આચાર, મું હિતે ડિઠા હરદાસ ચેં”

કવિ હરદાસના આ ચાબખા બદલ સમાજે “નાતબાર’ કરવાનું ફરમાન કર્યું ત્યારે કવિ લખે છે,

“કઈ થીયે કિરતારજી... સે જોડઈ હૂંધી જીંચ,
ધીરજ રખજ ધિલમેં, હંડઈ ન હૂંધી કીય,
સભે સરખા ડીં, સે કેંસે ન હલ્યા હરદાસ ચેં”

સમાજથી અપમાનિત થયેલ કવિને અધ્યાત્મ તરફ લગાવ થતાં કવિ સૂચક રીતે પોતાની વાત ખૂબીપૂર્વક મૂકે છે :

“સિંજ થોડો ને પંધ ઘણો, આડસ મ કજ અજ,
હિંત રાખી હીયેંમેં, પૂંજે તીં કજં,
તરેં રોંધી પાંજી લજ, પાં કલી ગરજો હરદાસ ચેં...

“જાંકે માયા જીવજી કીનીક ભેરી કઈ,
મથે તેં બધી મોટડી ભેરી કેં ન ખઈ
જડે હકલ થઈ તરેં છડે હલ્યા હરદાસ ચેં...

“સિંજ ઉલથોને સાંજી થઈ, પખીએં ખોડ્યાં પખ,
કિનીક મેડ્યાં માણેક મોતી, કિતીક મેડ્યા કખ.”

કવિ દાન પુણ્યનો મહિમા ગાતાં તળપદી જબાનમાં બળકટ રીતે આ લખે છે :

“કાયા કસે કમાયાં, સે ઝેર ચોવાણું જે,
ખાધા કીંક ખારાયાં, ઉગઈ સર્ચો એ,
સાથ હલધો સે જુકો હથે ડનાં હરદાસ ચેં.”

સંતોનો મહિમા કવિએ આ રીતે કર્યો છે.

“સંત ભેટ્યા ને સુખ મિલ્યા, વરી અવિધા રોગ વ્યો,
મટઈ બ્રાંતિ મનજી, સે શાંતિ સુખ થ્યો,
તેંજા કિતરા ગુણ ગાઈયું, મુંજી હિકડી રસના હરદાસ ચેં.”

વારંવાર સમજાવવા છતાં સમજવા તૈયાર નથી ત્યારે કવિ હૃદય પ્રતીકાત્મક રીતે બળાપો વ્યક્ત કરે છે :

“હથ્થે કચ્યા, પગે કચ્યા, કચ્યા કચ્યેંજી જાત,
રંધ્યા સજી રાત, પણ સેક ન આયો સજણ કોં.”

ચારણ પુનશી

ચારણ કવિ પુનશીનો જન્મ કચ્છના મુંદરા તાલુકાના ઝરપરા ગામે સેડાયત શાખામાં માતા ખીમશ્રી અને પિતા ભીમશી સેડાનાં ઘરે વિ.સં. ૧૯૨૨ની આસપાસ થયો હતો.

ચારણ પુનશીનું બચપણનું નામ નાથો ભગત હતું. તેમના હૈયામાં અખંડ ભક્તિધારા નિરંતર વહ્યા કરતી હતી. આજે પણ ભજન કલાકારો પાસેથી ચારણ પુનશીની ભક્તિ રચના આપને સાંભળવા મળે છે :

“રામીયા મુંજી અવસ્થા થઈ, તેં મેં કમાણી કીં ન કઈ,
કમાયે વારાતાં લખોં કમાણાં, મુંનોં ખરચીએ ન થઈ....

આજે તેમની ઠપ જેટલી રચનાઓ મળી છે.

“ધન ધન જશોદા માઈ, આંજી પૂરવે પૂરી કમાઈ,
સઘડી સૃષ્ટિ જા માત-પિતા, તેંજી તું માતા કહેવાઈ.”

તો ઈશ્વર ભજનનો લ્હાવો લઈ લેવા કવિ કહે છે :

“કર ત્રિભુવનજી તવાર, બઈ અપરવાણી મ ઉચ્ચાર,
મનખા ડેહમેં વડો લાભ આય, મલે સતગુરુ સમય સાર.”

જીવનની ક્ષણભંગુરતા વિશે ચારણ પુનશીનું હૃદય પોકાર કરે છે :

“મન ધુન ઘણી કે ધાર, બ્યા છડે ડે આરખંપાર,
હિ કાયા તોજી હડોં ન હલધી, અંતે સોંય વરેજી જમાર.

વિ.સં. ૧૯૮૪ ચૈતર વદ અમાસના દિવસે ભક્તાત્મા ચારણ પુનશીએ મહાપ્રયાણ કર્યું.

જ્ઞાનમાર્ગી સંતકવિ વજ્રભગત :

જ્ઞાન ઉપાસક ચારણ સંત-મહાત્મા વજ્રભગતનો જન્મ માંડવી તાલુકાના કાઠડા ગામે ઈ.સ. ૧૯૭૨ વૈશાખ સુદ-૨ના થયો હતો. સમાજને અંધશ્રદ્ધા-બલિપ્રથા-કુરિવાજોથી મુક્ત કરાવવા જીવનભર મથામણ કરી ખેતીવાડીનું કામકાજ કરતાં આ અલગારી ચારણે દર્શન-શાસ્ત્રોનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો. સંસ્કૃત ભાષાનો એટલે અભ્યાસ કે તેઓ વાતચીત સંસ્કૃતમાં કરી શકતા. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો સમશ્લોકી કચ્છી અનુવાદ તેમણે કર્યો હતો. થાર્યાભગતની રચનાઓ તેમણે

‘પરમાત્મા પદાવલિ’ના નામે સંપાદિત કરી છે. તા. ૨૭-૧-૧૯૮૮ના તેઓ રામશરણ પામ્યાં.

રાજકવિ શંભુદાનજી ગઢવી

ચારણી સાહિત્યના પ્રકાંડ પંડિત, મહારાવશ્રી લખપતજી વ્રજભાષા પાઠશાળાના અંતિમ આચાર્ય રાજકવિ શંભુદાનજી રત્નુનો જન્મ સં. ૧૯૬૬, પોષ વદ-૫ રવિવાર, તા. ૧૬-૧-૧૯૧૦ના ભુજ તાલુકાના રાયધણપર ગામે થયો હતો. પિતા ઈશ્વરદાનજી ને માતૃશ્રી કલાબાઈ.

તે વખતની કાવ્યશાળાના શિક્ષક રાજકવિ હમીરજી પચાણજી ખડિયા પાસે કાવ્યશાસ્ત્રનો બંધારણીય પૂર્ણ અભ્યાસ ‘સભાપ્રકાશ’ સુધી કર્યો. કાવ્યરચનાની પરીક્ષા આપી સં. ૧૯૮૨માં કવિ રાજકવિ પદે સ્થાપ્યા. રાષ્ટ્રભાવનાથી પ્રેરાઈને આઝાદીકાળે ભારતીય રાષ્ટ્રધ્વજનું કાવ્યચિત્ર ‘રાષ્ટ્રધ્વજવંદના’ બનાવી એ કાવ્ય હતું :

“જયતિ જયતિ જય હિન્દ જય, જય, જય પ્રભા પ્રતચ્છ ।
ભાગ્ય ભાનુ અવિચલ ભવતું, સદા હમારે સ્વચ્છ ॥

સવૈયા

સરસે ધ્વજ આત શુભં દરસે, દરસે દસહોં દિસ અંબર સે
બરસે જયનાદ નિજંતરસે, તરસે દિખલાત દિનકરસે,
કરસે દુઃખ દુર દયા ધરસે, ધરસે છિતિ છત્ર વિજે વરસે
વરસે વિસવાસ વિસંભર સે, ભરસે ગત પંચ સુધા સરસે...

કચ્છ રાજ્યના ઇતિહાસની અપ્રગટ વાતો અને તેમના જીવનકવન વિશેનો ગ્રંથ ‘કચ્છ દર્શન’ સને ૧૯૭૮માં પ્રગટ થયો હતો. પૂ. મોરારીબાપુની પ્રેરણાથી સન ૨૦૦૬નો કવિશ્રી દુલાકાગ લોક સાહિત્ય એવોર્ડ તમને મરણોત્તર અર્પણ કરવામાં આવેલ. કચ્છના માજી સાંસદ પુષ્પદાનભાઈ ગઢવી સુપુત્ર છે. ૨૯ ડિસે. ૧૯૮૪ના રોજ તેમનું નિધન થયું.

ભક્તકવિ થાર્યા ભગત :

ભારતભરમાં ચારણોના સૌથી મોટા અને સાંસ્કૃતિક વારસા માટે પંકાયેલા ઝરપટા ગામે સં. ૧૯૬૨માં થાર્યા ભગતનો જન્મ થયો હતો. નાનપણથી જ ભજન-કીર્તન-સત્સંગ-રામાયણ પ્રત્યે અભિરુચિ કેળવી. વજ્રભગત, પાલુભગત

અને થાર્યાભગતની સંત ત્રિપુટીએ તત્કાલીન ચારણ અને ચારણોત્તર સમાજમાં પોતાની આગવી અસર છોડેલી. અધ્યાત્મના આરાધક આ જ્ઞાની ભક્તની કાવ્યધારા વ્રજભાષામાં વહેવા લાગી. ‘પરમાત્મા પદાવલી’ ગ્રંથમાં કુલ ૧૨૪ જેટલી ભજન રચનાઓ તેમણે આપી છે. શાસ્ત્રીય રાગ પ્રમાણેની ઉત્કટ રચનાઓ તેમના સર્જનની નોંધપાત્ર વિશેષતા છે. સં. ૨૦૨૬ માગસર સુદ પૂનમના દિવસે તેમણે મહાપ્રયાણ કર્યું.

વીર કવિ વાઝુ બારોટ

કચ્છના માંડવી તાલુકાના કાઠડા ગામે ઈ.સ. ૧૭૨૭ની આસપાસ વાઝુ બારોટનો જન્મ. રાજદરબાર સાથેનો પરિચય. પિતા ગોવિંદજી પાસેથી વારસામાં મળેલ કચ્છના રાજાશાહીના ઈતિહાસમાં ભલભલા ચમરબંધીને સત્ય સંભળાવવાની તાકાત વીર કવિ વાઝુ બારોટના જીવનચરિત્રમાંથી આપણને મળે છે. કાઠડા ગામને જાગીરદારોની જાહુકમી અને ત્રાસથી પોતાની મુત્સદીગીરી અને વીરતાથી બચાવ્યું. કચ્છના રાજદરબારમાં આ અંગે ફરિયાદ કરતાં કવિ કહે છે :

“અસીં ડીઉં ખીર ખનૂં ને ઉઠાણી મંગે માં,
કવલી કુતે ઘેરઈ તેં જો રખવાલો થી રા’...

જામનગરના માથાફરેલ કારભારી મેરૂખવાસને મોઢામોઢ ‘ગોલો’ કહેવાનું સાહસ વાઝુ બારોટ જ કરી શકે. વળી ચારણો પ્રત્યેનો દુર્વ્યવહારનું પરિણામ સારું નહિ આવે તેની ચેતવણી આપતાં વાઝુ બારોટ કહે છે :

“ખણી ખણ ખવાસ, સે જિમીન વધાર્યે જશેજી,
પણ આવડ ઝૂંપડે આશ સે મોં મ ધરી જ કડેં મેરૂઆ.

મુંદરા તાલુકાના રતાડિયા ગામે રાજખટપટનો ભોગ બની વાઝુ બારોટ શહીદ થયા. તેમનો પરિવાર ‘વાઝુઆણી’ તરીકે ઓળખાયો.

ભક્ત કવિશ્રી દેવીદાનજી દેથા

સાધુ પ્રકૃતિના કવિ દેવીદાનજી દેથાનો જન્મ વિ.સં. ૧૮૧૫ રામનવમીના મુંદરા તાલુકાના બાબિયા ગામે થયો હતો. ભક્તિ અને ધર્મના સંસ્કાર માતા ગંગાબાઈ તરફથી વારસામાં મળ્યા, તેમના પિતાશ્રી કાંયાજી વાઘાણીએ સં. ૧૮૮૪ માં સ્વપઠનાર્થે બાવની તૈયારી કરેલી. આ બાવનીમાંથી મોટાભાગની રચનાઓ વ્રજભાષા પાઠશાળામાં અભ્યાસક્રમ સ્વરૂપે હતી. પિતાશ્રી પાસેથી

પ્રાથમિક કાવ્યશિક્ષા બાદ વ્રજભાષા પાઠશાળાના આચાર્ય પ્રાણજીવન ત્રિપાઠી પાસેથી કાવ્યદીક્ષા લીધી. કવિ દેવીદાન દેથાથી માંડી સંત દેવાસાહેબ સુધીની એમની જીવનયાત્રા પ્રભાવશાળી રહી છે. બહોળા ચાહક અને શિષ્યવૃંદ ધરાવતા દેવીદાનજીના ખાસ શિષ્ય જોડેજા પ્રતાપજી જુણજીએ દેવીદાનજી રચિત કાવ્ય દેવા વિલાસ ભાગ ૧-૨માં સંગૃહીત કરીને શિષ્યધર્મ નિભાવ્યો. વ્રજભાષામાં તેમણે રચ્યાં છે એક ઉદાહરણ -

“હજારી માલતી ફુલી કનેરી કેતકી ખનમેં
ખીકસી હૈ કુંદકી કલિયાં સુગંધી સોં સુહાતી હૈ,
જંગોરે મોરશુક મેના કદંબકી મંજુ ડારી પૈ,
ઉચ્ચારે કોકીલા બાની ઉદાસીકો હટાતી હૈ...

વળી,

“બજાવે શ્યામ દેવાં કો બિહારીલાલ બંસીકો,
સયાની ગોપીકા ન્યારી, રસીલી તાન ગાતી હૈ”

તેમની મહિમાવંતી કવિતામાં ભાવનું ઊંડાણ ભારોભાર ભરેલું છે. તેમના કાવ્યની નૈસર્ગિક છટા કવિતાને મોહક અને સજીવ બનાવે છે, જેમ કે...

“મતીજો બિકાની દામ, કામસેં જુડાણી પ્રિત :
રાખત ગુમાની મોહ, જુઠી જીંદગાની કો
ન દિયો દાન પાની તે ન કિયો સંગ જ્ઞાની હું કો
બુરી બાત તાની, નેહ કીયો જાય બાની કો
બુદ્ધમેં બુરાઈ ઠાની, ભલી શીખ માની નહી
આયોના વિચાર કહું લાભ અરૂ હાની કો
દેવા દાની કો, ન ગાયો મૂદુ બાની હુંતે
જાત હૈ જવાની જૈસે પુર જાત પાની કો.

કવિની છંદશાસ્ત્રમાં નિપુણતા, ઈશ્વર તરફનો અમાપ પ્રેમ, ભક્તિમય જીવન અને કાવ્યસાધનાથી એમણે સમાજમાં પોતાની આગવી છાપ છોડી હતી. ફક્ત ૪૧ વર્ષની વયે વિ.સં. ૧૮૫૫ કાર્તિક સુદ ૧૩ ના રોજ આ કવિએ ફાની દુનિયા છોડી...

પાત્રો ચારણ :

ચારણ કવિઓમાં પોતાને અલગ ચીલો ચાતરીને જુદું જ સ્થાન બનાવનાર કવિ પાત્રો ચારણ ખુદ એક ‘રહસ્યપાત્ર’ બની રહે છે. ઓગણીસમી સદીના પ્રારંભે થઈ ગયેલ પાત્રો ચારણ મેળ-માથા વગરની હાસ્યાસ્પદ - કટાક્ષમય રચનાઓ માટે પ્રખ્યાત છે. કહે છે કે પાત્રાને ઢંગધડા વગરની રચનાઓનો અભિશાપ હતો. કિંવદંતી મુજબ જો મેળસર - સાર્થિક રચના થઈ, જાય તો પાત્રાનું મોત જ આવ્યું સમજો. આજે પણ ઢંગધડા વગરની વાત માટે કચ્છીમાં ‘પાત્રે વારા ડુઆ’ રૂઢિપ્રયોગ વપરાય છે. જોઈએ કેટલીક રચનાઓ...

“ઉપર વઠેજી નાય આવઈ, ઢેકેં ને ઢીએ,
પાવઈયે જા છોરા પ્યા, સે સાંઠો સાંઠો કરી ખણી વ્યા !

“સજણ હલાઈ સુખડી, સે ગડો ભરે ણાય,
કુંભારે જા ગડોડા, મુડ - ચોખા ચરી વ્યા !

અહીં માથામેળ વગરની રચના લાગે પણ પાત્રો કુંભારના રૂપક દ્વારા કંઈક જરૂર કહેવા માંગે છે. દોહાની વિચિત્રતા જોઈએ,

બુથ મથે બકરી ને ખેત મથે ઈનાં
નીચું નમી ન્યારીયાં, ત ડીયારી આડા ત્રે ડી....

એવાં જ એક ગુઢારથ (ગૂઢાર્થ)ની વાત કવિ પાત્રો શાપથી બચવા ખૂબથી કલાત્મકતાથી રજૂ કરે છે :

“મિની વરે ઉંઘેડી કુર કુર મીઠો ખાય,
પુછખણી ન્યારીયાં ત જખ તા છેણાં ચુઢીયે.....!

ને છેલ્લે દુહો સાર્થિક થતાં તેનું મોત નીપજવાની લોકોક્તિ છે.

“છ પર મિંજા ણાય આવઈ, ડુંગર મિંજા ડયા
પી પીને કિતરો પીંધો ? પાત્રો થ્યો પર્યા.

સૂફી શાયર : મંગો ચારણ

કચ્છી ભાષાના સૂફી શાયર મંગા ચારણનો જન્મ કચ્છના અબડાસા તાલુકાના મોટી સિંઘોડી ગામે ભાચડિયા (વારિયા) શાખામાં ગઢવી હરચોર વીરાના ઘરે સન - ૧૮૪૦ માં માતમ નાગશ્રીબાઈના કૂબે થયો હતો. કૃષ્ણભક્ત મીયાંસાહેબ

(આરીખાણા)ને મંગો શાયર પોતાના ગુરુ માનતો. તેણે શાળેય શિક્ષણ મેળવ્યું નહોતું, છતાં તેની વાણીમાં ભારોભાર તત્ત્વજ્ઞાન, આત્મજ્ઞાન ભરેલું છે. મંગો શાયર ડાયરાઓમાં કાફીઓની શીઘ્ર રચના કરી પેશ કરતો. મંગા શાયરની હિંગલાજ યાત્રા વખતની રચના...

“સ્વામી મુંજા સુદ્ર સંન્યાસી, હલ્યા વિઝે હિંગલાજ કે,
ગુરુદેવ ગંગાએ નાઈતાનાગા, વ્રત રેતા ઉપસાવી.
ભેખ જોગીએકે ધિલ અંધરમેં, પુરવજા પ્યાસી.... સામી મુંજા

બુખારી પીરના કરકદર્શન કરતાં કવિ શીઘ્ર કવિતા કરતાં લખે છે :

ડિસી હાલ કંધો ભાલ, નાલે ન્યાલ ભુખારી !
મુનરેમે મુરસિધ, ભલો છા ભુખારી !”

મંગા શાયર જેવા ચારણ કવિઓ કચ્છી કોમી એકતાના મસિહા હતા, મિયાં કે મહાદેવ બંને તેમને મન સરખા હતા,

“માલિક ! કુધરત તેરી તવાર કર લેતી,
ધન ! ધન ! માઈ ! સૃષ્ટિ રચાઈ ! સંકર સત્યા પારવતી !
અંજનીકો જાયો હનુમાન આયો ! લંકા લગાયો જોધો જતી !

વળી મંગો શાયર લખે છે

“રખો ધિલ ધામ, છડ્યો શેતાન, મલકજા નાં મગ્યો, હિન્દુ-મુસલમાન
‘ઈસ્ક અવાંજી લગી હવા, ધરધ મુજેજી ડે તુ ધવા
જ્યાં કી યાર ! આઉ તો સવા, ગોલીસા ગડ ગુજારજે
મંગો ચારણ ચે માલકકે, તલભ રખી તવારજે

અન્ય રચનામાં કુદરત/ઈશ્વરની સર્વાપરિતા અંગે મંગો શાયર લખે છે.

“મૌલા જીં કંધો તોકલ તીં થીંધો, નાંય ડોસ કેંજો લિખ્યોતીં લોડીંધો !
પતંત્રી દોરંગી, ચડ્યા જુવાણ જંગી, નાંય કોય કેંજો સંગી,
માલમ નાંય મંચી !

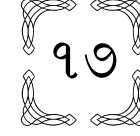
કવિરાજ મેઘરાજજી હમીરજી વીઠુ

‘પુર્ણિયશેન્દુ પ્રકાશ’ કાવ્યગ્રંથના રચયિતા કવિ મેઘરાજ હમીરજી વીઠુનો જન્મ સં. ૧૮૩૮ યાને ઈ.સ. ૧૮૮૨માં માંડવી - ભુજ વચ્ચે આવેલ ધુસાઈ ગામે

रोडडियानी डेटाशाभा वीढुमां डमीरळ नागाजषाना धरे थयो डतो. नानपषथी ज काव्यसाहित्य संस्कार जगी डीढ्या त्रेवीस वर्षनी वये डडात्मा ईशरदासळना अड्ढुत डक्तिरस ग्रंथ ‘डरिरस’नुं डकाशन १८०पमां डुंभईमां कराव्युं डतुं. रसिक संड्रदायना संत डेवा साडेड स्थाडित डडवा डाराना गाडीपति डरिशत काव्यो कर्या. गुरुनां यशस्वी कार्योंनां गुषगान करतां ‘श्री डूर्णयशेन्डु डकाश’ ग्रंथ रयना करी (डकाशन सं. १८६६). आ डपरांत धनेश धरु डावनी, डुरषारड डनड ररित्र डोडन डडोत्सव, सती डरंसा, सिद्ध ररित्र याने आयससुयश डकाश अने ग्रंथस्थ न थई शक्युं डोय तेवुं सर्जन नरुडडाषक, डेंगार डावनी, डुरषारड डावनी गुरु डडिडा डे.

संडरुड

१. ‘थारषा थोथो वेड’

डडी काया डें डडा कवि : डांकीदास

डॉ. चन्द्रडकाश डेवल

कठोपनिषडु डें यड, नचिकेता की डृत्यु संबधी डरुनाकुलता को धैर्यडूरुवक डिटाने के संडरुड डें कहते हैं :

‘नेषा तर्केण डतिरापनेया ड्रोक्ता अन्येनैव सुजानाय श्रेष्ठ ॥’

(अरुथात् सर्वोच्च विवेक या स्वरुड की सच्ची अनुडूति तर्क अथवा वाड-विवाद ड्वारा डुराड नहीं की जा सकती । डसे केवल सच्चे डार्गडरुशक की वाणी ड्वारा ही डुराड किया जा सकता है) जो ज्ञानी हो, अनुडवी हो, जो अग्रचेता हो और जो अपने अनुरुड शिष्य (डित्र डी अथवा कोई जिज्ञासु) का डुरडोधन करता हो । यहाँ ‘डुरडोधन’ शडुड डहुत डहतुवडूरुण है – जिसके अरुथ हैं – जगाना, डुरड का निवारण कर कर्तव्य का डोध कराना, तसल्ली, चेतावनी, सांत्वना डेना (यथार्थ ज्ञान डेना, विकसित करना) । डन सारे अरुथों डें डुरडोधन का डुरयोड होता है । यही डुरडोधन कडुी डुडुडोधन के नाम से डी जाना जाता है तो कडुी विरडाने के अरुथडें डुरयोड होता है (यहाँ विरडाने के अरुथ को डी स्पष्ट कर डूँ । डसका अरुथ है डात्र अथवा चरित्र नायक के अपने कुल के ‘विरड’ का डुरयोड कर डुरडोधना । चारण साहित्य अथवा डिंगल साहित्य को ँक वर्ग ने डडेशा ‘विरडावलियों से डुरा साहित्य’ कहा है और वे डस जुडले की डतनी अडिक आवृत्ति कर चुके हैं कि डुरे डिंगल साहित्य

को इस विरद के मादलिये (ताबीज) में निगड़ित होना पड़ा है। चाहे वह उस काल विशेष के अतिआवश्यक जीवन मूल्यों की संरचना कर उन्हें स्थापित करने में निःशेष होता रहा हो। यह वही साहित्य है जिसने 'भूमि को माँ का' दर्जा दिया और उसकी रक्षार्थ वीरता, दृढ़ता, बलिदान, त्याग, साहस, अभीरुता, आत्मसमर्पण और वदान्यता जैसे गुणों का तत्कालीन सामाजिक मूल्यों में कायान्तरण किया। क्या यही भूमि अन्य अर्थों में देश नहीं है? राष्ट्र नहीं प्रतीत होती? यदि उसकी रक्षार्थ प्रबोधन के कार्य को अपना गुणधर्म बनाया तो इसमें गलत क्या था?

यह वह संक्रमण काल था जिसमें शासक वर्ग के लिए युद्ध एक अनिवार्य और अपरिहार्य चीज थी। युद्ध तब कोई कला अथवा मनोरंजन नहीं अपितु अपने अस्तित्व की रक्षा का माध्यम था। बाहर की आक्रमणकारी शक्तियों का बढ़ता उत्पात उनके राजा की गरिमा को ही नहीं उस राज्य की भौगोलिक-राजनैतिक सीमा के अस्तित्व को भी मिटाने पर आमादा था। इसके अतिरिक्त आंतरिक वैमनस्य और गृह-कलह की परिस्थितियों में पूरा सामाजिक परिवेश भी युद्धजन्य था। शारीरिक ताकत और युद्ध-कौशल जीने की अनिवार्य शर्त बन गये थे। यही वे परिस्थितियाँ और उनके द्वारा वर्णित वातावरण था, जब राजदरबार के संस्कृतज्ञ कवि पंडितों की मुलायम शास्त्रोक्त पृष्ठभूमि में टेट देशज शब्दों के उपकरणों को लेकर एक अनघड़ खुरदरी काव्य परंपरा का प्रवेश हुआ, जिसे हम डिंगल के नाम से जानते हैं। भाषा-शास्त्री जॉर्ज ग्रियर्सन ने भले इसको (डिंगल को) पिंगल के अनुकरण पर बना हुआ शब्द माना हो। चाहे एल.पी. टैसीटोरी ने पिंगल की तुलना में डिंगल को गंवारू भाषा माना हो। चाहे किसी विद्वान ने इसे शिव के डमरू की ध्वनि से उत्पन्न माना हो। किसी ने इसकी व्युत्पत्ति 'डंगल' शब्द से की हो अथवा किसी ने इसे 'दिव्य गल' कहा हो। यहाँ मात्र इतना निवेदन कर दूँ कि पिंगल का अर्थ यदि छंदशास्त्र है तो डिंगल का अधिकांश साहित्य डिंगल के नये छंदों में ही रचा गया है। डिंगल का यह मौलिक छंद-शास्त्र उसके लिए महान गौरव का विषय ही नहीं बना बल्कि यह काव्य शैली शनैः शनैः विकसित हो एक पूर्ण भाषा में ढल गई।

इस विशिष्ट काव्य-शैली की परंपरा को इस भू-भाग (वर्तमान में राजस्थान, मालवा, गुजरात प्रांत का क्षेत्र) में स्थापित करनेवाला, सर्वोच्च सत्ता के प्रतीक राजा को वीरता के आदर्श स्वरूप में प्रस्तुत करने वाला, उसके मनोबल को टूटने से बचाने वाला, उसे अभीरुता का पाठ पढ़ाने वाला, अपनी वाणी के चाबुक-स्पर्श

से कायरता को हांकने वाला, साहस और असमर्पण का मंत्र फूँकने वाला, उज्ज्वल कीर्ति का संचारण करने वाला 'चारण' था। जिसके लिए स्वामीभक्ति और देशभक्ति एक सैनिक की तरह जीवन की सर्वोपरि सार्थकता का गौरव थी। उस संक्रमण काल में कुशल नायक के लिए मर मिटने को जिंदगी का सबसे बड़ा सौभाग्य गिनने वाला और बताने वाला 'डिगलिया' या चारण था। चारण को 'डिगलिया' शब्द से अभिहित करने के पीछे मेरा विनम्र साहस यह है कि यद्यपि मैं जानता हूँ कि चारणों ने पिंगल साहित्य भी प्रचुर मात्रा में लिखा है पर उसकी पहचान डिंगल से ही बनी है। इसे यों समझ लीजिये कि पिंगल यदि चारण के कपड़े हैं तो उसकी त्वचा डिंगल है। फिर आप स्वयं निर्णय कीजिये कि स्वरूप का निर्माण त्वचा से होता है कि पहनावे से। डिंगल की भव्यता और जरूरत के लिए एक डिंगल गीत की पंक्तियाँ उद्धृत करना चाहूँगा —

किसूं व्याकरण अवर भाखा अनै पराकृत
संसक्रित तणै क्यूं फिरै सागै ।
लाख रा ठाकरां तणा माथा लुळै
आखरां तणा गजबोह आगै ॥

(क्या तो व्याकरण है और क्या भाखा (ब्रज भाषा) तथा प्राकृत ही। संस्कृत के साथ भी क्यों फिरते हो? लाखों की जागीर के ठाकुरों के मस्तक तो डिंगल गीतों के चमत्कार के सामने ही झुकते हैं)

जोगमाया तणी भगति किधां जुडै
प्रथी सिर मुडै नह विकट पैडा ।
सगत रा पूत जाणै कोईक वचनसिध
उगत री जुगत रा घाट अँडा ॥

(यह तो योगमाया की भक्ति करने से वे ही व्यक्ति सीख सकते हैं जो पृथ्वी पर इसके विकट मार्ग को देखकर मुड़ न जाएँ। इसकी युक्तिपूर्ण उक्तियों के विषम प्रकारों को तो कोई-कोई वचनसिद्ध शक्तिपुंज (चारण) ही जानते हैं।)

वीरता और स्वामीभक्ति को जनसाधारण को चेतना का अंश बनाने वाला चारण था। यहाँ मुझे विनम्रता पर साहस के साथ जेम्स कर्नल टॉड की उस प्रसिद्ध सूक्ति को उलटने दीजिए — 'कि घोड़ों की हींस, तलवार की चपलता और डिंगल की गूँज ने पूरे राजपूताने के इतिहास की रचना की है।' (जाहिर है कि घोड़े पर पीठ और तलवार की मूठ पर राजपूत था तो डिंगल की गूँज के पीछे चारण था।')

टॉडने राजपूती शौर्य और चारण की चतुरता को राजपूताने के इतिहास का निर्माणकर्ता माना है ।

यही कारण है कि सीकर के रावराजा देवीसिंह ने डिंगल कवियों की तारीफ में यह डिंगल गीत कहा है -

सुपहां राव राण अवर जग सारै
कूरम देवौ बात कहै ।
प्रथमी नांम सुजसा मोटापण
रूपगजोड़ां हूंत रहै ॥

[राजा, राव, राणा आदि उपाधिधारी तथा दूसरे सारे संसार को कछवाहा देवीसिंह यह बात कहता है कि पृथ्वी पर नाम, सुयश और बड़ाई (रूपग जोड़ने वाले) चारणों के ही कारण रहते हैं ।]

ज्यां दीधो धन अहळ न जावै
पांगी दाखै समंद परै ।
चारण तणों रहै जो चाकर
सो ठाकर संसार सिरै ॥

[चारणों को दान में दिया धन व्यर्थ नहीं जाता क्योंकि वे सच्ची कीर्ति का बयान कर उसे समुद्र पार तक पहुँचा देते हैं । जो ठाकुर चारण कवि का चाकर रहता है, वही संसार में श्रेष्ठ है ।]

चारण कवियों ने ही राजपूत शासकों को उपयुक्त मानकर उनके युद्धों (जैसे कैसे भी थे, जिन-किन के साथ थे) को गौरवान्वित किया । अपने काव्य में इन कवियों ने जीवन को नहीं मृत्यु को अलंकृत करने का संसार से उल्टा काम किया । युद्ध में सुख और आनन्द की अनुभूति करवाई । जीवन के लिए मरना सिखाया - 'मरदां मरणों हक्क है बरस पचीसां मांय' या फिर 'सापुरसां रा जीवणा थोड़ा ई भल्लाह' कह कर 'इळा न देणी आपणी' के महामंत्र का पाठ सिखाया । 'जो आदर्श वीर है वही आदर्श मनुष्य है' ऐसा प्रचलित करने का कठिन कार्य संपादित किया । मेरे यह कहने के पीछे आधार है क्योंकि एक - आध डिंगल कवि ने ऐसा किया होता तो मैं इसे अपवाद से अधिक कुछ नहीं मानता पर जब इसकी पूरी परंपरा पर दृष्टि डालता हूँ अर्थात् पूरे डिंगल साहित्य पर एक विहंगम दृष्टि डालता हूँ तो आश्चर्यजनक ढंग से यह पाता हूँ कि इस पूरे साहित्य का अधिकांश भाग

वीरता के मूल्य को स्थापित करने में खर्च हुआ है । अपने काव्य वर्णन में नानाविध प्रकार की कल्पनाएँ कर युद्ध को हिंसक अथवा हेय कर्म नहीं बनने दिया । यही कल्पनाएँ आगे चलकर उनके काव्य की परंपरागत रूढ़ियाँ बन गईं, जिन्हें काव्यार्थ की भाषा में 'कवि-समय' कहा जाता है ।

सेनाओं का समुद्र उमड़ पड़ना, मतवाले हाथियों का उन्मत्त होना, तलवारों के प्रहारों से हाथियों की सूंडे गिरना, अथवा घोड़ों की टापों की ध्वनि से आकाश का गूँज उठना, झंडों की मालाओं का फहरना, तलवारों टकराने पर चिनगारियाँ छूटना, काले नागों की भाँति योद्धाओं का फुफकारना, भाले की नोक के आघात से शत्रु शरीर का छलनी-छलनी होना, देह से रक्त के फव्वारे फूटना, फेंफड़ों की धज्जियाँ उड़ना, खून सनी आंतड़ियों का लटक जाना, लहू की नदियों का बहना, बादलों की गड़गड़ाहट के समान तोपों का गरजना, कुंवारी सेना-वधू के साथ युद्ध केलि करना, सिंधु राग से समुद्र में लहरें उठना, समरांगण की गर्द से सूर्य का ढक जाना और उसका प्रकाश चाँदनी की तरह मद्धम पड़ जाना, सूरज का ढक जाना, युद्ध के वेग से कच्छप की पीठ का चरमराना, वराह की दाढ़ का बड़क जाना, शेषनाग के फनों को डोलना, अचला पृथ्वी का विचलित हो जाना, नारद मुनि का अट्टहास करना, रुद्रदेव का अट्टहास करना, रक्त से सनी लाल जिह्वाओं वाली योगिनियों का ताली देकर उत्पात मचाना, युद्ध के बाजों पर कालिका का नृत्य करना, अप्सराओं के विमानों का आना और वीर योद्धा का वरण करना, पलचरों का तूफत होना, क्रोध में आँखों से चिनगारियाँ निकलना, जमदूतों का अखाड़े में उतरना, रुद्र देव के गले की मुंडमाल का बनाना, युद्ध का दृश्य देखने को सूर्य के रथ का रुकना, वीरों के साथ शिव का तांडव करना, कबंधों का युद्ध करना आदि । वहीं एक योद्धा के लिए प्रयुक्त होने वाले उपमानों पर भी नजर डालें - कंवारी धड़ा रौ लाडौ, सती रौ नारेळ, गेहली रौ कळस, आदि ।

ये कवि समय मात्र डिंगल साहित्य की पूँजी है । इन्हें डिंगल कवियों ने ही जन्म दिया और पाला-पोसा और उन्हीं ने बार-बार अपने काव्य में प्रयुक्त कर इन्हें प्रचलित किया, चमकाया है । एतदर्थ ये कवि समय डिंगल साहित्य की धरोहर हैं । ये अपनी काव्य-भाषा से अन्योन्याश्रित संबंध रखते हैं । इनसे डिंगल की पहचान है तो डिंगल में ये सजीव हैं । ये अतिशयोक्ति अलंकार के रूप में गिने जा सकते हैं पर अनुभूतिजन्य सत्य को हृदयंगम कराने के लिए अतिशयोक्ति कविता का अपना चारित्रिक गुण और सशक्त माध्यम है । फिर मृत्यु को इस प्रकार

महिमामंडित किए बिना कौन उसे आगे आकर अपनाए ? मौत को इस प्रकार गौरवान्वित किए बिना, दुलराए बिना कौन उसे गले लगाए ? यही कारण था डिंगल परंपरा के कवि के पास बरसाने को फूल थे पर केवल वीरता के साथ मरे योद्धा के शव पर ही । वह मृतात्मा के लिए आकाश से देवताओं से बाजे बजवा सकता था । अप्सराओं का वरण करवा सकता था । यहाँ एक बात और स्पष्ट कर दूँ कि इस परंपरा का कवि मात्र प्रबोधक या उपदेशक ही नहीं था स्वयं अपने द्वारा प्रतिपादित सिद्धान्तों के लिए स्वयं भी जीवन न्योछावर करने में नहीं हिचकता था । यदि 'परउपदेश कुशल बहुतेरे' वाली बात होती तो यह परंपरा कभी की ढह गई होती, सदियों तक नहीं चलती । इतिहास में इसके कई उदाहरण भरे पड़े हैं - 'सांदू रामा, माहव किनिया, महकरण मेहडू, दलपत आसिया, जसा और केसा सोदा, नरू बारहठ, माधवदास दधवाडिया आदि ऐसे कई नाम हैं जिन्होंने युद्ध में अथवा अपने द्वारा स्थापित मूल्यों की रक्षा में अपनी जान दी है । यदि मैं ऐसे व्यक्तियों का विवरण सहित लेखा-जोखा करूँ तो संभवतः एक पूरा ग्रंथ बन जाए । (यद्यपि यह मेरे आरंभिक ध्येयों में से एक है, यदि संयोग बना तो यह पुस्तक भी सामने आएगी) । इस विषयक दो गीतों के दो अंशों का उद्धरण देने का लोभ संवरण नहीं कर पा रहा हूँ -

चारण जाणै मांय चारणां
अबै समै बिच नथ अनथ ।
धरमा तणौ न बैठौ धरणै
रामौ बैठौ रंभ रथ ॥

(रामा सांदू के युद्ध में काम आने का गीत)

[चारण समाज में सारे चारण (इस बात को) जानते हैं कि इस समय में अजेयों पर जय प्राप्त करनेवाला धरमा का पुत्र रामा धरने में नहीं बैठा (आऊवा के प्रसिद्ध धरने का संकेत है जहाँ वि.सं. १६४३ में २१८ चारणों ने कटारी पहन कर जोधपुर के राजा के आदेश के विरुद्ध जान दी थी) अपितु (वीरगति प्राप्त कर) रंभा के रथ पर बैठा ।]

बाहतौ साहतौ भड़ां वाकारतौ
अहंगा बोलतौ वयण अडवौ ।
कुंवर रै आगळै कांम आयौ कुंवर
गांम नायौ कथा करण गढवौ ॥१॥

सांम रे कांम गुजरात जीवण सुतन
विढण धड़ कुंवारी तणौ बनियौ ।
रंभ वर हरी रै साथ बैठौ रथां
कथा नायौ धरै कहण किनियौ ॥२॥

[वह अड़ीला चारण-कुमार (माहळ किनिया) जोशीले वचन बोलता हुआ, योद्धाओं को ललकारता हुआ, भुजा से तलवार संभालता हुआ और प्रहार करता हुआ, क्षत्रिय-कुमार के आगे होकर काम आया (लड़ कर वीरगति को प्राप्त हुआ) पर कथा कहने के लिए घर नहीं आया (रणविमुख नहीं हुआ) ॥१॥

कुंवारी (अविजित) सेना का दूल्हा (वरण करने वाला) जीवण का पुत्र (वह) किनिया (माहळ) अपने स्वामी के लिए युद्ध करने को गुजरात गया और अप्सरा का वरण कर हरि के साथ रथ में बैठा पर युद्ध कथा कहने के लिए घर नहीं आया ।]

डिंगल काव्य का अपने समय से सम्बन्ध अविभाज्य है । यही इस काव्य की विशिष्टता भी है और एक अर्थ में कमजोरी भी । इसलिए इन्हें समझने के लिए तत्कालीन समय की समझ आवश्यक है । उस समय की सामाजिक, सांस्कृतिक दशा को ठीक से जाने बिना इसकी शैली, रूप-तत्त्व, ध्वनि-विन्यास और नाद-सौन्दर्य को समझना कठिन है । इस काव्य की अपनी ऐतिहासिक मर्यादा है । मर्यादा के उसी घेरे में इसका पूरा अर्थ निरूपित होता है अन्यथा नहीं, पर इतना निःसंकोच कहा जा सकता है कि इन कविताओं की काव्य-संवेदना की उस समय आवश्यकता थी और वे 'डिक्सन' में उत्कृष्ट थीं । अपनी बुनावट में छंद, अनुप्रास, अलंकार, वयण-सगाई, चौकडिया अनुप्रास मोहरामेळ की संगति बिठाती हुई आवश्यक वातावरण की उपज के निमित्त अपने शब्द-चयन में सतर्क ये कविताएँ वांछित प्रभाव उत्पन्न करने वाली थीं । युद्ध के परिदृश्य को आँखों के आगे उपस्थित कर देने की क्षमता रखनेवाली, चाक्षुषता के गुण वाली इन कविताओं का अलग ही सौंदर्यशास्त्र है ।

एक बात और निवेदन कर दूँ कि इन कविताओं के पाठ की पद्धति भी इनके अर्थान्वेषण में सहायक रही है । यह इन कविताओं का विशिष्ट गुण रहा है । उच्चारित होने वाले शब्दों को लिखा जा सकता है और लिखित शब्दों को उच्चारित भी किया जा सकता है; पर पढ़ा और सुना जाने वाला शब्द एक होते हुए भी वह दोनों स्थितियों में यथार्थ को अपने हिसाब से व्यक्त करता है, अन्यथा

लिपिबद्धता से पूर्व के साहित्य और उसके बाद के साहित्य में कोई फर्क ही नहीं होता। मेरा आशय यह है कि इन कविताओं में प्रयुक्त शब्दों की तात्त्विक विशेषता 'बोलना' और 'सुनना' है। जिसे पाठ करना कहा जाता है। पाठ की यही पद्धति मौखिक साहित्य परंपरा (Oral Tradition) को इस अर्थ में विशिष्ट बनाती है। (पाठकगण मेरी इस बात की तार्किक करेंगे यदि वे इस ग्रंथावली को पढ़ने के बाद किसी छंदपाठी, डिंगल कवि के मुँह से इन्हीं कविताओं को सुनें।)

डिंगल साहित्य यों तो कई प्रकार के छंदों में निबद्ध है, पर डिंगल की लोकप्रियता जिन दो छंदों के सहारे उजागर हुई 'वे दो छंद हैं- एक दोहा और दूसरा डिंगल गीत'। इनमें से पहला छंद दोहा तो प्राकृत, ब्रज, हिन्दी, उर्दू और गुजराती जैसी अन्य भाषाओं का भी प्रिय छंद रहा है। डिंगल ने यद्यपि इसे वांछित ऊँचाई प्रदान की। यह एक ऐसा छंद रहा जिसे कमोबेश सभी डिंगल कवियों ने अपनाया। अपने स्वरूप में छोटा, तेरह-ग्यारह, तेरह-ग्यारह मात्राओं वाली दो पंक्तियाँ और चार चरणों से बना जिसके दूसरे और चौथे चरण में तुक मिलती है। यों डिंगल के कवियों ने इस छोटे से छंद के भी कई भेद कर डाले सोरठा, बड़ा दूहा, तुंबेरी दूहा आदि। गुजरात के विद्वान जयमल परमार ने दोहे के संबंध में लिखा है - 'प्राणी की आत्मा को जब शब्द सुनने की इच्छा लगी, तब कान उत्पन्न हुए। वस्तु को देखने की इच्छा हुई तो आँख बनी। गंध का अहसास करने की इच्छा से नाक बना। इसी तरह संस्कारों में प्रयुक्त होने वाली भाषा में जब कविता के कला रूप में अवतरने की इच्छा जगी तो दोहे का जन्म हुआ।'

अच्छे स्वरूप से क्या व्यक्ति में अच्छे गुण होने आवश्यक हैं। कुरूप होते हुए भी मूल्य गुणों से होता है। एक दोहे में इससे अधिक विवरण की हम क्या अपेक्षा कर सकते हैं ?

हूँ जाऊं थूँ आवज्यै, बहू मंत करज्यै देर।

खूँटी पे कूँची पड़ी, कोठा में नारेळ ॥ (नाथूसिंह महियारिया)

एक दोहे में वीर-संस्कृति के रिवाज, सास का वर्चस्व (घर-प्रबंधन में), वीरता का घनत्व (चार पात्र हैं पिता, पुत्र, सास और बहू - चारों का मरना तय) और राजस्थान के गाँवों का रहन-सहन जहाँ चाबी खूँटी पर टंगी हो और दुर्लभ वस्तु नारियल कोठे में रखा है। कवि कितनी-कितनी बातें साध कर दोहे का निर्माण करता है, आश्चर्य होता है ऐसे दोहे देखकर।

डिंगल में दोहे के बाद लोकप्रियता के स्तर पर गीत छंद आता है। जैसा

कि कहा जाता है कि शायद ही कोई चारण कवि हो जिसने दोहा अथवा गीत न कहा हो। इसी से अनुमान हो जाता है कि यह छंद कितना लोकप्रिय रहा। अकेले इस छंद का पूरा छंदशास्त्र (रघुनाथ रूपक गीतां रो) मंछ कवि अथवा मंसाराम सेवग का लिखा प्रकाशित है। डिंगल की इस विधा में लिखने वालों की भी दोहा लिखने वालों की तरह गिनती ही नहीं है पर डिंगल में उल्लेखनीय गीतकारों में हुकमीचंद खिड़िया, महादान मेहडू, ओपा आढा, नवलदान लालस, दुरसा आढा, प्रथीराज राठौड़, दलजी मेहडू, गोरधन बोगसा, सुरायच टापरिया, करणीदान कविया, किशना आढा, केशवदास गाडण, सूर्यमल मीसण, धर्मवर्द्धन उपाध्याय, हूँपा सांदू, जमणा सौदा आदि कई नाम हैं। पर गीत छंद को कलात्मक ऊँचाइयाँ प्रदान करनेवाले कवियों में हुकमी चंद खिड़िया, दुरसा आढा, महादान मेहडू, ओपा आढा, सूर्यमल मीसण और बांकीदास आसिया मुख्य है। अब मुझे इनमें से भी छँटने पड़ें तो बांकीदास आसिया, हुकमी चंद, सूर्यमल मीसण और ओपा आढा को तरजीह दूँगा।

डिंगल गीतों के इस समृद्ध भंडार पर जब नजर डालता हूँ तो एक बात चमत्कारिक ढंग से निकल कर सामने आती है। इसे यदि मेरी अतिशयोक्ति नहीं समझी जाए तो पूरे साहस के साथ जोरदार शब्दों में एक बात कहना चाहूँगा कि यदि बांकीदास आसिया अपनी पूरी रचनात्मक यात्रा के दौरान (अर्थात् ५२ वर्ष की आयु में से शुरू के २० वर्ष निकाल दूँ तो ३२ वर्ष की उनकी रचना यात्रा ठहरती है) केवल 'आयौ अंगरेज मुलक रै ऊपर' वाला गीत ही लिख पाते और कुछ न लिखते तब भी साहित्य के इतिहास में उनका नाम दर्ज होने के लिए पर्याप्त था। जो उन्होंने वर्ष १८०५ में लिखा अर्थात् अपनी ३४ वर्ष की अवस्था में लिखा। कल्पना कीजिए उस समय की और उसमें कवि की मेधा से अधिक उस आत्मिक साहस की जिसमें यह गीत रचा गया। जोधपुर के महाराजा का आश्रित कवि भरतपुर के जाट शासक को नायक बनाकर अपनी रचना करे, क्या यह आज भी हमारी सोच में अभरोसे की किरकिर नहीं जगाता? फिर इसका विषय तो उस समय लिखने वाले और सुनने वाले दोनों का कलेजा थराने को काफी था। प्रो. दयाकृष्ण विजय के शब्दों में- 'भारतीय इतिहास में चारण साहित्य का योगदान अतुलनीय है। यह कहें कि मातृभूमि की रक्षार्थ ही इस अनोखे साहित्य की रचना हुई तो कोई अतिशयोक्ति नहीं होगी। १९वीं शताब्दी के प्रारंभ में अंग्रेजी शिकंजा राजस्थान में कसता जा रहा था तथा यहाँ के शासकों को भी मराठों, पिंडारियों की गतिविधियों एवं आंतरिक अशांति से छुटकारा केवल मात्र अंग्रेजों की अधीनता से ही प्राप्त होना एकमात्र विकल्प के रूप में दृष्टिगोचर हो रहा था, तब उनकी इस मनोवृत्ति का विरोध

साहित्य में सर्वप्रथम चारण साहित्य में किया गया। उस समय के चारण काव्य में स्वातंत्र्य चेतना, साम्प्रदायिक सद्भाव और अंग्रेजी साम्राज्यवाद का विरोध प्रबल रूप से प्रकट हो रहा था। 'राजस्थान में इस अभिव्यक्ति को सामान्यतः तीन श्रेणियों में बाँटा जा सकता है -

१. १९वीं शताब्दी के आरंभ में राजस्थान सहित अन्य शासकों द्वारा अंग्रेजी दासता स्वीकार करने के विरुद्ध चेतावनी। अंग्रेजी साम्राज्य के खतरों के प्रति सावधान करना तथा अंग्रेजों का प्रतिरोध करने वाले व्यक्तियों अथवा शक्तियों का गुणगान कर हौंसला बढ़ाना।
२. १८५७ के स्वातंत्र्य-संग्राम में संघर्षरतों का बखान करना तथा विद्रोहियों का साथ न देने वाले शासकों को चेतावनी देना।
३. सन् १८५७ से १९४७ तक के स्वतंत्रता आंदोलन के विभिन्न रूपों, देशभक्तों तथा जनचेतना को ओजस्वी स्वर देना।

कहने की आवश्यकता नहीं कि डिंगल साहित्य में अंग्रेज-विरोध का सूत्रपात करनेवाला पहला कवि बांकीदास आसिया था। असल में नव-चेतना को वैचारिक आधार देने वाला वह पहला कवि था। अब जरा उसके गीत को देखें-

आयो अंगरेज मुलक रै ऊपर, आहंस लीधा खेंच उरा ।
धणियां मरे न दीधी धरती, धणियां ऊभां गई धरा ॥
फौजी देख न कीधी फौजां, दायण किया न खळा डळा ।
खवां खांच चूड़ै खावंद रै, उणहीज चूड़ै गई यळा ॥

[अंग्रेज नाम का शैतान हमारे देश पर चढ़ आया है। देश के जिस्म की सारी चेतना को उसने अपने खूनी अधरों से सोख लिया है। इसके पहले धरती के स्वामियों ने मर कर भी धरती को दुश्मन के हवाले नहीं किया था और आज यह स्थिति आ गई है कि धरती के स्वामी जीवित हैं और धरती उनके हाथ से चली गई। दुश्मन की फौजों को सामने देखकर भी उन्होंने अपनी फौजें तैयार नहीं की। दुश्मन बड़े मजे से उनका विनाश करते रहे और वे दुश्मन का नाश न कर सके। अक्षत चुड़ले का सुहाग धारण किये पति की मौजूदगी में ही पृथ्वी सुहाग के समस्त प्रतिमानों सहित दूसरे के घर चली गई।]

छत्रपतियां लागी नह छाणत, गढपतियां धर परी गुमी ।
बळ नह कियो बापड़ा बोतां, जोतां-जोतां गई जमीं ॥

दुय चत्रमास बादियो दिखणी, भोम गई सो लिखत भवेस ।
पूगौ नहीं चाकरी पकड़ी, दीधौ नहीं मरेठै देस ॥

[धरती के छिन जाने से न तो छत्रपतियों ने लज्जा का अनुभव किया और न गुढपतियों ने ही उसे अपनी अपकीर्ति समझा। प्राणों की कुशलता में ही उन्होंने सब कुछ भर पाया। बेचारे अभ्यागतों ने अवरोध तक प्रकट नहीं किया। उनके देखते-देखते जमीन उनके हाथ से चली गई। गीत को पढ़ते समय कठिन शब्दों का अर्थ शब्दकोषों से देखते समय पाया कि 'बोता' का शाब्दिक अर्थ मुँह पर पट्टी बाँधने वाला अहिंसक साधु होता है। इससे अब इस पंक्ति का अर्थ होगा - बेचारे मूक अहिंसकों ने कोई विरोध नहीं जताया और उसके देखते-देखते जमीन उनके हाथ से चली गई। दक्षिण वाले ने आठ महीनों तक डटकर मुकाबला किया यदि इस पर भी वह अपना देश न बचा सका तो यह उसकी किस्मत की बात थी। मजबूर होकर उसने दूसरी जगह चाकरी मंजूर कर ली, पर अपने जिन्दा हाथ से धरती अंग्रेजों के हवाले नहीं की।]

बजियो भलौ भरतपुर वाळौ, गाजै गजर धजर नभ गोम ।
पहिलां सिर साहिब रौ पड़ियो, भड़ ऊभां नह दीधी भोम ॥
महि जातां चींचातां महिळां, अँ दुय मरण तणा अवसाण ।
राखौ रे किहिक रजपूती, मरदां हिंदू की मुसळमाण ॥
पुर जोधाण उदैपुर जैपुर, पह थारा खूटा परियाण ।
आंकै गई आवसी आंकै, बांके आसल किया बखाण ॥

भरतपुर वालों ने भी खूब सामना किया। तोपों का जवाब तोपों से देने वालों की कीर्ति आज दिन भी नभ में सर्वत्र गर्जन-तर्जन का रूप धारण किये हुए है। सबसे पहले फिरंगी साहब का सिर कटकर जमीन पर गिरा और उन जाट वीरों के पांव जब तक जमीन पर टिके रहे - जमीन पर शत्रु का अधिकार नहीं होने दिया। इस तरह मरने के अवसर मनुष्य की जिंदगी में केवल दो ही बार आते हैं। एक तो उस वक्त जिन्दा रहना व्यर्थ है जब देश की धरती को कोई विदेशी हथिया रहा हो, दूसरे उस वक्त मरना जरूरी हो जाता है जब किसी अबला की करुण पुकार सुनाई देती हो। देश और जननी की रक्षा करना किसी जाति विशेष की बपौती नहीं। आज देश पर भयंकर आपदा छाई हुई है। अरे ! तुम मनुष्य हो ! कोई तो मर्दानगी दिखाओ। देश की रक्षा के लिए क्या हिन्दू और क्या मुसलमान ? ओ जयपुर, उदयपुर, जोधपुर के अधिपतियों ! तुमने तो अपने सम्पूर्ण

वंश-गौरव ही को मिट्टी में मिला दिया । अपने आराम की खातिर पूरे देश को दुःख में धकेल दिया । धिक्कार है तुम्हें ! भाग्य से गई है तुम्हारी धरती, भाग्य से ही फिर प्राप्त हो सकेगी अन्यथा नहीं । यह सच्चाई बांकीदास आसिया ने तुम्हारे सम्मुख प्रकट कर दी ।

इनके अतिरिक्त भी बांकीदास की ऐसी रचनाएँ हो सकती हैं, जो अभी तक प्रकाशित नहीं हुई अथवा प्रकाश में ही नहीं आई । कविराज बांकीदास का पोथीखाना संप्रति नट नागर शोध संस्थान, सीतामऊ में है । शोधार्थियों को सीतामऊ जाकर उस खजाने को भी टटोलना चाहिए । राजस्थानी शोध संस्थान, चौपासनी, चारण संस्थान, अजमेर सहित, प्राच्य विद्या प्रतिष्ठान, राजस्थान आर्काइव्स बीकानेर सहित अन्य ऐसे संस्थानों से भी शोध कर बांकीदास की रचनाएँ खोज निकाली जा सकती हैं । इनके अतिरिक्त व्यक्तिगत संग्रहों को भी हमें टटोलना चाहिए । कुल मिलाकर मेरे कहने का आशय है कि कोई संस्थान अथवा कोई व्यक्ति यह बीड़ा उठाये कि बांकीदास की सारी रचनाओं को एक साथ समग्र के रूप में (कई खंडों में हो सकता है वह) प्रकाशित करे । यह उचित समय है ऐसी पहल करने का अन्यथा हम ऐसे अग्रचेता और सभी अर्थों में बड़े कवि बांकीदास द्वारा रचित उत्तम सामग्री से वंचित रह जाएंगे । एक बार और पितृ-ऋण से उऋण होने हेतु किए गए प्रो. मौलिक के इस प्रयास को विरुदाता हूँ । ईश्वर उन्हें लम्बी आयु और उत्तम स्वास्थ्य प्रदान करे ताकि वे इस क्षेत्र में और काम कर सकें ।

अन्त में मैं यह तो नहीं जानता कि भूमिका को कितना बोलना चाहिए पर यह बात अवश्य ग्रंथावली के रचयिता बांकीदास ने सुझाई है कि भूमिकाकार को कितना बोलना चाहिए अथवा कि मुझ अर्किचन को कितना बोलना चाहिए-

‘बस राखो जीभ कहै इम बांको ।’

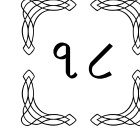
अथवा

‘भाया कम बोलणो भलो ।’

यह पद लेने के बाद मुझे तुरन्त अपनी जीभ (लेखनी) को वश में करना चाहिए और चुप हो जाना चाहिए । चुप हुआ यह दोहा रचकर-

बपू बडा मझ बडकवी, बडभागी वरियांम ।

आंसल बांकीदास अस, जग राखण जस नांम ।

श्री जवेरयंद मेधाशी लोकसाहित्य केन्द्र : प्रवृत्ति पारावार !

— नटुभाई परमार

श्री जवेरयंद मेधाशी लोकसाहित्य केन्द्रनी स्थापना १२ मी मार्च, २०१२ मां थई ते पछी आजे सवा बे वर्षनो अत्यंत टूको समय ज थयो छे, त्यां आ संस्थाअे मेधाशी साडेबे जेना संशोधन माटे आपुंय आयपुं पर्थी नांप्युं, तेमना जवनआदर्शोने मूर्तिमंत करवा जे जे कार्यो कर्या छे - अने अेनां जे परिणामो भण्यां छे, तेना पर अेक दृष्टिपात करीअे तो पडेली नजरे आपणने अेम लाग्या विना न रडे डे, नक्की आ संस्था याने श्री जवेरयंद मेधाशी लोकसाहित्य केन्द्र अेकाडे-बे वर्षोथी नडि परंतु दायकाओथी कार्यरत रही डशे, तो ज आवां उत्तम परिणामो मणे !

बे-सवा बे वर्षना ओछा समयगाणामां श्री जवेरयंद मेधाशी लोकसाहित्य केन्द्र द्वारा लोकसाहित्यना संवर्धन अने विकासमां साथे ज अबूतपूर्व काम थयुं छे तेनो यश संस्थासर्जन पाछण रडेल डेतुओ - आदर्शोने डकीकतमां पलटाववा अेना सूत्रधारोअे थाक्या विना करेला अडर्निश परिश्रमने फाणे ज्ञाय छे. आ संस्थाने अेनी कामगिरी दीपावे अेवा जे आयोजनकताओ पण भण्या छे, तेमनुं पण तेमां ओछुं योगदान नथी.

अगाउ आवा ज अेक निमित्ते में लप्युं डतुं तेने ज दोहरावुं तो आपणा

રાષ્ટ્રીય શાયર શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીજીએ આપણી લોકકલા-લોકસાહિત્યને સતત ધબકતી રાખવા જે ભેખ લીધો હતો, અને તો પણ એમની વિદાય પછી એમનાં આદરેલાં પણ અધૂરાં રહી ગયેલાં કાર્યોને આગળ ધપાવવાનું યજ્ઞકાર્ય શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્રે ભલીભાંતિ હાથ પર લીધું છે, એનો હર કોઈ લોકસાહિત્ય રસિકને આનંદ છે.

તત્કાલીન મુખ્યમંત્રીશ્રી અને આજે આપણા વડાપ્રધાન એવા નરેન્દ્રભાઈ મોદીની આગવી કલા-સૂઝ, સાહિત્યસમજ અને પરખને કારણે, ૧૨-૦૩-૨૦૧૨ના રોજ ગુજરાત સરકાર દ્વારા, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી અંતર્ગત શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્રની સ્થાપના થઈ હતી અને સંતવર્ષ શ્રી મોરારિભાપુની પાવન નિશ્રામાં એનો સુંદર કાર્યક્રમ પણ રાજકોટ ખાતે સંપન્ન થયો હતો.

મિત્રોમાં વાતચીત દરમિયાન હું હંમેશાં એમ કહેતો હોઉં છું કે, સૌરાષ્ટ્ર એકલામાં જેટલાં ધાર્મિક સ્થાનો અને લોકકલા-સંસ્કૃતિ-સાહિત્યની વિરાસતને સાચવીને બેઠેલાં સ્થાનો-સ્મારકો હશે, એનાથી ત્રીજા ભાગનાં પણ સૌરાષ્ટ્ર સિવાયના બાકીના ગુજરાત પ્રદેશમાં નહિ હોય ! લાગલગાટ ૧૪ વર્ષ સુધી સૌરાષ્ટ્રમાં સરકારી સેવાઓ આપવાને કારણે સૌરાષ્ટ્ર પ્રત્યેના મમત્વને કારણે આમ કહેવામાં મેં અતિશયોક્તિ કરી હોય, એમ મને નથી લાગતું. એટલે આવા જ ભાતીગળ પ્રદેશ સૌરાષ્ટ્ર-લોકસાહિત્ય, કલા, સંસ્કૃતિના સાચા રખોપિયા જ્યાં આ કપરા અને આધુનિક કાળે પણ હજી વિદ્યમાન છે, તેના હમદમ સમા રાજકોટમાં શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્રનું થાણું હોવું, એ પણ તદ્દન યોગ્ય છે.

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી-રાજકોટના કુલપતિશ્રી ડૉ. એમ.કે.પાડલિયાના અધ્યક્ષપદે અને લોકસાહિત્યના પ્રખર અભ્યાસુ (જેમણે લોકસાહિત્ય વિશે ઘણું કાર્ય કર્યું છે અને જેમના પ્રદાન વિશે વિદ્વાનોએ પણ એમના ગ્રંથમાં ઘણું લખ્યું છે) એવા ડૉ. અંબાદાન રોહડિયાના નિયામકપદે આ કેન્દ્ર શરૂ થયેલ છે. જેની કાર્યવાહક સમિતિમાં ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના મહામાત્ર શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદી ઉપરાંત, યુનિવર્સિટીના કુલસચિવશ્રી, હિસાબી અધિકારીશ્રીનો સમાવેશ છે. તેમની સાથે નિયુક્ત સભ્યો તરીકે લોકસાહિત્યના જાણતલ અને મર્મજ્ઞ એવા દરબારશ્રી પૂંજ વાળા, ડૉ. બળવંત જાની, શ્રી વી.એસ.ગઢવી, શ્રી ભીખુદાન ગઢવીએ પણ સેવાઓ આપી છે. શ્રી વી.એસ.ગઢવી કમિશનર તરીકે નિયુક્ત થતાં તેમની જગ્યાએ ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક નિયુક્ત થયા છે.

સવા બે વર્ષના ગાળામાં ઢગલાબંધ કાર્યક્રમો, પરિસંવાદો, વિશિષ્ટ

આયોજનો, પુરસ્કાર સમારોહો અને તે પણ રાજ્ય અને રાજ્યની બહાર યોજીને શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્રનો વાવટો સૌને નજરે ચઢે તે રીતે ફરકાવ્યો છે. તે બદલ-તેની ઉત્કૃષ્ટ સેવાઓ બદલ આ કેન્દ્ર આપણા અભિનંદનનું હક્કદાર ઠરે છે.

શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર દ્વારા આયોજિત શ્રેણીબદ્ધ કાર્યક્રમો પર એક વિહંગાવલોકન કરીએ તો, લોકસાહિત્ય, સંતસાહિત્ય અને ચારણી સાહિત્ય ક્ષેત્રે ઉત્તમ સંશોધન કરનાર વિદ્વાન લેખકોને પ્રત્યેકને રૂા. ૧ લાખના પુરસ્કારથી નવાજવામાં આવે છે. આજ દિન સુધીમાં ૧. ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલ (૨૦૧૧) ૨. ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક (૨૦૧૨) અને ડૉ. કનુભાઈ જાની (૨૦૧૩) આ ગૌરવ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છે તેમજ વર્ષ ૨૦૧૪ માટે ડૉ. શાંતિભાઈ આચાર્ય પસંદગી પામ્યા છે.

આ કેન્દ્ર દ્વારા સંશોધન પ્રોજેક્ટ માટે પ્રત્યેકને રૂા. ૫૦,૦૦૦ ની મર્યાદામાં સંશોધન પ્રોજેક્ટ અનુદાન પણ આપવામાં આવે છે. પ્રથમ વર્ષ પાંચ પ્રોજેક્ટ ફાળવવામાં આવ્યા હતા તેમાંથી અત્યાર સુધી બે પ્રોજેક્ટનું કાર્ય પૂર્ણ થયું છે. જેમાં ૧. ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક (રૂા. ૫૦,૦૦૦), ૨. ડૉ. ભરત પંડ્યા (રૂા. ૪૫,૦૦૦) છે, અને ૩. ડૉ. રવજી રોકડ (રૂા. ૩૦,૦૦૦) નું કાર્ય ચાલી રહ્યું છે જ્યારે બે પ્રોજેક્ટ સંજોગોવશાત્ રદ થયેલ છે.

આ ઉપરાંત ૧. ડૉ. દીપક પટેલ (રૂા. ૪૫,૦૦૦), ૨. ડૉ. કમલ મહેતા, ડૉ. રવિસિંહ ઝાલાને સંયુક્તપણે (રૂા. ૫૦,૦૦૦) ૩. ડૉ. જસુપુરી ગૌસ્વામી (રૂા. ૩૦,૦૦૦) ૪. ડૉ. હેમાક્ષી રાવ - ડૉ. ભરત ખેર સંયુક્તપણે (રૂા. ૫૦,૦૦૦) અને ૫. ડૉ. કિરીટ શુક્લ (રૂા. ૩૦,૦૦૦) નો પણ સમાવેશ છે.

આ કેન્દ્ર દ્વારા લોકકલા-સાહિત્ય-સંસ્કૃતિને પ્રેરક પુસ્તક પ્રકાશન માટે પણ લેખક પ્રત્યેકને રૂા. ૧૦,૦૦૦ ની આર્થિક સહાય આપવાની યોજના છે. તેની વિગતો જોઈએ તો ૧. ડૉ. ઈન્દુબેન પટેલ (સાંસ્કૃતિક વડલાની સક્ષમ વડવાયું) ૨. ડૉ. એન.યુ.ગોહિલ (સંતવાણી:કંઠસ્થથી ગ્રંથસ્થ) ૩. ડૉ. મહેરાચંદ્ર પંડ્યા (લોકવિદ્યાનાં મોતી) ૪. શ્રી પૂંજલ રબારી (ધન્ય ધરા ધન્ય લોક) ૫. ડૉ. ભીમજી ખાચરિયા (રુક્મિણીહરણ:એક સાંસ્કૃતિક અભ્યાસ) ૬. ડૉ. પ્રભુદાસ પટેલ (ડુંગરી ગરાસિયાઓ : લોકજીવન અને લોકવાક્યમય) ૭. શ્રી જયેશ જીતુદાન ટાપરિયા (સાંયાજી કૃત નાગદમણ) ૮. શ્રી પ્રવીણ ગઢવી (બારમાસી કાવ્યો) ૯. ડૉ. જે.વી.જીવરાજાની (લોકગીતની પરિભાષા) ૧૦. ડૉ. પ્રેમજી પટેલ (દિવાસાનું

પરબ અને તેનાં ગીતો ૧૧. શ્રી દોલત ભટ્ટ (લોકવાણી : સંશોધન) ૧૨. ડો. રાજેશ મકવાણા (ઉત્તર ગુજરાતનું સંત-પથ સાહિત્ય : વ્યાપ અને વૈવિધ્ય) (૧૩) ડો. અમૃત પટેલ (લોકસાહિત્યનું તત્ત્વ અને તંત્ર) ૧૪. શ્રી ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ (ગુજરાતના ફટાણા) અને ૧૫. શ્રી શિવદાન ગઢવી (શબ્દો ગગને ગાજ્યા) નો સમાવેશ છે. તેમાંથી આઠ પુસ્તકો પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યાં છે.

આ પ્રોત્સાહક યોજના ઉપરાંત વિદ્વાન લેખકો પાસેથી લોકસાહિત્ય, સંતસાહિત્ય અને ચારણી સાહિત્ય વિષયક મહત્ત્વના ગ્રંથો કેવળ કેન્દ્ર દ્વારા પ્રકાશિત કરવાના ભાગરૂપે ૧. ડો. નિરંજન રાજયગુરુ દ્વારા ‘સ્વાતિનાં સરવડાં’ (૨) શ્રી રાઘવજી માધડ દ્વારા ‘લોકવાર્તા લ્હાણ’ અને (૩) ડો. હસુ યાજ્ઞિક દ્વારા ‘ધર્મ અને વિધિસંલગ્ન ગુજરાતની અને રાજસ્થાનની કથાઓ : એક તુલનાત્મક અભ્યાસ’ એવા દળદાર ગ્રંથો પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યા છે.

લોકસાહિત્ય-સંસ્કૃતિ, ચારણ સાહિત્ય અને સંત સાહિત્ય પરનાં પ્રકાશનો ઉપરાંત વિવિધ સંરચનાઓ સાથે આ જ વિષયો પર સમર્પિત પરિસંવાદો યોજી - તેમાં મેઘાણી વિદ્વાનોને નોતરી જે ચર્ચાઓ થઈ છે અને તેમાંથી જે નવનીત નીપજી આવ્યું છે, તેણે તો આપણા આ અમર વારસાનું જતન કરવામાં સિંહફાળો આપ્યો છે.

આ પરિસંવાદ પર એક ઊડતી નજર નાખીએ તો ૨૦૧૨ થી ૨૦૧૪ સુધીમાં આ કેન્દ્ર દ્વારા મહેસાણા, ભાવનગર, ભુજ, અમદાવાદ, ડીસા, સૂરત, વલ્લભવિદ્યાનગર, વલસાડ, રાજકોટ, વડોદરા, અંબાજી, ધારી, બોટાદ, જૂનાગઢ જેવાં રાજ્યનાં વિવિધ સ્થળો ઉપરાંત મુંબઈ-ઉદયપુર જેવાં રાજ્ય બહારનાં સ્થળોએ આ પરિસંવાદો સફળતાપૂર્વક પ્રયોજ્યા છે. જેમાં પણ લોકસાહિત્ય, ચારણી સાહિત્ય, સંત સાહિત્ય અને લોકસંસ્કૃતિને ઉજાગર કરતા વિવિધ વિષયો પર બૃહદ ચર્ચા થઈ શકી છે. જે આપણા આ વિરલ વારસાને ભવિષ્યની પેઢીઓ સુધી સુરક્ષિત રાખવામાં આ કેન્દ્ર નિમિત્ત બની રહ્યું છે.

આ પરિસંવાદમાં ‘ગુજરાતી અને રાજસ્થાની સાહિત્યમાં સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ’, ‘લોકસાહિત્ય’, ‘લોકસંસ્કૃતિ અને સમૂહ માધ્યમો’, ‘લોકસાહિત્ય અને સંતસંસ્કૃતિ’, ‘કચ્છનું સંત સાહિત્ય’, ‘ગુજરાતી લોકગીતો : પર્યાવરણ કેન્દ્રી નારી સંવેદના’, ‘સંત સાહિત્ય અને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સંતકવિઓ’, ‘ભારતીય લોકનાટ્ય : પરિસંવાદ અને પ્રસ્તુતિ’, ‘લોકસંસ્કૃતિ, કંઠસ્થ પરંપરાનું સાહિત્ય અને ઐતિહાસિક તથ્યો’, ‘લોકકથાની કથનશૈલી’, ‘લોકવાહ્યમયનાં

સ્વરૂપો’, ‘ભારતીય લોકસંત સંસ્કૃતિ’, ‘લોકગીતો અને જીવનમૂલ્યો’, ‘લોકસાહિત્યના સંશોધનની નૂતન દિશાઓ’ અને ‘લોકસાહિત્ય ક્ષેત્રે સૌરાષ્ટ્રના સંશોધકો - સંપાદકોનું પ્રદાન’ જેવા વિષયોની પસંદગી કરવી એ જ આ કેન્દ્રના સૂત્રધારોની સાચી સમજ અને પ્રીતિની ઘોતક બીના છે.

‘સંશોધક સાથે સંવાદ - મારી સંશોધન યાત્રા’ હેઠળ આ કેન્દ્ર દ્વારા સર્વશ્રી જોરાવરસિંહ જાદવ, શ્રી દાદુભાઈ ગઢવી - કવિ ‘દાદ’, ડો. હસુ યાજ્ઞિક, પ્રો. કનુભાઈ જાની અને ડો. ફાસ્વા માલિંજો સાથેની દીર્ઘ મુલાકાતોનો સમાવેશ છે.

લોકસાહિત્ય અને ચારણી સાહિત્યમાં કંઠસ્થ પરંપરાનો બહુ મોટો મહિમા છે ત્યારે, કંઠસ્થ પરંપરામાં સચવાયેલ લોક, સંત અને ચારણી સાહિત્યની વિરાસત જે આ અત્યાધુનિક વીજાણુ યુગમાં જો કાળજી રાખીને - પ્રયત્નપૂર્વક ન જાળવવામાં આવે તો લુપ્ત થઈ શકે છે, એને લક્ષ્યમાં રાખીને આ કેન્દ્ર દ્વારા વરિષ્ઠ-જ્ઞાનવૃદ્ધ સંશોધકોના સુમેળથી આ સામગ્રીનું રેકોર્ડિંગ કરવાનો પણ એક ભગીરથ પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે. જેમાં સૌપ્રથમ શ્રી લાભુભાઈ ભાંસળિયા અને શ્રી પી.પી. બોક્ષાનું રેકોર્ડિંગ સુરેન્દ્રનગર ખાતે કરવામાં આવ્યું હતું. તે પછીના ઉપક્રમમાં ડો. શક્તિદાન કવિયા, શ્રી લાખાભાઈ ગઢવી, શ્રી દરબાર પૂંજવાળા, શ્રી ભીખુદાન ગઢવી, શ્રી હેમંત ચૌહાણ, શ્રી શાહબુદ્દીન રાકોડ, ડો. ઈન્દુબેન પટેલ, ઈન્દુબેન ગઢવી, શ્રી તખતદાન રોહડિયા, શ્રી દોલત ભટ્ટ, શ્રી પૂંજલભાઈ રબારી, શ્રી રામભાઈ ગઢવી અને કવિરાજ નવિનદાન ગઢવીની કંઠસ્થ પરંપરાની સામગ્રીનું પણ રેકોર્ડિંગ કરી દેવામાં આવ્યું છે.

આ કેન્દ્ર દ્વારા આટલા બધા નિષ્ઠાભર્યા પ્રયાસો - આયોજનોની સાથે સાથે દુર્લભ સંદર્ભસામગ્રીનું ગ્રંથાલય, ગુજરાતી વિશ્વકોશ સાથે વ્યાખ્યાનમાળાનું આયોજન દશ્ય-શ્રાવ્ય સામગ્રીનું ગ્રંથાલય, દુર્લભ હસ્તપ્રતોનું સ્કેનિંગ જેવાં કાર્યો થયાં છે. તેમજ આગામી પ્રકલ્પો-યોજનાઓ અંતર્ગત ત્રિવિધ કોશ નિર્માણનું કાર્ય, તાલીમ વર્ગોનું આયોજન, ચારણી પરંપરાના છંદોના રેકોર્ડિંગનું આયોજન અને લોકગાયકો-વાર્તાકારોને એવોર્ડનું આયોજન (આગામી વર્ષથી) વગેરે પ્રવૃત્તિઓ પણ સમાંતરે કરવાનું ભાવિ આયોજન પણ ચાલી રહ્યું છે. એ જ દર્શાવે છે કે, શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્રનું કાર્ય કેટલી સાચી રીતે, કેટલી આંતરસૂઝ - દીર્ઘદૃષ્ટિ અને વિગતપૂર્વક એના સૂત્રધારોએ હાથ ધરેલું છે.

શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્રના આવિષ્કાર પછીના તુરતના મહિનાઓમાં આવેલી આ રાષ્ટ્રીય શાયરની ૧૧૬મી જન્મજયંતી નિમિત્તે કેન્દ્ર

દ્વારા સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી-રાજકોટ ખાતે મેઘાણી વંદના કાર્યક્રમ સુંદર રીતે સંપન્ન થયો હતો. અને એક અર્થમાં લોકસાહિત્યના એ જાણતલ અને રખોપિયાના આશીર્વાદ પણ પ્રાપ્ત કરવામાં આવ્યા હતા.

અહીં, આ કેન્દ્રના મુખપત્ર અને મેઘાણીજીની ૧૧૬મી જન્મજયંતી ઉજવણી નિમિત્તે - એ જ દિવસે જેની શુભ શરૂઆત થઈ હતી, એ 'લોકગુર્જરી' સામયિકના ઉલ્લેખ વિના આ લખાણ - આ અહેવાલ પૂર્ણ થયો છે, એમ હું પોતે જ નહિ કહી શકું.

આ લખું છું ત્યારે મારા હાથમાં 'લોકગુર્જરી'નો એકત્રીસમો અંક છે. ત્રૈમાસિક 'લોકગુર્જરી'ના પણ આ અંક સાથે પૂરાં બે વર્ષ પસાર થઈ ચૂક્યાં છે. મૂર્ધન્ય સાહિત્યકાર એવા ડૉ. બળવંત જાની (પૂ. મોરારિબાપુ જેમને બળુભાઈ નામે પ્રેમથી પોકારે છે !)ના સંપાદકપદે આ કેન્દ્ર દ્વારા પ્રકાશિત 'લોકગુર્જરી'માં લોકસાહિત્ય સંતસાહિત્ય અને લોકસંસ્કૃતિ વિષયક જે દળદાર લેખો અને મન-હૃદયને તૃપ્ત કરતાં અને આ માટેની આપણી દૃષ્ટિને ખોલતાં લખાણો, વિદ્વાન લેખકો - અભ્યાસુ અધ્યાપકો અને સંશોધકો દ્વારા રજૂ થાય છે. તેના વિશે તો કદાચ આટલો જ દીર્ઘ એક બીજો લેખ થઈ શકે ! એટલે હાલ તો અહીં જ અટકું.

શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્રને અને એની પારાવાર પ્રવૃત્તિને આપણા હાર્દિક અભિનંદન

શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર

શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર તરફથી નીચેની યોજનાઓ માટે હસ્તપ્રતો, સંશોધન પ્રોજેક્ટની દરખાસ્ત અને આવેદનપત્રો મંગાવવામાં આવે છે.

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગુજરાત રાજ્ય સરકાર અંતર્ગત સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ ખાતે શ્રી

ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્રની સ્થાપના ગતવર્ષે કરવામાં આવી છે. આ કેન્દ્ર દ્વારા લોકસાહિત્ય, ચારણીસાહિત્ય, સંતસાહિત્યના સંશોધન, સંપાદન, વિવેચન, ક્ષેત્રકાર્ય અને દસ્તાવેજીકરણ વિષયક વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરવામાં આવે છે. તો આ ક્ષેત્રે કાર્ય કરવા ઈચ્છનાર લોકપરંપરાના સંશોધકો-વિદ્વાનોએ પોતાની દરખાસ્ત મોકલી આપવી.

૧. આ ત્રિવિધધારા વિષયક સંશોધન પ્રોજેક્ટ રૂ. ૫૦,૦૦૦ની મર્યાદા.
૨. આ ત્રિવિધધારાના સંશોધન, સંપાદન, વિવેચન અને ક્ષેત્રકાર્ય વિષય ગ્રંથોના પ્રકાશનાર્થે રૂ. ૧૦,૦૦૦ની આર્થિક સહાય.
૩. આ ત્રિવિધધારા વિષયક પરિસંવાદો, તાલિમ શિબિરો, વર્કશોપ અને લોકસાંસ્કૃતિક ડાયરાઓનું આયોજન.
૪. આ ત્રિવિધધારા વિષયક મહત્વના ગ્રંથોના અનુવાદ માટે આર્થિક સહાય.
૫. લોકપરંપરા-મૌખિક પરંપરાની સામગ્રીનું ઓડિયો-વિડિયો દ્વારા દસ્તાવેજીકરણ કરવા માટે આર્થિક સહાય.
૬. 'લોકગુર્જરી' ત્રૈમાસિક-સામયિક માટે લેખો મોકલવા અંગે.

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના પ્રવર્તમાન નિયમાનુસાર કુલ ખર્ચના ૭૫ ટકા કે યોજના સામે દર્શાવેલ રકમમાંથી ઓછી હશે તે રકમ ચૂકવાશે. દરખાસ્ત મોકલવાનું સરનામું નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણે છે.

અંબાદાન રોહડિયા

નિયામક, શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર
ગુજરાતી ભવન, બિલ્ડીંગ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫

આ અંકના લેખકો

- ડૉ. બળવંત જાની, 'તીર્થ' ૨૬૪-જનકપુરી સોસાયટી, આકાશવાણી ક્વાર્ટર પાછળ,
યુનિવર્સિટી રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫
- ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા, 'રવેચીકૃપા', ૪, હરિનગર, યુનિવર્સિટી રોડ, રાજકોટ-
૩૮૦૦૦૫
- પ્રવીણ ગઢવી, 'આસવલોક' ૪૬૬/૨, સેક્ટર-૧, ગાયત્રી મંદિર પાછળ, ગાંધીનગર
- ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ, આનંદ આશ્રમ, ઘોઘાવદર, તા. ગોંડલ, જિ. રાજકોટ-
૩૬૦૩૧૧
- ડૉ. ભરત પંડ્યા, ગુજરાતી વિભાગ, ફેકલ્ટી ઓફ આર્ટ્સ, મહારાજા સયાજીરાવ
યુનિવર્સિટી, વડોદરા
- પ્રા. હિના ગંગર, આચાર્ય, સ્વામિનારાયણ મહિલા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,
યુનિવર્સિટી સામે, મુન્દ્રા રોડ, ભૂજ
- ડૉ. ગજાદાન ચારણ 'શક્તિસુત', રાજસ્થાન
વસંત ગઢવી, પ્લોટ નં. ૧૧૫/૨, સેક્ટર-૨ એ, ન્યૂ ઈન્ફોસીટી સામે, ગાંધીનગર
- ડૉ. ઊર્મિલા શુક્લ, અધ્યાપક, ગુજરાતી વિભાગ, કણસાગરા મહિલા કોલેજ,
રાજકોટ
- ડૉ. જે. એમ. ચંદ્રવાડિયા, અધ્યાપક, ગુજરાતી વિભાગ, યોગીજી મહારાજ
મહાવિદ્યાલય, ધારી
- પ્રો. સનત ત્રિવેદી, અધ્યાપક, ગુજરાતી વિભાગ, જસાણી આર્ટ્સ કોલેજ, રામકૃષ્ણ
આશ્રમ પાછળ, રાજકોટ
- ડૉ. સુનીલ જાદવ, અધ્યાપક, ગુજરાતી વિભાગ, આર્ટ્સ-કોમર્સ કોલેજ, કાલાવડ,
જી. જામનગર
- ભરત કવિ, 'આસ્થા', પ્લોટ નં. ૬૬૧, આદર્શનગર, સેક્ટર-૨૪, ગાંધીનગર-
૩૮૨૦૨૪
- જિતુદાન ગઢવી, સી-૨૦, માધવ એવન્યુ, નરોડા-નિકોલ રોડ, મેલડી માતાજી
મંદિર, નવા નરોડા, અમદાવાદ-૩૮૨૩૫૦
- દિપક પી. પટેલ, ગુજરાતી વિભાગ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ-૫
- વિશ્રામ એમ. ગઢવી, મોટા લાયજા, તા. માંડવી-કચ્છ.
- ડૉ. ચન્દ્રપ્રકાશ દેવલ, બી-૭૪, બલદેવનગર માકડવાલી રોડ, અજમેર, રાજસ્થાન
નટુભાઈ પરમાર, ૧૬૮/૨, સૂર્યનારાયણ સોસાયટી, સેક્ટર-૨૫, ગાંધીનગર-
૩૮૨૦૨૪

